

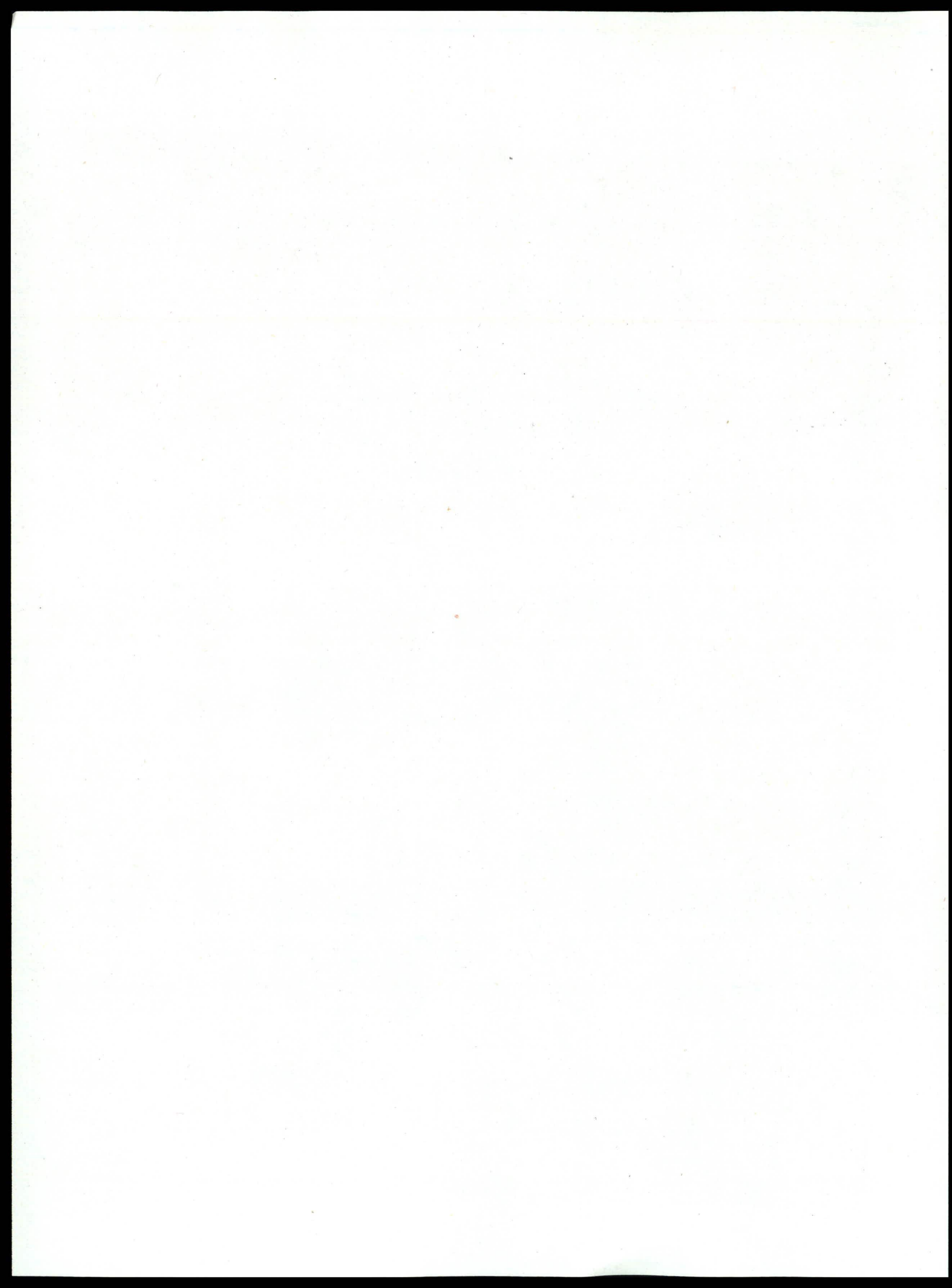
red. Geeske Bakker en Tarq. Hoekstra

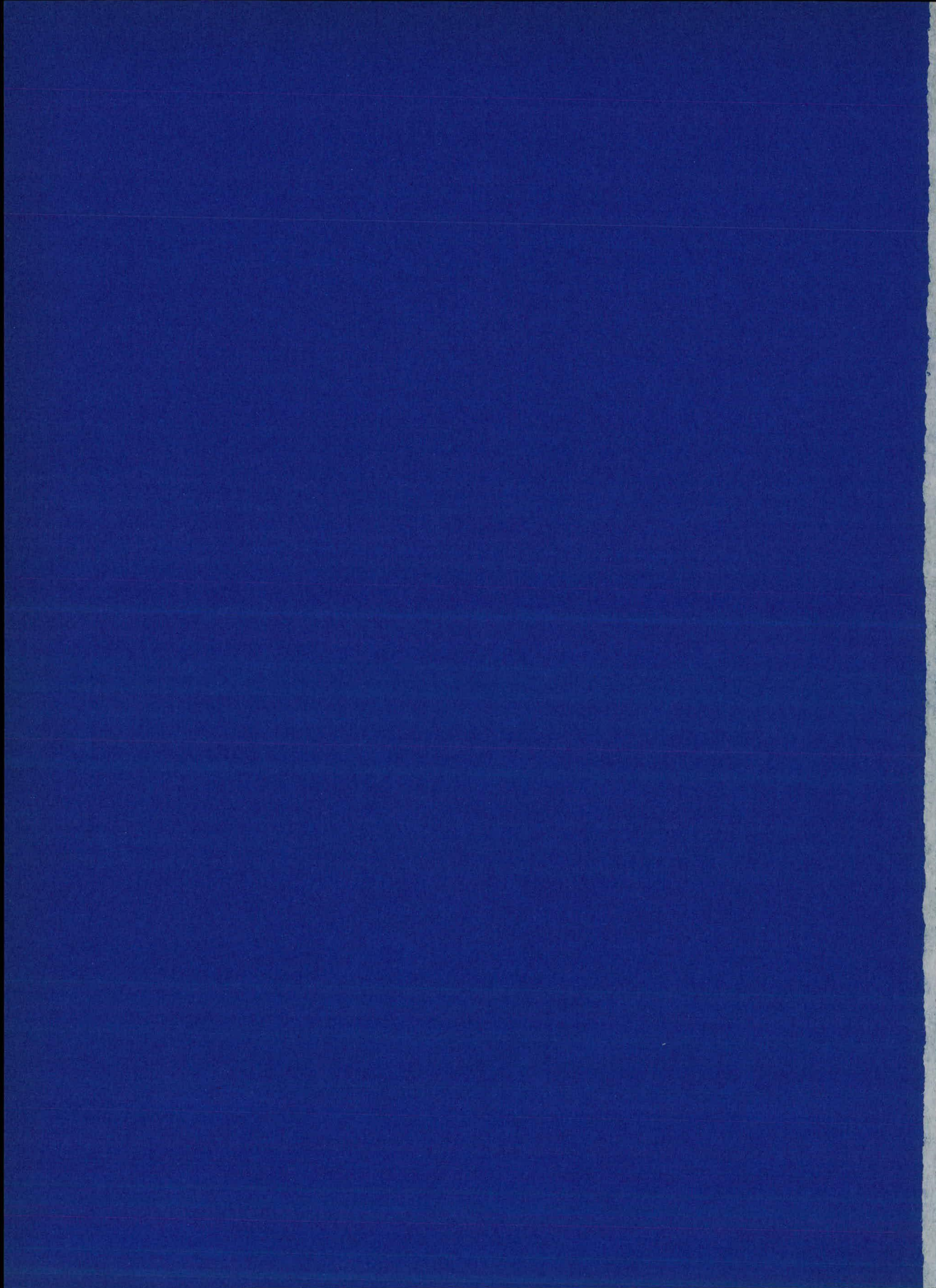
25 jaar archeologie
en bouwhistorie
in Utrecht

HET STE- NEN GE- HEU- GEN

HET STENEN GEHEUGEN

centraal
museum

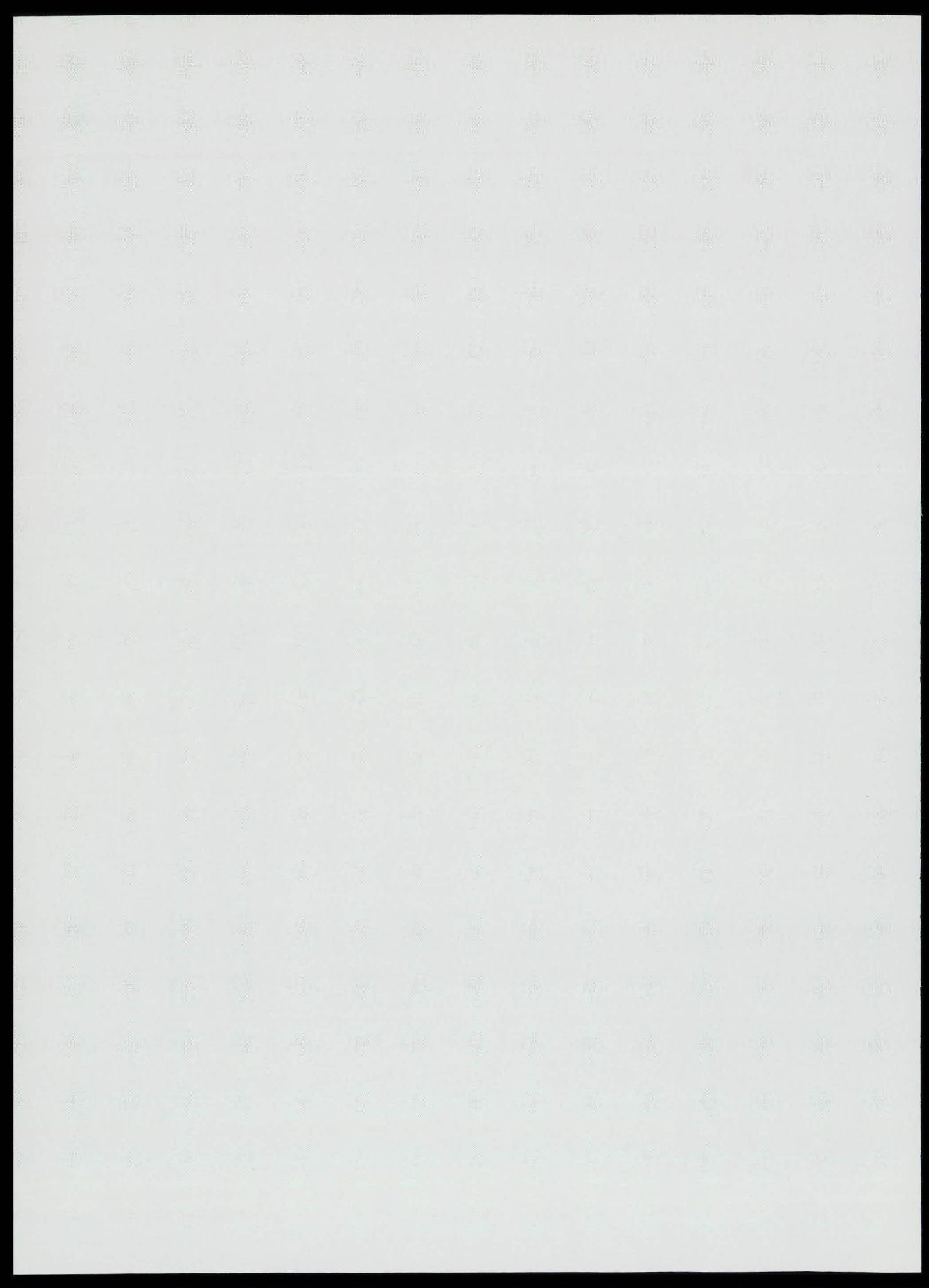

red. Geeske Bakker en Tarq. Hoekstra

**25 jaar archeologie
en bouwhistorie
in Utrecht**

HET STE- NEN GE- HEU- GEN

6	Het stenen geheugen	12	De haven die verdween <i>Huib de Groot</i>
7	Inleiding <i>Edsard Kylstra</i>		
166	Literatuur	40	De werfkelders aan de Oudegracht <i>Hein Hundertmark</i>
168	Bibliografie		
169	Verantwoording illustraties	56	De Utrechtse vloer; een historisch mozaïek <i>Cees van Rooijen</i>
169	Colofon		
		72	Visscherssteeg 11/13; de geschiedenis van de bouw, bloei neergang en regeneratie van een gewoon Utrechts huis <i>Bart Klück</i>
		92	Rond het Utrechtse stadhuis; de evolutie van een stadsbeeld <i>Frans Kipp</i>
		112	Vredenburg; de bouw van en het leven op een zestiende eeuwse citadel (1529-1532) <i>Tarq. Hoekstra</i>
		144	Winkels en warenhuizen aan de Oudegracht van 1838 tot heden <i>Bettina van Santen</i>

Het stenen geheugen

Het stenen geheugen van de stad dat net als eertijds de bijbelse hoeksteen, zijn nut verloren leek te hebben, vormt in Utrecht nu weer, dankzij de vijftwintig-jarige inspanningen van de Utrechtse archeologen en bouwhistorici, de basis voor een nieuw stenen leven. Dat nieuwe leven krijgt meer inhoud, als meer over het oude bekend is, als dit schijnbaar dode mysterie door ijverig graven, verzamelen, documenteren, boetseren, grondige studie en bescherming tot leven is gebracht. Deze 'wedergeboorte' van oude, vaak verdwenen gedeelten van Utrecht kan mede door de hartverwarmende hulp van vele vrijwilligers plaats vinden. Zo wordt het historische Utrecht onder- en bovengronds beschreven en dus behouden.

Respect opbrengen voor oplossingen uit het verleden vormt de basis voor gouden grepen voor de toekomst, zoals onder andere blijkt uit de ontwikkeling van Leidsche Rijn.

Ik wens onze gemeente nog lang het genot van de vruchten van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek toe.

Utrecht, september 1997

Jaap Zwart,

wethouder voor wonen en monumenten.

Inleiding

Vijfentwintig jaar en langer is er gekrabbeld aan en gegraven in het 'stenen geheugen' van Utrecht. Dat geheugen bestaat uit de informatie over twintig eeuwen leven die vast ligt in de bodem en in de gebouwen van het gebied dat wij nu Utrecht noemen. Is dat geheugen in al die jaren dan niet zodanig vaak geraadpleegd dat we er de gehele materiële geschiedenis van Utrecht door kennen? Nee, want het stenen geheugen is veel groter dan we denken, omdat het - naarmate we meer te weten komen - alleen maar groter wordt.

De stad Utrecht kent een lange traditie op het gebied van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek, langer dan de vijftientwintig jaar die nu gevierd worden. In deze traditie is nooit plaats geweest voor een duidelijk onderscheid tussen ondergronds (archeologisch) en bovengronds (bouwhistorisch) onderzoek. Op rijksniveau is die scheiding nu vijftig jaar geleden wel ontstaan door de oprichting van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) en daarnaast van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ). Het vaak scherpe onderscheid tussen archeologie en bouwhistorie heeft zich voortgezet in vrijwel geheel Nederland. Van in archeologisch onderzoek geïntegreerd bouwhistorisch onderzoek (of het omgekeerde) zoals we dat in Utrecht kennen, is dan ook vrijwel nergens anders sprake.

Afgezien van een aantal losse, vroege voorbeelden (afb. 1)¹ werden vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw de resten van bouwwerken die gesloopt werden, zoals de Mariakerk en het bastion Morgen-

ster (afb. 2) min of meer nauwkeurig gedocumenteerd. Bij de overblijfselen van de westelijke muur en torens van het kasteel Vredenburg gebeurde dat, iets later, zelfs nauwkeurig².

De 'opzichter Gemeentewerken' W. Stoker komt de eer toe dat hij als eerste ambtenaar van de gemeente het oudheidkundig onderzoek in zijn werk geïntegreerd heeft, zonder twijfel daarin gestimuleerd door het gemeentebestuur onder leiding van de burgemeesters J.P. Fockema Andreae en G.A.W. ter Pelkwijk en de gemeente-archivaris en museum-directeur W.C. Schuylenburg. Zijn eerste onderzoek vond precies zeventig jaar geleden plaats, bij de bouw van het ontvangstgebouw van de Domtoren³ (afb. 3). Stoker, die in 1957 als hoofdarchitect zijn ambtelijke loopbaan beëindigde, deed verder onder meer onderzoek in het Catharijne convent en in de resten van de Paulus abdij⁴. In zijn oudheidkundig werk namen de opgravingen op het Domplein tussen 1929 en 1956 een bijzondere plaats in⁵. Bij dit onderzoek dat door derden⁶ werd uitgevoerd, speelde de gemeente een belangrijke rol, niet alleen op 'opgravingsniveau' (Stoker), maar ook op het bestuurlijk vlak (de bovengenoemde burgemeesters en de gemeente-archivaris).

Een heel bijzondere opgraving vond plaats in december 1930. Toen werd onder leiding van Schuylenburg het laat tiende-eeuwse 'Utrechtse Schip' uit de bodem van de Van Hoornekade geborgen op een zodanig professionele manier, dat het de lof oogstte van A.E. van Giffen, de grote archeoloog uit Groningen⁷. Het Centraal Museum verkreeg daardoor een 'voorwerp' van wereldklasse.

1 De opmeting door Aernout van Buchell van de resten van de St. Salvatorkerk, die in 1586 werd gesloopt, is een nog vroeger, zij het wat op zichzelf staand voorbeeld.

2 Zie de tekeningen en opmetingen E.R. Vermeer uit 1832 en van D. van der Werf uit 1869 in de Topografische Atlas van de Gemeentelijke Archiefdienst.

3 Opgenomen in G. van Hoorn, 'Romeinsche Oudheden uit Traiectum II', *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1928, 21-25 en G.C. Labouchere, 'Het huis ten zuiden van den Domtoren in de Middeleeuwen', *ibidem*, 26-38.

4 W. Stoker, 'Mededeelingen over het St. Catharijne-convent' *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1943, 119-125. De gegevens over de Paulus abdij zijn opgenomen in C.L. Temminck Groll, 'De vroegromaanse kerken van Utrecht', *Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 1959, kol. 35-50.

5 Zie voor de geschiedenis van dit onderzoek en de rol van Stoker en het gemeentebestuur daarin: T.J. Hoekstra en S.L. Wynia, 'Dan zullen velen juichen. Geschiedenis van twintig jaar archeologisch onderzoek op het Domplein te Utrecht 1929-1949', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1997.

6 Het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, de Vereniging Oud-Utrecht en het Biologisch Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen

waren de belangrijkste particuliere participanten.

7 Robert Vlek, *The Mediaeval Utrecht Boat. The history and evaluation of one of the first nautical archaeological excavations and reconstructions in the Low Countries*, Oxford 1987.

8 Zijn talloze berichten zijn opgenomen in M.H. Stafleu ed., *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht 1926-1972*, Utrecht z.j.

9 C.L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere noordwesteuropese steden*, 's-Gravenhage 1963.

10 T.J. Hoekstra, 'Het Catharijne Convent te Utrecht, aspecten van een onderzoek'. In: *Het Catharijneconvent, monument met toekomst*, Utrecht z.j.

11 Zie daarvoor de bibliografie in deze bundel.

Stooker werd in 1957 opgevolgd door C.L. Temminck Groll, die al vanaf 1954 in gemeentelijke dienst was. Hij wordt beschouwd als de grondlegger van het bouwhistorisch onderzoek in Nederland. Van zijn talrijke waarnemingen en onderzoeken in en boven de grond deed hij consciëntieus verslag in het Maandblad Oud-Utrecht⁸ en zijn dissertatie over de Utrechtse middeleeuwse huizen is een mijlpaal in het onderzoek naar historische huizen.⁹

In 1964 trad C.A. Baart de la Faille aan als gemeentelijk restauratie-architect. Enige jaren later werd hij terzijde gestaan door C. van den Braber. Tenslotte mogen de activiteiten van de leden van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, afdeling Utrecht, niet onvermeld blijven. Zij verrichtten onderzoek in de Pieterskerk en op het Vredenburg.

In 1971 kreeg Van den Braber de gelegenheid zich één dag per week volledig aan de archeologie te wijden. De vernietiging van het Utrechtse bodemarchief schreed in die tijd zó snel voort dat de gemeente besloot structurele maatregelen te nemen. Vooral de verwarde situaties bij de bouwwerkzaamheden voor het deel van Hoog Catharijne aan het Achter Clarenburg en op het Vredenburg hadden aangetoond dat de centralistische opzet van het oudheidkundig bodemonderzoek vanuit de ROB in Amersfoort vooral in binnensteden niet meer voldeed. Al spoedig bleek, dat één dag in de week niet voldoende was om het zeer snel verdwijnend bodemarchief van Utrecht naar behoren te documenteren. Nog in 1971 nam het gemeentebestuur, met name op aandringen van wethouder H.J. Zeevalking het besluit een gemeentelijk archeoloog aan te stellen, die in

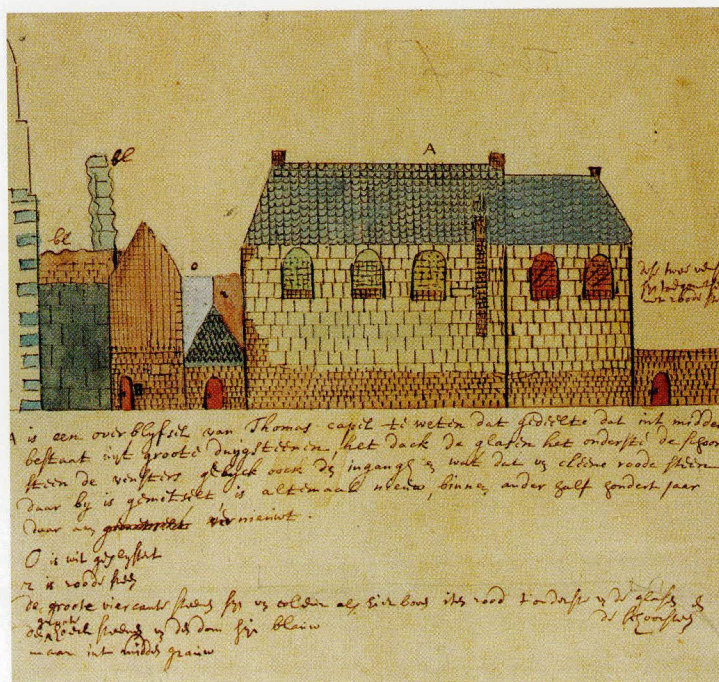
februari 1972 bij de afdeling Gebouwen en Monumenten van de Dienst Openbare Werken in dienst kwam. Deze ambtelijke plaatsing lag, gezien het voorgaande, in Utrecht natuurlijk zeer voor de hand. Utrecht was daarmee de tweede gemeente in Nederland - na Rotterdam en vóór Amsterdam - die de verantwoordelijkheid voor het oudheidkundig (bodem)onderzoek zelf op zich nam.

Al in een vroeg stadium werd de archeoloog ook belast met werkzaamheden die de bebouwde omgeving betroffen. Temminck Groll had er al in 1963 op gewezen hoe belangrijk het was, dat verbouwingen en restauraties van historische gebouwen bouwhistorisch begeleid werden. Het opgravingswerk had echter al snel een zodanige omvang, dat daar weinig van terecht kwam - op onderzoek in het Catharijneconvent na, waar gecombineerd archeologisch en bouwhistorisch onderzoek plaats vond.¹⁰ Het centralistisch georganiseerde onderzoek van, in dit geval de RDMZ, bleek ook op het terrein van de bouwhistorie niet te kunnen voorzien in de noodzakelijke aanvulling. Een belangrijke stimulans om in de gemeente Utrecht zelf naast de stadsarcheoloog een bouwhistoricus aan te stellen, vormde het bouwhistorisch onderzoek dat de Werkgroep Behoud Leefbaarheid Oude Stadswijken uitvoerde in het gekraakte pand Achter Clarenburg 2, dat vanwege de bouw van Hoog Catharijne met sloop bedreigd werd. De Werkgroep toonde aan, dat er achter een volkomen nietszeggende gevel een compleet, veertiende-eeuws claustraal huis van St. Marie schuil ging. Eenzelfde soort 'redding' vond plaats met betrekking tot het huis Wed 5-7, waarin zelfs een muur uit omstreeks 1200 werd aangetroffen. Het onderzoek in en de

documentatie van deze huizen toonde aan hoe nodig het was (en is) dergelijke gebouwen grondig te analyseren. Het zou tot 1975 duren voordat in Utrecht daadwerkelijk een bouwhistoricus benoemd werd. Toch was hij - na die van 's-Hertogenbosch - de tweede gemeentelijke bouwhistoricus in ons land.

In de afgelopen vijftientig jaar is bij alle archeologische en bouwhistorische documentatie in Utrecht een gigantische hoeveelheid gegevens verzameld¹¹. Er is als het ware een enorme doos vol puzzelstukjes ontstaan. Sommige van die stukjes passen aan elkaar, andere (nog) niet. Soms is een stukje van de puzzel gelegd, soms wordt een vermoeden uitgesproken dat bepaalde stukjes wat met elkaar te maken hebben,

maar veel stukjes wachten nog op hun context en daarvan komen er nog dagelijks meer te voorschijn. Het leggen van de totale puzzel zal wel altijd een vrome wens blijven, maar een aantal onderwerpen schreeuwt om een duidelijker, samenhangend beeld. Wie moeten en wie kunnen daarvoor zorgen? De gemeentelijke onderzoekers? Ja en nee. Ja, omdat zij door hun jarenlange ervaring een beter overzicht hebben dan 'buitenstaanders'. Nee, omdat het niet tot de 'primaire' taak van gemeentelijke archeologen en bouwhistorici behoort. Het ligt voor de hand te concluderen dat de 'buitenstaanders' - in casu de universitaire instellingen op het gebied van archeologie en bouwhistorie - en de gemeentelijke onderzoekers tot een vorm van samenwerking zullen moeten komen.

Afb.1 De Heilig Kruiskapel omstreeks 1720. Tek. E. van Engelen. Dit is een vroeg voorbeeld van bouwhistorische documentatie in Utrecht.

De tekst rechts luidt: dese twee vensters zijn toegemetselt met roode steen.

Eronder staat: A is een overblijfsel van Thomas capel te weten dat gedeelte dat int midden bestaat uijt groote duijsteenen [tufstenen], het dack, de glasen, het onderste, de schoorsteen, de vensters gelijk oock den ingangh en wat dat van cleene

roode steen daar bij is gemetselt, is altemaal nieuw, binnen ander half hondert jaar daar aan vernieuwt.

O is wit geplijstert

r is roode steen

de groote viercante steenen sijn van couleur als hierboven, item rood t'onderste en de glasen en de schoorsteen, de groote hoeksteenen van den dom sijn blauw, maar int midden grauw.

den ook suggesties gedaan hoe met bepaalde onderdelen daarvan om te gaan. Dit door de mate van hun cultuurhistorisch belang aan te geven of op voor het ontwerp bruikbare (structuur)elementen te wijzen. In feite doet de CHER in het groot wat vooral de bouwhistorici al bijna een kwart eeuw in het klein gedaan hebben: relevante historische gegevens leveren en adviseren hoe die in het werk te gebruiken. Dat daarbij zelden of nooit sprake is van dwang, maar wel van overtuigen, maakt deze werkwijze des te effectiever: iets wat men zelf wil, beklijft beter dan iets wat opgelegd wordt. Het betekent echter ook, dat na het gereed komen van een CHER de kous niet af is. Gedurende het gehele plan- en uitvoeringsproces blijft de dialoog nodig. Dat die dialoog nog niet altijd vlekkeloos verloopt, blijkt op onderdelen bij de ontwikkelingen in Leidsche Rijn¹³. Omdat dit echter de eerste CHER betreft, houden we het op kinderziekten.

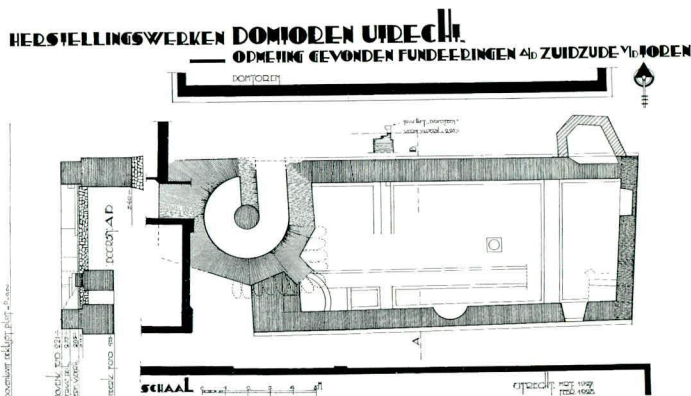
Overzien we de ontwikkeling van vijftwintig jaar archeologisch en bouwhisto-

risch onderzoek in Utrecht, dan kunnen we vaststellen dat er veel hetzelfde is gebleven, namelijk het 'directe' onderzoek in gebouw en bodem. Nieuw is dat het met alle vergaarde kennis en gegevens mogelijk is door middel van de CHER het cultuurhistorisch element een steviger plaats in de ruimtelijke ontwikkeling te geven.

De wens voor de komende vijftwintig jaar is, dat diezelfde gegevens, die voor hun samenhang nog grotendeels van de 'hoofden' van de onderzoekers afhankelijk zijn, tot historische syntheses kunnen uitgroeien, of - eenvoudiger gezegd - dat grote delen van de Utrechtse puzzel gelegd kunnen worden. De oudste stad van Nederland heeft daar recht op.

Edsard Kylstra

13 H.L. de Groot, ed., *Cultuurhistorische Effectrapportage Leidsche Rijn, Utrecht 1995*. In de gemeente Utrecht is het inmiddels verplicht gesteld een CHER te laten opstellen bij alle ruimtelijke ingrepen van enige omvang.

Afb.2 Tekening en beschrijving van de resten van bastion Morgenster op 24 mei 1838. Tek. N. van der Monde. De tekst luidt:

Nº 1 Eene onderaardsche kluis waarvan de grond opgehoogd is en op deze hoogte met een halve steens muur was afgescheiden en voor een kelder tot huiselijk gebruik ingerigt. Deze kluis schijnt geloopt te hebben in de kluis Nº 2. - In de zijmuur nº 3 is een nis in welks bodem eene opening is gediend hebbende voor eene put van een gemak. - 4 Te dezer plaatse stond een gekluisd gewelf, hetwelk op 6 pijlaren rustte. Hetzelve was langwerpig 25 Utrecht voeten (26,75 Ned. El) breed en 33 voet (35,31 N. El) lang en naar evenredigheid hoog. De zuidoostelijke boog was nog gedeeltelijk aanwezig - benevens eene houten trap, die van de oppervlakte des bolwerks naar dezelve leidde. Onder dit gewelf is eene tweede gevonden, hetwelk dezelfde

lengte, breedte en hoogte heeft. Zij ondersteunde het boven-gewelf door middel van even zoo veel hechte zware kolommen. - Deze tweede kluis was geheel digt, door hetzelfde leidde een scheut van een heimelijk gemak.

5 Het woonhuis reeds gedeeltelijk afgebroken

6 Een schuur

De kluis Nº 1 is 9 voet breed en 16 voet hoog. De fundamente der boven kluis waren met zware ijzeren banden vereenigd.

Over het aanleggen van de Morgenster zie Charter 26 Maart 1546 Stads Archief. Op de plaats getekend Hemelvaartsdag 1838 door N. v.d. Monde.

Afb.3 Opgegraven fundamente ten zuiden van de Domtoren. Tek. W. Stooker. Links het nog zichtbare fundament van de traptoren van de Dom van Adelbold uit de vroege elfde eeuw.

De haven die verdween *Huib de Groot*

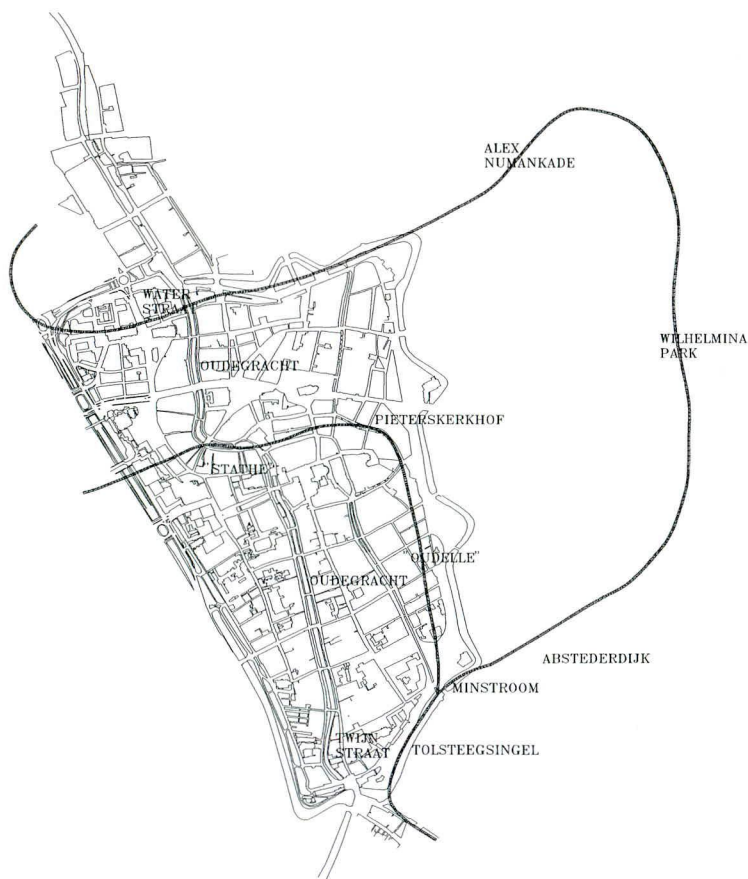

1 Ten gevolge van de stedenbouwkundige ontwikkeling van de laatste decennia is vooral het westelijk deel van het tracé van deze straat nogal gewijzigd. Vroeger liep de Waterstraat met een bocht naar het noordwesten.

Inleiding

Sinds de inpolderingen van de voormalige Zuiderzee zijn in het nieuw gewonnen land honderden scheepswrakken te voorschijn gekomen. In dit gebied, dat eeuwenlang is bevaren, zijn dergelijke vondsten niet verwonderlijk. Het komt echter niet zo vaak voor dat in het binnenland vrijwel complete schepen worden opgegraven. De vondst van twee schepen vlak bij elkaar tijdens een opgraving die in 1974 in de stad Utrecht ten noorden van de Waterstraat plaats vond, was dan ook opzienbarend¹. In duidelijke riviersedimenten werden twee vrijwel complete schepen gevonden. Naast de vreugde van de vondst was er ook verbazing: hoe konden twee schepen, die toen nog in de twaalfde eeuw werden gedateerd, op die plek terecht zijn gekomen? In die tijd immers was Utrecht al een stad, met de daarbij behorende verdedigingswerken zoals een wal, torens en een stadsbuitengracht. Stroomde er binnen het stadsge-

bied destijds een rivier? En welke rivier kon dat dan geweest zijn: de Rijn of de Vecht? Het antwoord op die vragen werd onder andere gegeven door de resultaten van de tot nu toe meest langdurige opgraving die in Utrecht is uitgevoerd. Bijna twee jaar lang, van 1979 tot 1981 werd gegraven in het gebied direct ten noorden van de Jacobikerkerk, dat - net als het terrein van de opgraving in 1974 - ten noorden van de Waterstraat lag. De opgraving draagt de naam van de straat die dwars door het onderzochte gebied loopt: de Jan Meijensstraat. Tijdens het onderzoek is een uitgebreid stelsel van kadeconstructies, die met elkaar een haven van formaat hebben gevormd, te voorschijn gekomen. Het bestaan van deze haven is - in tegenstelling tot die bij de koopmansnederzetting Stathe bij de Buurkerk - uit schriftelijke bronnen niet af te leiden. De beide opgravingen aan de Waterstraat zijn bovendien van bijzonder groot belang geweest voor onze algemene kennis van de topografische situatie

van Utrecht in de tiende en elfde eeuw. Al heel lang hebben de Rijn en zijn afsplitsing, de Vecht een belangrijke rol gespeeld in de discussies over het ontstaan van Utrecht. Iedereen is het er over eens dat deze rivieren niet alleen levensaders voor de stad zijn geweest, maar dat zij ook een grote invloed hebben gehad op de topografie van Utrecht. Vooral de loop van de Rijn door de middeleeuwse stad heeft vele auteurs tot het maken van hypothesen geïnspireerd. In enkele artikelen werd, wanneer men het spoor bijster was, de hoop gevestigd op archeologisch onderzoek. De opgravingen van de afgelopen 25 jaar hebben inderdaad veel bijgedragen tot een verbeterd inzicht in de vroege topografie van de stad. En juist tengevolge van dat 'voortschrijdend inzicht' blijkt van tijd tot tijd dat de reconstructie van oude topografische situaties moet worden bijgesteld. Tot nu zijn de resultaten van de opgravingen bij de Waterstraat slechts in beknopte vorm gepubliceerd. In dit artikel zullen de daar gevonden haven en de schepen uitgebreider worden belicht. Het is echter noodzakelijk om eerst naar de meest waarschijnlijkste loop van Rijn en Vecht in de tiende en elfde eeuw te kijken.

Rivieren door en langs de stad

De stad Utrecht ligt op de overgang van het uitgestrekte veengebied van Holland en Utrecht en de hoger gelegen Utrechtse Heuvelrug. De stad is ontstaan op de plaats waar de Romeinen omstreeks 47 na C. een fort aan de zuidelijke oever van de Rijn bouwden. De Vecht takte toen reeds in deze omgeving van de Rijn af. Het voert hier te ver om de geschiedenis van de rivierlopen vanaf de Romeinse tijd te

behandelen. We weten er bovendien bijzonder weinig van. Uit vroege perioden zijn weliswaar enkele gegevens aan het licht gekomen, maar zij zijn te gering in aantal om daarop reconstructies voor de Romeinse of vroeg-middeleeuwse periode te kunnen baseren². We beperken ons tot de tijd waarin de haven bij de Waterstraat is ontstaan: grofweg de periode rond de tiende en elfde eeuw.

Een alleraardigste beschrijving komt van de Arabier Tartusi, die als deelnemer van een Moors gezantschap omstreeks 973 Utrecht moet hebben gezien. Hij schrijft: *Utrecht is een grote stad in het land der Franken met uitgestrekt gebied; haar land bestaat uit met zouthoudend water doortrokken grond, waarop geen zaden en aanplantingen gedijen. Het levensonderhoud der bewoners levert het vee, zijn melk en zijn wol. In hun land is geen hout om te stoken, maar slechts een grondsoort, die de plaats van hout inneemt. En nu gaan zij in de zomer, wanneer de wateren teruggelopen zijn, naar hun weiden en snijden daar de grond met bijlen in tegelvorm. Een ieder snijdt voor zichzelf zoveel hij nodig heeft en zet het in de zon om te drogen. Tengevolge daarvan wordt het zeer licht. Brengt men het bij het vuur, dan ontbrandt het en het vuur tast het aan, zoals het hout aantast, en er ontstaat een groot vuur met sterken gloed evenals het vuur van een glasblazersoven. Is een stuk verbrand, dan laat het geen gloeiende kolen, doch as achter³. Utrecht lijkt hier in een vrij kaal veenlandschap te liggen, binnen het invloedsgebied van de zee. Met geen woord wordt gerept van rivieren in het gebied. Wèl wordt, voor zover wij weten voor het eerst, het steken van turf en het gebruik als brandstof beschreven. Hoe moeten wij ons nu voorstellen waar in die tijd Rijn en Vecht door en langs Utrecht hebben gestroomd?*

² Gelet op het karakter van laagland-rivieren moet het zelfs onmogelijk geacht worden voor deze periode ooit nog tot een betrouwbaar rivierbeeld te komen.

Immers, dit karakter brengt met zich mee dat rivierlopen, zolang althans niet van een bedijkte rivier sprake is, permanent aan verandering onderhevig zijn. Pas na de aanleg van de dam bij Wijk bij Duurstede in 1122 zal er in de loop van Rijn en Vecht geen verandering meer zijn opgetreden. Vóór dat jaar zullen voornamelijk fysisch-geografische processen de loop van Rijn en Vecht hebben bepaald.

³ MBOU 1932-10, 73-74

4 Deze knik en die in het noorden waren vanuit verdigingsoogpunt onhandig. Indien deze delen van de stadsbuitengracht na de verlening van het stadsrecht in 1122 gegraven waren, zouden ze gewoon rechtdoor gelopen hebben.

5 Immink 1946, 55-56

6 Berkelbach van der Sprenkel 1937, regest 32

7 Dit kon worden vastgesteld bij de opgraving aan de Twijnstraat (Van Rooijen 1994b). Maar ook een kort onderzoek in de Oude Hortus Botanicus aan de Nieuwegracht leverde daarvoor aanwijzingen op, evenals de opgravingen Payenborch (Oudegracht 320) en Vrouwjutenstraat. Een bijzonder 'kijkgat' was een klein bodemprofiel dat ontstond tijdens de restauratie van de werfkelders aan de westzijde van de Oudegracht nabij de voormalige Martinuskerk. Hier werden, op korte afstand van de gracht, tot op grote hoogte horizontale zandafzettingen gevonden. Zie ook Hundertmark in deze bundel.

Het is, dankzij de relatief grote hoeveelheid - voornamelijk archeologische - gegevens, mogelijk een aannemelijke reconstructie voor deze periode te maken. (afb. 1)

De Rijn

Tot voor kort werd door ons aangenomen dat de Rijn bij Tolsteeg het middeleeuwse Utrecht is binnen gestroomd. Het gebogen verloop van de Oudegracht bij de Twijnstraat geeft immers de indruk een natuurlijke bocht te zijn. De resultaten van een kleine opgraving bij de Twijnstraat aan de Werf in 1972 versterkten nog die indruk. De Vecht zou vlak vóór deze plaats van de Rijn zijn afgetakt, waarbij het water van de stadsbuitengracht langs de Tolsteegsingel een deel van deze Vecht geweest moest zijn. Die veronderstelling was gebaseerd op het voorkomen van een binnenwaartse knik, die ook bij de noordelijke stadsbuitengracht (Weerdsingel) te vinden is⁴. Voor de opvatting dat deze knik een rivierbocht is geweest, bestaat een goed argument: nog in 1303 heeft de bisschop het visserijrecht voor het gedeelte van de gracht, langs de Tolsteegsingel⁵. In een oorkonde van 1 mei van dat jaar verleent hij dat recht daar aan een ander⁶. Nu is het visserijrecht een onderdeel van het zogeheten 'stroomregaal', het koningsrecht op rivieren, dat in

die tijd op de bisschop overgegaan was. De stad zelf had alle rechten met betrekking tot haar overige vestinggrachten. Dat het stuk langs de Tolsteegsingel hierop een uitzondering vormde, zou dus kunnen betekenen dat het eens een deel van een rivier was. De afgelopen jaren zijn echter in het zuiden van de middeleeuwse stad enkele opgravingen uitgevoerd die duidelijk hebben gemaakt dat bovenstaande veronderstellingen grotendeels onjuist zijn: ook het deel van de Oudegracht bij de Twijnstraat moet gegraven zijn en is dus niet van natuurlijke oorsprong⁷. Voorlopig lijkt het er op dat het splitsingspunt van de Rijn en de Vecht noordoostelijker moet worden gezocht, vermoedelijk daar waar nu de Minstroom begint en dat daarom de gracht langs de Tolsteegsingel een stuk van de fossiele Rijn is en niet van de Vecht. Het is niet ondenkbaar dat de overgang van Tolsteegsingel naar Maliesingel, die zich bij het begin van de Minstroom bevindt, daar op een of andere manier verband mee houdt, al stamt de naam Maliesingel pas van na 1636 (aanleg Maliebaan). Waar de Rijn vervolgens gebleven is, weten wij niet. Het meest waarschijnlijk is dat hij in min of meer noordelijke richting verder liep, ergens door of nabij het gebied 'Oudelle'. Met deze naam werd vroeger het gebied

aan weerszijden van de Nieuwegracht bedoeld. Vaak is - op grond van deze naam (Oudelle= oud dal) - vermoed dat hier ooit een rivier heeft gestroomd. Bij de opgravingen aan de Jeruzalemstraat en aan het Pieterskerkhof is in ieder geval een rivier-oever uit zowel de Romeinse tijd als uit de Middeleeuwen aangetoond, waarbij werd vastgesteld dat de rivier ten oosten van deze oevers heeft gestroomd. Waarnemingen tijdens rioleringswerkzaamheden in de Herenstraat bevestigden dat beeld. Of bij de aanleg van de oostelijke stadsbuitengracht gebruik is gemaakt van (een deel van) de Rijnloop is niet duidelijk. Aansluitend moet de Rijn zijn weg genomen hebben vanaf het Hiëronymusplantsoen naar het westen, langs de Kromme Nieuwegracht en dan tussen Janskerkhof en Domplein door. In dit gebied zijn er aanwijzingen te over dat daar in de Middeleeuwen water is geweest⁸. Aansluitend hierop zou dan het gedeelte van de Oudegracht tussen Stadhuis en Bakkerstraat weer van natuurlijke oorsprong zijn. Hier, aan de zuidzijde van de gracht, wordt de middeleeuwse handelswijk Stathe gesitueerd. Opgave blijft dan nog een vervolg van de Rijn in westelijke richting te zoeken. Het is mogelijk dat de zogeheten 'Zijl van St. Marie', een nog bestaand, overkluisd middeleeuws riool dat tussen Oudegracht 129 en 131 in de gracht uitkomt, een laatste restant van dit deel van de rivier is⁹. Bij de opgraving van het kasteel Vredenburg (1976) zijn geen sporen van een rivier(oever) gevonden. Dat is wel het geval geweest bij de bouw van Hoog Catharijne, onder andere bij het graven van de bouwput voor V&D (1970-71) (afb. 2). De rivierloop is hier reeds omstreeks het jaar 1000 verland¹⁰. Die datering is gebaseerd op de vondst van aardewerkscherven in grondlagen die over de dichtgeslibde

rivier heen bleken te liggen. Deze constatering houdt in, dat de handelswijk Stathe te eniger tijd aan een dichtslibbende rivierloop moet hebben gelegen. We komen daar nog op terug.

De Vecht

Archeologische gegevens omtrent de gehele Utrechtse Vecht, en dus ook voor het deel dat grotendeels rond de middeleeuwse stad heeft gestroomd, zijn zeer schaars. Zoals gezegd, gaan we er op het ogenblik van uit dat het splitsingspunt van Rijn en Vecht zeker vanaf de elfde eeuw op de plaats heeft gelegen waar de Minstroom van de stadsbuitengracht aftakt. De Minstroom zou dan de restgeul van de Vecht zijn, die verder zou hebben gelopen ten oosten langs het Wilhelminapark (het slootje langs de Koningslaan), om via de Grift langs de F.C. Dondersstraat, de Alexander Numankade en het Griftpark terug te komen in de noordelijke stadsbuitengracht. Vervolgens zien wij in de gehele noordelijke stadsbuitengracht het vervolg van de Vecht die bij het Paardenveld naar het noorden ombuigt en via de Otterstroom (Otterstraat) zijn kronkelende weg naar het noorden vervolgde. Opgemerkt dient echter te worden, dat het grootste deel van deze reconstructie vooral wordt ondersteund door vele 'kartografische' aanwijzingen. Voor dit gehele - hypothetische - tracé tot aan de stadsbuitengracht staan ons slechts drie archeologische waarnemingen ter beschikking. In 1987 vond aan de Abstederdijk een zeer kort durend bodemonderzoek plaats. Ter plekke werden zandige sedimenten geconstateerd die door een naar het oosten stromende rivier waren gedeponeerd. Aangezien geen enkel voorwerp werd gevonden, blijft de datering hier in het ongewisse. Een eind verder

8 De oudste vermeldingen stammen uit de zestiende eeuw. Zie Van Rooijen 1994a en Hoekstra 1980a

9 Kipp 1984, 149

10 Van den Berg en Dominicus 1971

Afb.2 Bodemprofiel langs het Achter Clarenburg. In 1970-71 is hier een verlandende rivierloop vastgesteld. Boven de zandafzettingen liggen de middeleeuwse ophogingslagen

11 Ypey 1959. Het zwaard, waarin de naam INGELER-NI staat, bevindt zich in de verzameling van het Centraal Museum Utrecht, inv. nr. 12013

12 Bij het zandzuigen in een grote, afgesneden bocht van de Vecht tussen Zuilen en Maarssen is in 1941 eveneens een zwaard aangetroffen. Het wordt in de tweede helft van de tiende of in het begin van de elfde eeuw gedateerd. Volgens Ypey 1960/61, 393 horen beide zwaarden in de late Viking-periode thuis.

13 De Groot (1989), 46 (Abstederdijk), De Groot 1984a, 132 (Museumlaan)

14 Het lijkt waarschijnlijk dat in het einde van de achttiende eeuw de vaarweg naar zee nog open was: in een gedicht van Alcuin, de biograaf van Willibrord, wordt die route beschreven. Zie Heeringa 1940, 9-14

15 Zie Van Rij 1980, 20 e.v. en Henderikx 1987, 18

16 Van den Berg en Dominicus (1971) hebben het profiel beschreven. Hun conclusie is, dat na een eerste verlanding er nog éénmaal van een actieve fase sprake is geweest alvorens de definitieve verlanding optrad.

17 Dekker 1980 en Henderikx 1987, 18 e.v.

18 Het zuidelijke deel loopt van de Tolsteegsingel tot aan de Stadhuisbrug en het noordelijke van de Bakkerbrug tot aan de Weerdsingel.

langs de Abstederdijk echter is wel een dateerbare vondst gedaan, die nogal in het vergeetboek is geraakt. Het gaat hier om een zwaard dat in 1955 bij rioleringswerk te voorschijn is gekomen (afb. 3). Het is gerestaureerd en beschreven door Ypey die het zwaard, dat volgens hem wellicht uit een rivierbedding afkomstig is, in het midden van de tiende eeuw dateert¹¹. Het behoort, net als het zwaard dat indertijd in Zuilen is gevonden (afb. 3) tot de zeer zeldzame vondsten in Utrecht die met de Vikingen in verband kunnen worden gebracht¹². Ten derde kon tijdens rioleringswerk in de Museumlaan een zeer diep profiel worden bestudeerd, waaruit bleek dat hier een verlande rivierbedding werd doorsneden¹³. Een datering van de actieve periode of van de verlanding van de rivier kon echter niet worden verkregen. Over de datering van het gedeelte bij de Waterstraat zal hierna nog uitvoerig worden ingegaan.

Verlanding van de haven bij Stathe

Wie de topografische kaart van Utrecht en omgeving bekijkt, zal vaststellen dat de Oude Rijn, die het vervolg is van de Kromme Rijn, tussen Utrecht en Harmelen vrijwel geheel is verland. Slechts op een aantal plaatsen is er nog water aanwezig. Toch kan een groot deel van het tracé nog steeds in de vorm van perceelsgrenzen worden gevolgd. Wanneer is deze verlanding tot stand gekomen? Uit een beschrijving van Alcuin blijkt dat men rond 780 in ieder geval nog van de Noordzee via de Kromme Rijn naar Utrecht kon varen en vandaar via Dorestad naar Keulen¹⁴. Twee eeuwen later lijkt dat niet meer mogelijk: Alpertus van Metz beschrijft twee invallen van de Noormannen in 1006 en 1007, die via de Lek naar Dorestad varen en vandaar via de Kromme Rijn naar Utrecht¹⁵. Berendsen,

Afb.3 Twee Vikingzwaarden uit de tiende of vroeg elfde eeuw. Rechts het zwaard uit de Vecht bij Zuilen (1941), links dat uit de Abstederdijk (1955).

die een uitgebreide studie heeft verricht naar het ontstaan van het landschap in het gebied van de Kromme Rijn, meent dat de eindfase van de Oude Rijn samenvalt met die van de Kromme Rijn namelijk in 1122, toen de afdamming bij Wijk bij Duurstede plaats vond. Gezien de gegevens uit de bouwput V&D die hiervoor al even ter sprake kwamen, menen wij echter dat de verlanding van de Oude Rijn al eerder heeft plaatsgevonden.

Het lijkt erop dat tussen Utrecht en Harmelen de rivier in de loop van de karolingische tijd (achtste-negende eeuw?) vrijwel geheel verland is geraakt¹⁶. Dekker en Hendrikx zijn deze mening eveneens toegedaan¹⁷. Deze verlanding van de Rijn moet het functioneren van de handelswijk Stathe ernstig hebben bedreigd. Hoe men aan die dreiging het hoofd heeft weten te bieden zal hierna duidelijk worden.

Het noordelijke deel van de Oudegracht

Net zoals er verschil van mening bestond en bestaat over de loop van de rivieren, bestond en bestaat die ook met betrekking tot het ontstaan en de datering van de Oudegracht. En ook hier heeft het archeologisch onderzoek van de afgelopen 25 jaar een aantal zaken kunnen verklaren. Over het algemeen wordt er een onderscheid gemaakt tussen het noordelijke en het zuidelijke deel van deze gracht¹⁸. Zowel ten oosten als ten westen van het noordelijk deel van de Oudegracht ter hoogte van de Jacobikerk is tijdens archeologisch onderzoek een oeverwal vastgesteld¹⁹. Nicolaas van der Monde is waarschijnlijk de eerste die het bestaan van deze oeverwal heeft opgemerkt. Hij schrijft over de Zandstraat (de tegenwoordige Oranjestraat): *Merkbaar is nog de daling van den bodem langs deze straat en het Zand, achter de Naauwe Water-*

*steeg. De benaming van Heuvel, aan ene plek gronds op den hoek dezer straat en der Oudegracht oudtijds gegeven, strekt ten bewijze van den Hoogerens grondslag dezer gracht*²⁰.

Uit de richting waarin de zandafzettingen hadden plaatsgevonden, kon worden afgeleid, dat deze oeverwal is gevormd door een rivier aan de noordzijde, stromend van oost naar west. We mogen aannemen dat dit de Vecht moet zijn geweest. Alleen al op deze gronden is het onmogelijk dat, zoals velen verondersteld hebben²¹, het noordelijke deel van de Oudegracht van oorsprong een rivierloop zou zijn geweest. In dat geval zouden, dicht bij deze gracht, sedimentaties moeten zijn aangetroffen met een totaal andere richting. Welnu, noch bij het onderzoek Oudegracht 53, noch bij dat aan de Pauwstraat is daarvan ook maar iets gebleken²². De conclusie moet dan ook zijn, dat dit deel van de Oudegracht is gegraven. In een oorkonde van 1127 wordt gesproken van 'novum fossatum': de 'nieuwe gracht'²³. Vrij algemeen is het zuidelijk deel van de Oudegracht (Tolsteegzijde) hiermee geïdentificeerd. Er is geen grond om aan deze opvatting te twijfelen. Het noordelijk deel van de Oudegracht (Weerdzijde) zou, omdat van 'novum fossatum' wordt gesproken, in dat geval de 'oude gracht' kunnen zijn. Tot voor kort ontbraken hiervoor echter aanwijzingen. Bij de opgraving aan de Pauwstraat zijn twee sloten gevonden, die duidelijk naar de Oudegracht afwaterden en waarvan het functioneren in de vroege elfde eeuw kon worden gedateerd. Eén sloot leverde geen materiaal op waarmee een verantwoorde datering kon worden verkregen. De tweede viel te dateren met aardewerkscherven, die in de vulling van de sloot werden aangetroffen: het waren naast fragmenten van kogelpotten en pingsdorf aardewerk ook een aantal

19 Ten westen is dat gebleken bij het onderzoek ter plaatse van Oudegracht 51-53, De Groot 1984b, en ten oosten onder andere bij de Pauwstraat, De Groot 1986

20 Van der Monde 1845, 245

21 Zie hiervoor Van Winter 1975

22 De Groot 1984b en De Groot 1986

23 De vertaling 'onlangs gegraven' is ook mogelijk, maar niet noodzakelijk.

24 Het vondstcomplex van de Lange Lauwerstraat behoort tot de weinige voorbeelden van het lastig te dateren pingsdorf aardewerk in ons land een sluitdatum hebben, die via natuurwetenschappelijke methode is verkregen. Deze vondst zal verderop in deze bijdrage worden besproken.

25 In mei 1988 is bij archeologisch onderzoek aan de Rozenstraat (ten zuiden van de Jacobikerk) ook een naar de Oudegracht afvloeiende sloot gevonden (De Groot, Van Rooijen en Pot 1989, 152-156). Een voorlopige datering wijst op de elfde eeuw. De sloot blijkt een 'voorganger' te zijn van een tot in de dertiende eeuw te traceren perceelsgrens. Een duidelijke overeenkomst dus met de sloten die bij de Pauwstraat zijn gevonden. Bovendien blijkt de afstand van het begin van de sloten tot aan het hart van de Oudegracht in beide gevallen gelijk te zijn: bijna 70 meter. De voorlopige indruk is, dat gelijktijdig met het graven van de gracht een planmatige ontginning, c.q. percelering tot stand is gekomen en dat deze sloten behalve voor afwatering ook als perceelscheiding dienden.

scherven reliëfband-amfoor ('badorf'). Het gaat om een vergelijkbaar aardewerk-complex dat bij de Lange Lauwerstraat is gevonden²⁴. Een hoge ouderdom van dit deel van de Oudegracht is dan ook waarschijnlijk. Beide sloten zijn daarnaast waarschijnlijk 'voorgangers' van perceelsgrenzen die tot op de dag van vandaag nog bestaan²⁵. Wat kan nu de reden geweest zijn om dit 'kanaal' te graven? Zoals we zagen was het na de tiende eeuw niet meer mogelijk Utrecht via de Oude Rijn te bereiken. Tussen Harmelen en Utrecht was deze rivier toen reeds verland. Uitgaande van de waarnemingen in de bouwput van V&D aan het Achter Clarenburg mag men zelfs veronderstellen dat deze verlanding tot aan de oude handelswijk Stathe merkbaar is geweest, een voor de handel hoogst ongelukkige ontwikkeling. Immers, niet alleen zal het aanlanden van schepen zijn bemoeilijkt, maar ook de ligging aan een 'dode' rivierarm zal niet bepaald gelukkig zijn geweest. Er is dan ook niet al te veel fantasie voor nodig om daaruit af te leiden dat men door het graven van het noordelijke deel van de Oudegracht aan deze situatie een einde heeft willen maken. Men verkreeg hierdoor een verbinding linea recta met een kennelijk wel goed functionerende rivier (de Vecht), die bovendien naar een interessant handelsgebied (Friesland, Scandinavië en de Oostzee) voerde

(zie afb. 23, pag. 39). Bovendien werd de stroming langs de oude haven hersteld, waarmee verdere verlanding werd voorkomen. Een gevolg van deze maatregel was echter wel dat de Vechtloop ten oosten van de stad, zoals door ons beschreven, minder water ging voeren. Uitgaande van een splitting van Rijn en Vecht bij het zuiden van de middeleeuwse stad is het verhang van het tracé door de latere stad (Rijn en Oudegracht) groter dan dat van de Vecht ten oosten en noorden om de stad heen. Langzaam maar zeker zal dit deel van de Vecht dan ook zijn verland. Uit de hier geschetste ontwikkeling kan eveneens de grote verzanding van het havengebied ten noorden van de Waterstraat - waarover later - op bevredigende wijze worden verklaard.

De haven bij de Waterstraat

Inleiding

Het noordwestelijk deel van de middeleeuwse stad behoort tot de archeologisch best onderzochte gedeelten van de stad Utrecht. Al in 1946 vond een opgraving plaats die vooraf ging aan de bouw van de Gemeentelijke Kredietbank in de noordwestelijke hoek van de Jacobsstraat en de Waterstraat (afb.4). Bij dat onderzoek kwamen naast de gebruikelijke bakstenen huizen ook palen en houten constructies

Afb.4 Situering van de belangrijkste opgravingen in het noordwesten van de middeleeuwse stad. Tek. H.L. de Groot. : Politiebureau (1981); 2: Waterstraat (1974); 3: Jan Meijenstraat (1979-1981); 4: Lange Lauwerstraat (1985); 5: Pauwstraat (1985).

aan het daglicht, die op dat moment als overblijfselen van houten huizen werden gezien. Inmiddels weten we dat het geen huizen maar kadeconstructies zijn geweest. Dat is vooral duidelijk geworden uit de opgravingen van 1979-1981 waarbij uitgebreide bekadings gevonden zijn. De vondst daarvan was geen volslagen verrassing: in 1974 waren bij de opgraving van twee schepen aan de Waterstraat - waarover straks - ook beschoeiingen aangetroffen. Dat opgravingssterrein lag even ten westen van het in 1946 onderzochte terrein. Dankzij de opgraving Jan Meijenstraat (1979-1981) is vooral een goed inzicht verkregen over doel, constructiewijzen en fasering van deze vaak zware houten constructies. Al met al zijn bij de verschillende opgravingen over een lengte van zo'n 240 meter dergelijke constructies aan het licht gekomen. De conclusie moet zijn dat op deze plaats een groot havencomplex is ontstaan. Zoals wij nog zullen zien staat dat in verband met het graven van de Oudegracht. De plek leek gunstig: liggend aan de route van Utrecht via de Vecht naar de Zuiderzee, op het punt waar het pas gegraven kanaal in die rivier uitkwam. Dat deze plek nu juist heel ongunstig was, zou weldra blijken. Voor zover wij nu weten, was het eerste waterstaatkundige werk evenwel niet een houten kade maar een dijk, die waarschijnlijk min of meer parallel aan en ten noorden van de Waterstraat lag.

De dijk (afb. 5)

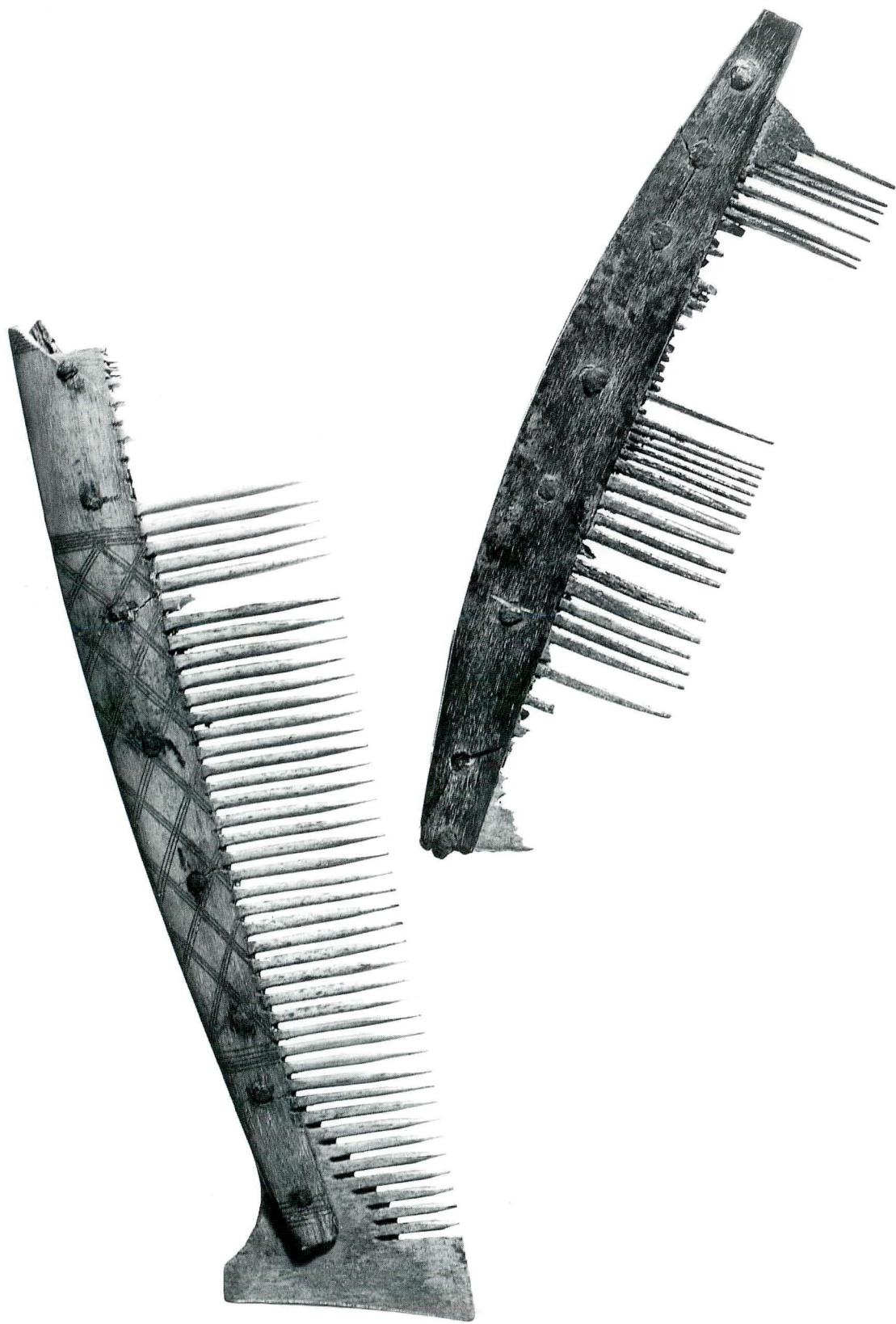
Enkele meters ten noorden van de Waterstraat en direct ten noorden van de Jacobikerk is een duidelijke bescherming tegen het water aangetroffen: een dijkje, dat bestond uit een kleilichaam dat op een bed van takken rustte. Juist boven dit 'slietenbed' is een groot aantal pingsdorp scherven

gevonden, die gedateerd kunnen worden in de tiende of vroege elfde eeuw. In de topplagen van de dijk zijn zeer veel fragmenten van zogeheten grofgemagerde kogelpotten en scherven paffrath-aardewerk gevonden, die met deze datering overeenstemmen. Bovendien werden in het dijklichaam twee kammen gevonden die ruwweg te dateren zijn tussen 900 en 1000; zij behoren tot het type van de zogeheten 'vleugelkammen'²⁶ (afb. 7). De dijk lijkt derhalve nog in de tiende eeuw te zijn aangelegd. Hij kan - gezien de afwisselende klei- en mestlagen - in fasen zijn opgebouwd, helemaal zeker is dat echter niet. De hoogte van de

26 Miedema 1983, 228

Afb.5 Doorsnede door het dijkje bij de Waterstraat. Op een bed van takken ligt het dijklichaam van klei en mest.
Afb.6 De beschoeiing die in de voet van de dijk is gebouwd. Het dijklichaam is rechts zichtbaar. Onder de dijk en de beschoeiing zien we -doorsneden- de 'fundering' van de dijk.

dijk is naar schatting 1,2 meter geweest. Een dijk dient uiteraard ter bescherming tegen wateroverlast. Dat zal ook hier het geval zijn geweest. Waarom echter juist op deze plaats een dijk is opgeworpen weten we niet. Bij de opgravingen ten westen en noordwesten van de Jacobikerk (in 1946 en 1974) is geen dijk geconstateerd²⁷. Omdat hij maar op één plaats is aangetoond, kunnen we dan ook niets zeggen over zijn lengte. Hoewel er ten aanzien van de dijk voorlopig nog veel vragen onbeantwoord blijven, kan wel worden aangenomen dat we hier met een van de oudste dijken in ons land te maken hebben²⁸.

De beschoeiingen

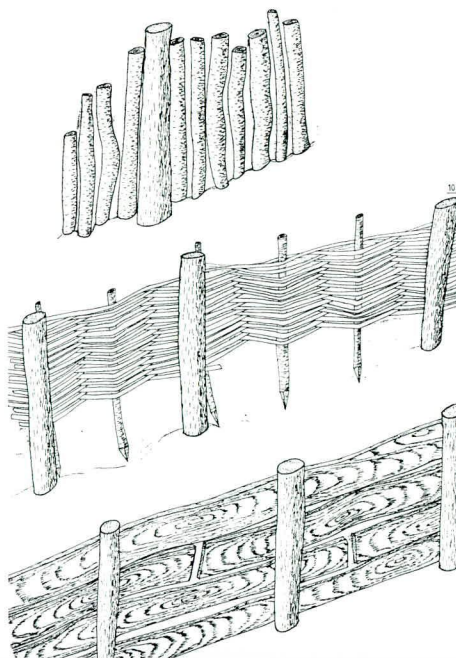
De dijk verloor zijn functie toen er een zware beschoeiing aan de waterzijde in de voet van de dijk werd gebouwd (afb. 6). Het is een teken dat er een drastische functiewijziging van de oever heeft plaatsgevonden: de verdediging tegen het water wordt vervangen door een constructie waaraan schepen kunnen aanleggen. De oudste rivierafzettingen tegen deze beschoeiing zijn te dateren door enkele fragmenten van kogelpotten en pingsdorp aardewerk, die uit dezelfde periode als de scherven uit de dijk dateren. Hieruit valt af te leiden dat de dijk maar kort gefunctioneerd zal hebben. Immers, de primaire functie van de dijk ging verloren toen de beschoeiing werd gebouwd. Wel zal het dijklichaam als versteviging achter deze kadeconstructie hebben gefunctioneerd.

Vervolgens treffen wij een aantal afzettingsslagen aan, dat niet door vondsten kan worden gedateerd. Ongeveer zes meter ten noorden van de zojuist besproken beschoeiing vinden wij opnieuw een oeverbeveiliging van op elkaar staande planken, die op hun plaats werden gehouden door aan de waterzijde ingeslagen palen. Onder deze beschoeiing werd een fragment aardewerk van vermoedelijk Maaslandse oorsprong gevonden, (afb. 9) tezamen met een fragment reliëfbandamfoor. Het eerstgenoemde aardewerk werd tot voor kort gedateerd tussen 1050-1150, maar uit een recente publicatie blijkt dat een vroegere datering (in de tiende eeuw) waarschijnlijker is²⁹. Het havengebied is zeker geen statisch geheel geweest. Vastgesteld is, dat de rivier naar het noorden is opgeschoven. Daarbij zette het water sedimenten tegen de kades af, zodat er steeds minder diepgang voor de schepen overbleef. Omdat er natuurlijk behoefte was aan voldoende diep water langs de kades werden er steeds nieuwe beschoeiingen aangelegd. Dat kunnen we afleiden uit het feit dat nieuwe beschoeiingen bijna altijd 'in de natte' zijn gebouwd. Dat is een verschil met de haven van Stathe, waar tijdens de opgraving op het terrein van de HEMA in 1976-77 geen spoor van een beschoeiing is gevonden, maar wel een

27 Hoekstra 1979

28 De oudste dijken elders in ons land dateren alle uit de twaalfde eeuw. De Groot 1983, 29-30

29 Van Heeringen en Verhaeghe 1995, 145-169

Afb.7 Twee zogeheten 'vleugelkammen' die in het dijke zijn gevonden. Ze zijn in de tiende eeuw te dateren en mogelijk uit Scandinavië afkomstig.

Afb.8 De drie typen beschoeiingen die bij de Waterstraat zijn aangetroffen. Tek. H.L. de Groot. Boven een zogeheten 'pallissade-type' van stammen die strak naast elkaar in de bodem zijn geslagen. Daaronder een vlechtwerk-constructie met steunende palen aan de waterzijde. Daar beneden een planken beschoeiing, eveneens met steunpalen aan de waterzijde.

30 Hoekstra 1980b

31 Van Rooijen en Klück
1994

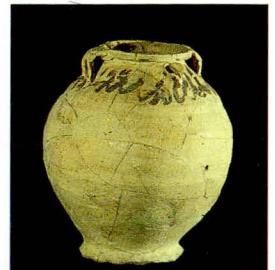
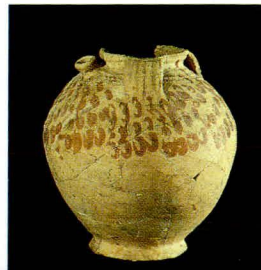
32 Sintels zijn ijzeren kramen, waarmee het breeuwsel dat in de scheepsnaden is gehamerd, op zijn plaats wordt gehouden. Zie Vlierman 1996.

rivieroever, waar de schepen waarschijnlijk gewoon aan land zijn getrokken³⁰. Ook tijdens de waarnemingen in de kelder van de Openbare Bibliotheek, waar oeverafzettingen zijn vastgesteld, zijn géén overblijfselen van kadeconstructies gevonden³¹. Het heeft er dan ook alles van dat hier de schepen afmeerden door ze gewoon op de glooiende oever te trekken. De naam 'Stathe' duidt daar ook op. Het verwante Duitse woord 'Gestade' betekent: glooiende oever waar schepen kunnen landen. Ook het Engelse woord 'staith' heeft eenzelfde betekenis.

Constructiewijzen (afb. 8, pag. 23)

Bij de aangetroffen beschoeiingen kunnen drie verschillende soorten constructies onderscheiden worden. Ten eerste is gebruik gemaakt van een grondkering van vlechtwerk, dat ter plaatse was gemaakt door tussen aangepunte stammetjes, die in de rivierbodem waren geslagen, wilge- of essetenen te vlechten. In vrijwel alle gevallen waren eikehouten palen aan de waterzijde van het vlechtwerk in de rivierbodem geslagen, die de gronddruk moesten opvangen. Een tweede, veel steviger, constructie bestond uit een rij strak naast elkaar ingeslagen palen, meestal van elzehout. Hierbij werd zowel van gehele als van gekliefde stammen gebruik gemaakt. In een enkel geval was ook hier ter kering van de gronddruk gebruik gemaakt van

zware palen, die op min of meer regelmatige afstand van elkaar stonden. Een dergelijke constructie kan slechts goed gefunctioneerd hebben, indien tussen deze zware, steunende palen en de rij ingeslagen stammen een horizontale balk is aangebracht. Op één plaats zijn aanwijzingen gevonden dat deze er inderdaad is geweest. Aangezien de bovenzijde van het houtwerk in alle gevallen was weggerot, is het zeer goed mogelijk dat bij andere beschoeiingen van dit type op hoger niveau oorspronkelijk eveneens een horizontale balk aanwezig is geweest. Het derde type was het degelijkst. Het bestond uit een aantal horizontaal liggende, zware eiken planken van 3 à 4 cm. dikte, die met de smalle kanten op elkaar gestapeld waren. In een aantal gevallen was daarvoor gebruik gemaakt van huidgangen van een gesloopt schip, waarbij soms de huidgangen nog met de scheepsspanen waren verbonden (afb. 11). Omdat bij enkele van deze kades nogal wat ijzeren nagels en zogeheten sintels³² in de rivierafzettingen zijn gevonden, zal het slopen van de schepen ter plaatse zijn gebeurd. Ook hier waren stevige eiken palen aan de waterzijde in de rivierbodem geslagen. In een aantal gevallen bleken deze aangepunte palen zo'n vier meter diep te zijn ingeheid! Voor bijna alle constructies geldt dat zij 'in de natte' zijn gebouwd, op een moment dat door aanslibbing van de rivier kennelijk te weinig diepgang langs de 'oude' kade was ontstaan. De ruimte die tussen de oude en nieuwe beschoeiing bestond werd aangeplempt met klei, mest en afval. Op deze wijze werd een stukje land gewonnen en verkreeg men, grenzend aan dit nieuwe land, weer diep water. Dat kan een aanwijzing zijn voor het gebruik van schepen met grotere diepgang. Opvallend is dan wel, dat

de schepen die tot nu toe in Utrecht zijn gevonden, een geringe diepgang hadden. Dat zijn nu juist schepen die gemakkelijk op een glooiende oever kunnen aanlanden. De hoogte van de rivierbodem tot aan de bovenkant van de opgegraven beschoeiingen bedroeg zo'n 1,5 meter. De hoogte van het daarbij behorende maaiveld was niet meer vast te stellen. In die tijd, waarbij de Kromme Rijn nog niet zal zijn afgedamd, moeten we overigens wel rekening houden met wisselende waterstanden. Westelijk van de Jacobikerkerk zijn tijdens een opgraving in 1974, die onder zeer grote tijdsdruk stond, eveneens resten van kadeconstructies gevonden. Bij de bouw van één van de beschoeiingen was gebruik gemaakt van delen van een gesloopt, overnaads gebouwd schip, waartegen aan de waterzijde zware palen waren ingeheid. Over deze bijzondere scheepsvondst komen wij nog te spreken. Tegen deze constructie, vermoedelijk op de toenmalige rivierbodem, was een vrijwel complete platbodem afgezonken. Eén boord van het schip was vóór het afzinken zorgvuldig verwijderd, evenals de opstaande delen van de bijbehorende spanen. Het schip lag strak tegen de beschoeiingspalen aan, zodat het moet hebben gediend ter bescherming van de kade. Dat zou erop kunnen wijzen dat toentertijd zich hier een buitenbocht van de rivier bevond. Tevens is bij deze opgraving waargenomen dat er op deze plaats een glooiende rivieroever heeft bestaan, die aan de kades vooraf is gegaan. Het is zeker mogelijk geweest om hier schepen af te meren door ze op de oever te trekken. Een dergelijke oever duidt echter vrijwel altijd op een

binnenbocht of op een min of meer recht gedeelte van een rivier. Het karakter van de oever zal dus in de loop van de tijd op deze plaats zijn gewijzigd.

Perclering, fasering en datering

Zeer opvallend aan de kadeconstructies is dat zij duidelijk perceelsgebonden zijn geweest. Dat kon worden afgeleid uit hun steeds verschillende bouwwijze, maar ook uit het feit dat de grens tussen land en water per perceel versprong: sommige eigenaren hadden - vergeleken met hun burens - kennelijk eerder behoefte aan voldoende diepgang langs hun kade. De percelen waren bijna alle 7,5 m. breed. In het perceelsgebonden, steeds verder opschuiven van de constructies naar het noorden wordt de wisselwerking weerspiegeld tussen de verschuivende rivier en de maatregelen die de individuele bewoners troffen om het afmeren van schepen mogelijk te houden. De zwaar geconstrueerde kades zijn het dichtst bij de Waterstraat aangekomen en de zwakke vlechtwerk-beschoeiingen, die waarschijnlijk geen kade met voldoende diepgang meer vormden, meer naar het noorden: het bleek uiteindelijk onbegonnen werk om de verzanding het hoofd te bieden. Naar nog nader zal blijken is het graven van het noordelijk deel van de Oudegracht er de oorzaak van geweest dat de rivier zijn loop zo snel verlegd heeft. In een aantal gevallen is de grens tussen de percelen door de eeuwen heen op zijn plek gebleven. Het meest markante voorbeeld daarvan is een slootje dat zich tussen twee percelen bevond. Het werd later een smalle ozendrop tussen twee huizen, die in de

Afb.9 Tuitkan uit het Maasland. Het fragment werd onder een zware planken beschoeiing gevonden. Dit aardewerk wordt tegenwoordig in de tiende eeuw gedateerd.

Afb.10 Voorbeelden van pingsdorf aardewerk dat tussen de beschoeiingen is gevonden. De minst versierde tuitkan is in het noorden van de grote zandafzetting aangetroffen.

Afb.11 Op deze foto is niet alleen de constructiewijze van een kade te zien, maar tevens is duidelijk dat de bouwers een deel van een scheepshuid hebben gebruikt; het linkerdeel van de beschoeiing bestaat uit enkele huidplanken die door een spant zijn verbonden.

33 De dendrochronologische datering is in 1983 uitgevoerd door D.J. de Vries. Zie De Vries 1983. De datering van de aak is 1004 ± 6 jaar. Juist omdat dit schip een functie heeft gehad als onderdeel van een kadeconstructie en omdat het schip maar kort in de vaart is geweest, is deze datering van bijzonder belang. De marge in de datering met wordt $\pm$ aangegeven, wanneer de laatst bijgekomen jaarringen aan het hout ontbreken.

negentiende eeuw werd dichtgebouwd: het werd de gang van de school aan de Waterstraat. Deze gang bestaat vandaag de dag nog binnen het Volksbuurtmuseum van Wijk C.

De datering van het havenfront is voor een groot deel gebaseerd op de aardewerkvondsten. Een deel van die vondsten werd hier voor reeds genoemd. Het pingsdorp aardewerk dat zowel in de aanplempingen als in de zandafzettingen is gevonden is (afb. 10, pag. 25) vergelijkbaar met het pingsdorp dat bij de opgraving aan de Lange Lauwerstraat is gevonden (afb. 13, pag. 28). Zoals wij nog zullen zien, kan dat aardewerk, op basis van dendrochronologische dateringen omstreeks het begin van de elfde eeuw worden geplaatst. Maar nog belangrijker voor de tijdsbepaling van de beschoeiingen zijn de dendrochronologische dateringen van de schepen en de beschoeiing die in 1974 zijn opgegraven³³. Ook die duiden op het begin van de elfde eeuw.

Van de huizen die op de percelen hebben gestaan weten we vrijwel niets. In de ophoingslagen die boven de dijk lagen zijn enkele stevige houten palen gevonden die van een houten gebouw kunnen zijn geweest. Ze zijn echter niet gedateerd. Bij de opgraving op het terrein van het Hoofdbureau van Politie in 1980/81 zijn paalgaten, resten van erfafscheidingen en enkele greppels gevonden die duiden op bebouwing uit die tijd³⁴. Verdere sporen van bebouwing ontbreken. Toch zal die er wel zijn geweest. We moeten immers aannemen dat de Jacobikerk (omstreeks 1122 gesticht) zal zijn gebouwd in de nabijheid van een 'nederzetting', waarvan een deel van de huizen op de teruggevonden percelen zal hebben gelegen.

Einde van de haven (afb. 12)

Zoals hiervoor al gezegd bleek de strijd tegen de opschuivende rivier uiteindelijk hopeloos. De naar het noorden toe steeds zwakkere constructies symboliseren als het ware dat de eigenaren uiteindelijk het hoofd in de schoot legden. De laatste, zwakke, vlechtwerk-constructies zijn zo'n veertig meter ten noorden van de Waterstraat vastgesteld. Daarna heeft een enorme sedimentatie van hoofdzakelijk zand plaatsgevonden. Over circa 50 meter lengte deponeerde de rivier haar materiaal, waarbij ook enkele geultjes werden opgevuld. Uit deze overwegend horizontaal gelaagde sedimenten zijn naast een vrij complete pingsdorp pot slechts enkele scherven van deze aardewerksoort afkomstig. Ze zijn volstrekt vergelijkbaar met het aardewerk dat tussen de verschillende kadeconstructies is gevonden. Dat betekent waarschijnlijk dat de grote zandafzetting in een zeer korte periode tot stand zal zijn gekomen. Enkele meters noordelijker - op circa 95 meter ten noorden van de Waterstraat - verandert het beeld: niet alleen is er dan een ander sedimentatiepatroon op te merken, maar ook worden veel meer kleiige sedimenten aangetroffen. Bovendien is de dikte van de sedimentlagen hier geringer. Wij bevinden ons hier ter hoogte van de Oranjestraat, die vroeger - wellicht niet zonder reden - de naam Zandstraat droeg. Onder deze straat lag dus de noordgrens van de snel opgetreden zandafzetting (een zogeheten 'pointbar'). De rivier is na het afzetten van de enorme zandmassa's kennelijk tot rust gekomen en heeft ten noorden daarvan alleen nog een veel fijner sediment achtergelaten. De top van dit afzettingsspakket ligt aanzienlijk lager dan de 'pointbar' onder de

Afb. 12 Bodemprofiel van de Waterstraat (boven rechts) tot aan de Nieuwe kade (beneden links). Tek. H.L. de Groot. Het profiel heeft een lengte van ongeveer 140 meter. De zandafzettingen zijn gearceerd. Legenda: a. dijkje met links daarvan een zware beschoeiing, b. zware planken beschoeiing, c. einde van de grote zandafzetting ('pointbar') ter hoogte van de Oranjestraat, d. stadswal (dertiende eeuw), e. stadsmuur (veertiende eeuw).

Oranjestraat en de eerder ontstane afzettingen. Deze afgenomen rivieractiviteit zal in verband staan met het steeds belangrijker worden van de Lek als waterafvoer ten koste van de Kromme Rijn. Daardoor zal het in 1122 ook niet zo moeilijk zijn geweest om de Rijn bij Wijk bij Duurstede af te dammen. Dit lager gelegen gebied is in cultuur gebracht, getuige een aantal slootjes dat dit terrein in kavels heeft verdeeld. De sloten, die vrijwel evenwijdig aan elkaar liepen en haaks op de rivier lagen, waterden in noordelijke richting af. Op grond van scherven die in de sloten zijn aangetroffen, is een datering in de tweede helft van de twaalfde eeuw of iets later waarschijnlijk. In de dertiende eeuw werd hier vervolgens een grote aarden 'stadswal' opgeworpen. Tenslotte vinden we, deels in de noordflank van deze wal ingegraven, de restanten van de bakstenen stadsmuur uit de late dertiende eeuw.

Verzanding t.g.v. kunstmatige binnenbocht

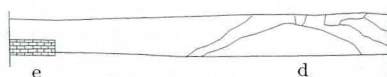
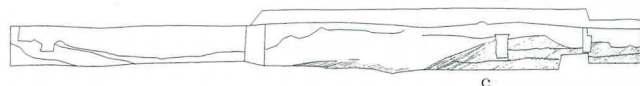
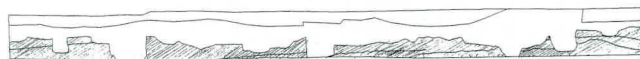
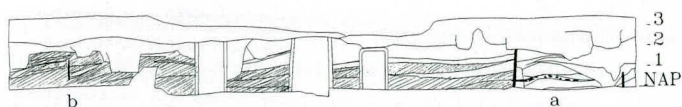
Het heeft na de opgraving bij de Jan Meijenstraat vrij lang geduurd voordat dui-

delijk werd wat de oorzaak was van de grote en snelle verlanding van de haven bij de Waterstraat. Aanvankelijk dachten we, ook al omdat de eerste dateringen, die vooral op (pingsdors)aardewerk waren gebaseerd³⁵, op de twaalfde eeuw wezen, dat het iets te maken zou hebben met twee grote overstromingen die uit geschreven bronnen bekend zijn. Zowel in 1170 als in 1173 werd Utrecht door een grote overstroming getroffen³⁶. Maar naarmate er in de loop der jaren meer inzicht over de rivierlopen in de stad ontstond, bleek de verklaring toch in een andere richting te moeten worden gezocht. De verzanding is - zoals al gezegd - indirect het gevolg van mensenwerk. Ten gevolge van het graven van het noorddeel van de Oudegracht werd de haven van Stathe de stroming hersteld. Bovendien was de route die het water volgde vanaf het splitsingspunt van Rijn en Vecht naar het noordeinde van deze gracht aanzienlijk korter dan het tracé van de Vecht tussen deze twee punten. Het gevolg was dat dit nieuwe traject het meeste water ging voeren. Maar er trad nog een ander verschijnsel op: door het graven van de

34 De Zwarte 1981 en De Groot 1982

35 Dendrochronologische dateringen uit Utrecht duiden inmiddels op een aanzienlijk vroegere datering van dit type aardewerk. Zie de hierna te bespreken opgraving Lange Lauwerstraat 3-13 (Treling 1986).

36 Aan de overstroming van 1173 wordt door enkele historici overigens getwijfeld.

37 Sarfatij en Mars eds.
1996 en Sarfatij en Jansen
eds. 1997

38 Sarfatij 1973, 391-407

gracht ontstond er juist op de plaats waar het havengebied ontstond een deels kunstmatige binnenbocht. Het water stroomde, net als vandaag de dag, door de Oudegracht naar het noorden, om daar waar de gracht in de Vecht uitmondde naar het westen te stromen. Nu zet een rivier zijn sedimenten juist in de binnenbocht af. Zoals we al zagen, zijn die afzettingen in korte tijd tot stand gekomen. Het lijkt erop dat het al binnen enkele decennia met de haven was gedaan, vermoedelijk rond het midden van de elfde eeuw.

Kadeconstructies elders

Wanneer we de kades bij de Waterstraat vergelijken met voorbeelden die buiten Utrecht zijn opgegraven, dan valt één kenmerk wel bijzonder op: overal lijkt er sprake te zijn van perceelsgebonden constructies. Er moet dus sprake zijn van particulier initiatief. We zullen enkele van die voorbeelden, die soms wat jonger zijn dan die van de Utrechtse haven, kort de revue laten passeren.

Tiel

De afgelopen twee jaar is in Tiel een deel van de haven, die deels de handelsfunctie van het vroegmiddeleeuwse Dorestad had overgenomen, blootgelegd³⁷. Daarbij is duidelijk geworden, dat deze haven in eerste instantie waarschijnlijk slechts een glooiende rivieroever is geweest. Later verschenen er kades. Zowel de percelering als de constructies van de rivierkades vertonen grote overeenkomst met die bij de Waterstraat. Ook hier treffen we zware construc-

ties aan, waarbij delen van gesloopte schepen zijn gebruikt en zware eiken palen meters diep de rivierbodem ingeheid zijn om de kades overeind te houden. En, net als in Utrecht, is er sprake van verlandings- en het opschuiven van de kades. De datering van het begin van de Tielse haven valt, op grond van de vondsten en dendrochronologisch onderzoek in de vroege tiende eeuw.

Stavoren

Ook de middeleeuwse haven van Stavoren kende op uitgebreide schaal houten constructies³⁸. De 'layout' van haven en huizen wijkt echter wat af van het Utrechtse en Tielse beeld. Daarbij moet worden aangetekend dat deze haven wat jonger is: hij stamt uit de twaalfde eeuw. Bij opgravingen aan de zuidzijde van het middeleeuwse Stavoren zijn perceelsgebonden beschoeiingen en de daarbij behorende huizen aangetroffen, die vanaf de twaalfde eeuw tot ontwikkeling zijn gekomen. De huizen stonden met hun lengte-as haaks op het water en waren van de haven gescheiden door een doorlopende houten weg. De weg had een breedte van 5 tot 5,5 meter. De percelen varieerden in breedte van 3,5 tot meer dan 8 meter. Ook hier is sprake van een gefaseerde uitbouw, steeds verder het water in, waarbij elke eigenaar op zijn eigen wijze voor de aanwas zorg droeg. De constructies bestaan uit de typen die we bij de Waterstraat al leerden kennen.

Deventer

Ook Deventer heeft, net als Tiel, na de ondergang van Dorestad, een deel van de handelsfunctie van die nederzetting overgenomen. Tijdens opgravingen die in de buurt van de IJsselkade zijn uitgevoerd, is een kadestelsel tevoorschijn gekomen dat

Afb. 13 Lange Lauwersstraat 1985. Een aantal scherven uit de sloot. We zien naast fragmenten reliëfbandamfoor ook pingsdorf aardewerk.

wel heel sterk lijkt op dat van de Waterstraat en dat ongeveer in dezelfde periode kan worden gedateerd. Niet alleen kwamen de perceelsbreedten goed overeen, maar ook de gebruikte materialen en de constructies leken veel op elkaar. Zo is ook in Deventer gebruik gemaakt van gesloopte schepen en kwam er ook wel vlechtwerk voor. Ook werd een opschuivend front vastgesteld. In Deventer lijkt er eveneens sprake te zijn van particulier initiatief van individuele eigenaren³⁹. De datering van de kades valt, net als in Tiel, tussen de tiende en twaalfde eeuw.

Schleswig

In het middeleeuwse Schleswig zijn rivierkades gevonden die in bouw en aanleg veel overeenkomst met die in Utrecht vertonen. Ook hier zijn vlechtwerkbeschoeiingen gevonden, maar opvallend genoeg zijn dat niet de laatste, maar juist de eerste kades. Daarnaast is ook hier sprake van perceelsgebonden constructies. De kades waren van elkaar gescheiden door slootjes die haaks op de rivier stonden. In later tijd zijn deze slootjes gedempt en zijn er de (openbare) wegen op aangelegd⁴⁰. De datering van dit havencomplex (op basis van dendrochronologie) valt in de tweede helft van de elfde eeuw, waarschijnlijk dus iets jonger dan dat van de Waterstraat.

Bergen (afb. 14)

In de Noorse stad Bergen staat tot de dag van vandaag een deel van de middeleeuwse koopmanswijk 'Bryggen' overeind. Een ander deel is opgegraven, waardoor de ontwikkeling goed kon worden bestudeerd. We zien daar dat zowel kades als bewoning min of meer gelijke tred hielden met de verschuivende grens tussen land en water. Nieuwe bebouwing op een perceel vond

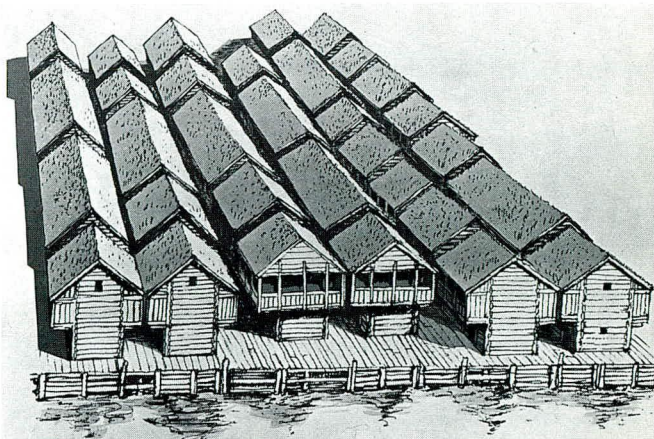
direct vóór en aansluitend aan de reeds bestaande huizen plaats. Tussen de huizenrijen en loodrecht op de oever bevonden zich de houten wegen, opdat iedereen, hoever hij ook van het water af woonde, toegang had tot de kade. Wellicht zou de nederzetting bij de Waterstraat een soortgelijke ontwikkeling hebben doorgemaakt wanneer de haven niet was verzand. Bij Stathe kunnen we in de deels nog bestaande, deels overbouwde of verdwenen stegen die van de Steenweg naar de Oudegracht lopen, dit ruimtelijke patroon nog goed herkennen. Het komt op meer plaatsen in Europa voor en is kenmerkend voor veel vroege handelsnederzettingen aan het water. We zagen dat hiervoor al bij Schleswig, maar ook Kings Lynn (Norfolk) en Londen zijn daarvan voorbeelden.

Het gebied ten oosten van de Oudegracht

Nu we ten westen van de Oudegracht zo'n uitgebreid havenfront hebben leren kennen, rijst de vraag of er ten oosten van die gracht ook een dergelijk front is geweest. De eerste keer dat de diepere grondlagen in dit gebied zijn waargenomen, was tijdens de rioleringswerkzaamheden in de Van Asch van Wijcksstraat in 1976-77. Bij die gelegenheid werd een oever vastgesteld, waarbij het rivierzand zich ter hoogte van de Lange Lauwerstraat op 1.3 m. +NAP, bevond. Naar het zuiden toe werd het zandpakket snel veel dikker: zes meter verder lag de top al op 2.4 m. +NAP, terwijl het verderop geleidelijk weer lager leek te liggen. Naar het noorden toe werden de rivierafzettingen op steeds dieper niveau waar-

39 Hallewas 1990, 72 e.v.

40 Mededeling van Volker Vogel tijdens het Symposium 'Urban Archaeology in the Hanseatic Region' gehouden te Lübeck van 9-12 oktober 1995.

Afb. 14 Reconstructie van de handelswijk van Bergen (Noorwegen), naar Herteig.

41 Treling 1986

42 Het is opmerkelijk dat beide straten nimmer door een brug over de gracht met elkaar zijn verbonden. Zou dat kunnen wijzen op een verschil in ontwikkeling van de gebieden aan weerszijden van de gracht?

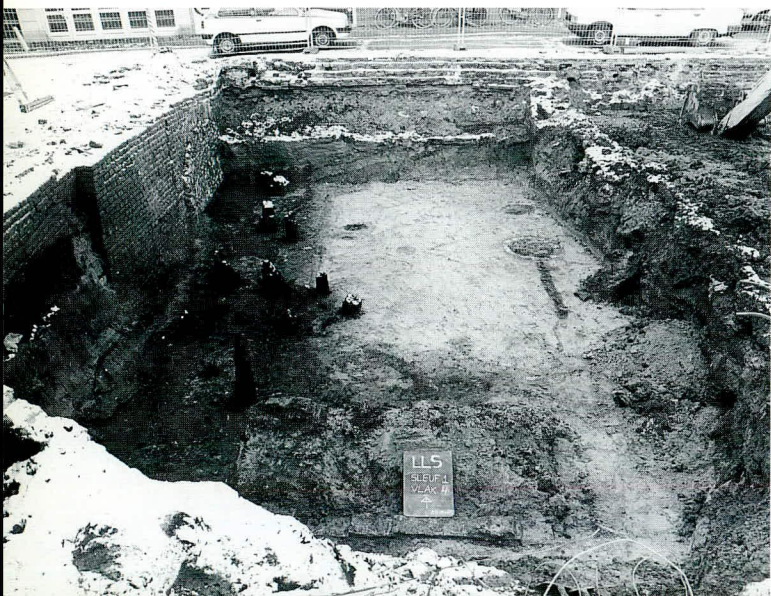
genomen, zodat de conclusie mag zijn dat we hier met een rivieroever en bijbehorende oeverwal ter hoogte van de Lange Lauwerstraat te maken hebben. Er is geen enkel spoor van een oeverversterking of kadeconstructie waargenomen.

In 1985 werd op het terrein van de percelen Lange Lauwerstraat 3-13 een opgraving uitgevoerd⁴¹. Wanneer we op de kaart van Utrecht kijken, zouden we deze straat als het oostelijk verlengde van de Waterstraat kunnen beschouwen⁴². Bij die opgraving kwamen enkele rijen zware, eikehouten palen tevoorschijn die het dak van een groot en stevig gebouw moeten hebben gedragen. Opvallend was, dat de westelijke rij palen was ingegraven in een dichtgegooide sloot (afb. 15). Dat betekent dat deze sloot ouder moet zijn dan de palen, iets wat bevestigd werd door de vele aardewerscherven die in de vulling van de sloot werden gevonden. Het ging daarbij om grote hoeveelheden pingsdorp, badorp en grofgemagerde kogelpot. Bovendien werd een groot fragment van zogeheten Duisburgse waar gevonden, dat in de tiende eeuw kan worden gedateerd⁴³. De sloot waterde naar het noorden af, in de richting van de Vecht. Door middel van dendrochronologie kon een aantal palen die in die sloot stonden, worden gedateerd. De jongste boom is in

het jaar 1038 gekapt. Dat betekent dat we te maken hebben met het oudste (houten) gebouw is dat we tot nu toe in Utrecht kennen. Daarnaast, en dat is voor de datering van andere verschijnselen van groot belang, verkrijgen we ook een datering voor de aardewerkscherven uit de sloot: ouder dan 1038.

Ook in 1985 werd aan de noordzijde van de Pauwstraat opgegraven. Dit terrein ligt zuidelijk van de Lange Lauwerstraat. Bij dit onderzoek werden in zeer zandige afzettingen twee, naar de Oudegracht afwaterende, sloten aangetroffen. Op grond van de afzettingsrichting van de zandpakketten, die reikten tot een hoogte van 1.5 m. +NAP, moeten zij tot de oeverwal worden gerekend, die we al kennen van de westzijde van de Oudegracht (afb. 16). Deze hoogte is vergelijkbaar met de zandhoogte zoals die wat oostelijker in de Van Asch van Wijcksstraat is waargenomen. Zoals eerder al vermeld, zijn de scherven in de vulling in de tiende eeuw te dateren. Het lijkt daarom waarschijnlijk dat de sloot reeds in de vroege elfde eeuw is dichtgegooid.

De belangrijkste constatering is dat de opgravingen en waarnemingen ten oosten van dit deel van de Oudegracht tot nu toe geen enkele aanwijzing hebben opgeleverd dat daar ooit kades zijn gebouwd.

Uit de resultaten van de onderzoeken aan de Pauwstraat en de Lange Lauwerstraat blijkt verder dat vóór het midden van de elfde eeuw afwateringssloten hebben bestaan, die zowel naar de Oudegracht als naar de Vecht liepen. Deze sloten zijn gegraven in de noordflank van een oeverwal, die zich zeker tot onder de Jacobikerkerk uitstrekt. In 1973 is vastgesteld dat deze kerk in het zand is gefundeerd. Rekening houdend met een redelijke tijd dat deze sloten hebben gefunctioneerd, lijkt het graven van het noordelijke deel van de Oudegracht door deze oeverwal heen omstreeks het jaar 1000 waarschijnlijk.

De Utrechtse scheepsvondsten

Inleiding

Utrecht is tot nu toe de enige Nederlandse stad waar drie (vrijwel) complete schepen uit de middeleeuwen tevoorschijn zijn gekomen. Het eerste schip werd in 1930 gevonden, de twee andere in 1974. In deze paragraaf zullen zij, en enkele kleinere scheepsfragmenten de revue passeren.

Het Utrechtse schip

In 1930 werd in Zuilen bij de aanleg van de van Hoornekade een gracht gegraven. Daarbij is een schip gevonden dat, zeker

voor die tijd, op ingenieuze wijze is gered en geconserveerd. Het is bekend geworden als het 'Utrechtse schip' en het is al zo'n 60 jaar tentoongesteld in het Centraal Museum (afb. 17). Hoe toepasselijk de naam 'Utrechts schip' is, zal hierna nog blijken. Het schip bestaat uit een enorme, uitgeholde boomstam, waaraan, spanten, huidgangen en een soort stabilisatoren zijn bevestigd. De onderdelen zijn door middel van houten pennen aan elkaar verbonden. Het schip heeft een lengte van 17,2 meter en een breedte van 3,66 meter⁴⁴. Over de ouderdom van het schip is in de loop der jaren nogal eens verschillend gedacht. Lange tijd hebben we het moeten doen met dateringen die gebaseerd waren op voorwerpen die in de buurt van het schip waren gevonden. Pas de laatste decennia kunnen we beschikken over zogeheten 'natuurwetenschappelijke dateringsmethoden'. Dat zijn de radio-actieve koolstofdatering (¹⁴C-datering) en de dendrochronologie, de datering aan de hand van jaarringen in het hout. Robert Vlek, die een nauwgezet onderzoek naar het schip heeft uitgevoerd dateert de bouw van het schip omstreeks 978 na Chr. Het is de meest recente datering, die zowel op ¹⁴C als op dendrochronologie is gebaseerd⁴⁵. Als we aannemen dat het schip geruime tijd in de vaart is geweest, dan zou een

43 Bartels et al. 1997

44 Opmeting door Vlek in 1985. Vlek 1987

45 Vlek 1987, 63 e.v.

Afb. 15 Lange Lauwersstraat 1985. Links langs de muur tekent zich een donkere sloop af. In die sloop staat een aantal eiken palen waarvan de jongste in 1038 is gedateerd. In de sloop werd een groot aantal aardewerkscherven gevonden.

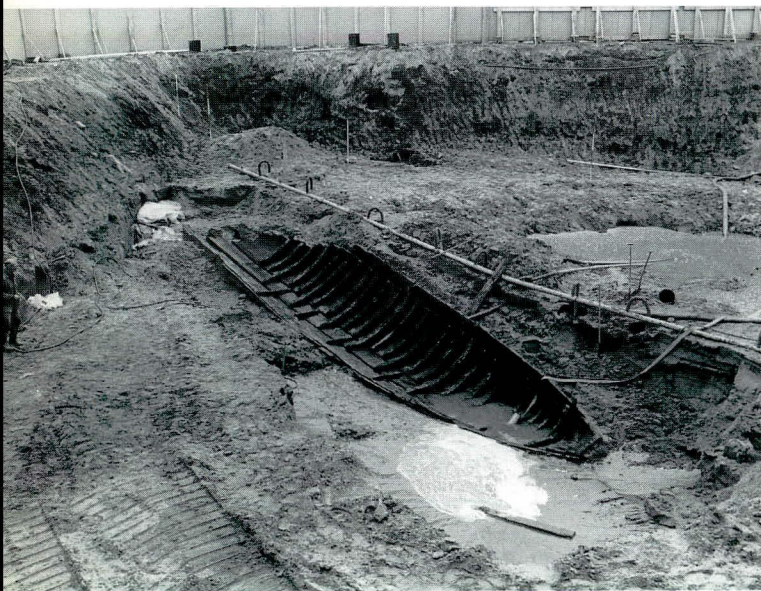
Afb. 16 De sloop bij de Pauwstraat. Duidelijk is te zien dat hij in de zandige sedimenten van een oeverwal is ingegraven. De sloop waterde naar de Oudegracht (linksachter) af. Afb. 17 (zie pag. 32-33) Het Utrechtse Schip, gevonden in 1930. De jongste datering van het hout is 978 na C. Het is daarom waarschijnlijk dat dit schip nog in de tiende of mogelijk in het begin van de elfde eeuw heeft gevaren.

46 Vlierman 1997, 75

47 Vlek 1987, 78

functioneren tot in de eerste helft van de elfde eeuw mogelijk zijn. Het Utrechtse schip lijkt geschikt te zijn voor iets ruimer water dan alleen rivieren. Het is evenwel niet een echt zeewaardig schip geweest. Ondanks de zogeheten 'stabilisatoren' is de rompvorm daarvoor niet stabiel genoeg. Hoe het schip is voortbewogen, is niet zeker. Aanwijzingen voor het gebruik van roeiriemen zijn er niet. De aanwezigheid van een (klein) mastgat maakt het voeren van een klein zeil mogelijk. Maar het meest waarschijnlijk is dat het schip door jagen of bomen is voortbewogen⁴⁶. Het schip was, zoals gebruikelijk in die tijd, gebreeuwd met mos. Vlek zegt met betrekking tot het Utrechtse schip (1930) dat het mos uit de nabijheid van onze grote rivieren afkomstig kan zijn. Hij baseert zich daarbij op het stuifmeelonderzoek dat aan een mosmonster is verricht. Daarin kwam opvallend veel els voor. Die herkomst lijkt af te wijken van die van het mos waarmee de schepen aan de Waterstraat zijn gebreeuwd⁴⁷.

De schepen aan de Waterstraat

Zoals reeds gezegd werden bij de opgraving aan de Waterstraat in 1974 enkele schepen en scheepsresten gevonden. Het gaat om twee grotendeels intacte schepen en een deel van een bijzonder overnaads schip dat een Scandinavische traditie verraadt.

De aak (afb. 19)

De aak had oorspronkelijk een lengte van 22,5 meter en het vlak (de bodem van het schip) had een breedte van 3,3 meter. De maximale breedte over de boorden gemeen zal ongeveer 5 meter zijn geweest. De planken van het vlak waren zo'n 40 tot 44 cm breed. De huidgangen hadden een dikte van 4 cm en zaten met houten pen-

Afb.18 Het 'Utrechtse schip' van de Waterstraat. Dit zusterschip van het exemplaar in het Centraal Museum lag duidelijk beneden het grondwater, zoals aan de bronnering te zien is.

Afb.19 De aak. Op de voorgrond is goed te zien dat het uiteinde van het schip oorspronkelijk een beitelvorm

nen aan de kromhouten (spanten) vast⁴⁸, die gemaakt waren van eiken stammen die onder een hoek waren gegroeid. Dergelijke spanten uit één stuk zijn veel sterker dan de uit delen samengestelde spanten. Om en om verbonden de spanten het vlak met het linker en rechter boord. Tussen de spanten bevond zich een aantal liggers die het vlak bijeen hielden. Opvallend is dat er zich over een aanzienlijke lengte tussen de bovenste twee boordplanken een opening bevond die aan de buitenzijde door een soort breed berghout was afgedicht. Een andere opmerkelijk detail is dat de buitenste delen van het vlak voorzien waren van een soort 'droge naad' waarop de onderste huidgangen aansloten. Dat is een bewerkelijke constructie, die de levensduur van een schip zeer ten goede komt: op die manier kwam er geen smalle kant van een boord direct met het water in aanraking. Op de bodem van het schip is een zogeheten mastspoor aangetroffen dat niet meer op zijn oorspronkelijke plaats lag. De deugvaten maakten het echter mogelijk om de oorspronkelijke positie te bepalen. De mast blijkt opvallend ver vóór in het schip te hebben gestaan. Zóver zelfs dat het niet waarschijnlijk is, dat het schip een zeil heeft gevoerd. Het zal waarschijnlijk zijn voortbewogen door bomen of jagen. Het is bovendien zeer de vraag of het schip een roer heeft gehad. Aanwijzingen daarvoor zijn in ieder geval niet verkregen. Waarschijnlijk zal het schip op koers zijn gehouden door een stuurriem te gebruiken, die aan een van de boorden zal hebben vastgezet. Omdat bij de voor- en achterzijde van het schip de delen van het vlak omhoog liepen en de zijden hierop aansloten, behoort het schip tot het type 'aak'. Deze bouwwijze komt al heel lang voor en wordt (en werd) op vele plaatsen toegepast. Zo

heeft gehad. Ook is het mastspoor (een eiken balk met een gat) te zien, dat niet meer op zijn oorspronkelijke plaats zit. Achter de twee arbeiders staan nog de steunpalen die de grondruk van een kade opvingen. Ook zien we dat de bovenste twee boordplanken maar gedeeltelijk op elkaar aansloten. Aan de buitenzijde werd deze ope-

zijn het tiende eeuwse schip van Egersund in Denemarken⁴⁹, maar ook de veerpontjes, die in Utrecht nog in deze eeuw over de stadsbuitengracht voeren op deze manier geconstrueerd. De bouw van het schip is in het begin van de elfde eeuw gedateerd⁵⁰. Omdat het geen sporen van slijtage vertoonde, nemen we aan dat het maar kort in de vaart is geweest. Daarmee hebben we een zeer belangrijke datering voor het havenfront bij de Waterstraat verkregen. Het schip vormde immers, het kwam al ter sprake, een onderdeel van een kadeconstructie. Om de naden van het schip te dichten was mos als breekwiel gebruikt. Dat is niet bijzonder: ook het Utrechtse schip dat in 1930 werd gevonden was met mos gebreeuwd. Het mos van de platbodem zou afkomstig zijn uit een 'kalkrijk middengebergte'⁵¹. Een connectie met de Eiffel ligt dan al snel voor de hand. Bovendien lijkt het logisch om de herkomst van het schip in het Rijnland te zoeken, omdat ook de dendrochronologische curve van het scheepshout in die richting duidt. Het blijkt dat nog in de zeventiende eeuw Rijnschepen hebben bestaan die zeer verwant zijn aan de Utrechtse aak. Sopers beeldt enkele zogeheten 'beitelschepen' af, zoals die onder andere te zien zijn in de Stedenatlas van Blaeu⁵² (afb. 20). Hij schrijft dat er zowel beitelschepen met een gelijk voor- en achterschip bestonden, maar ook schepen met een staande achtersteven, waaraan het roer was bevestigd. Het laatste type was dwarsgetuigd en had zijzwaarden, die zich, opvallend genoeg, vóór de mast lijken te bevinden.

Een tweede 'Utrechts schip' (afb. 18)

Het tweede schip, tijdens dezelfde opgraving geborgen, lag ongeveer 70 meter oostelijk van de hiervoor besproken platbo-

ning afgedicht door een berghout. Afb.20 Een zogeheten beitelschip, zoals dat omstreeks 1640 op de Rijn voer. Tekening naar Sopers 1971. Een bijzonderheid aan dit schip is dat de zwaarden zich vóór de mast bevinden.

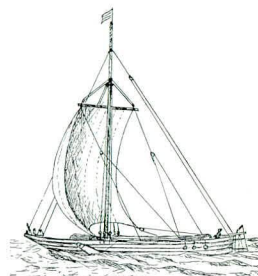
48 Van dit schip is ongeveer een kwart geborgen. Het is in 1974 aan het Rijk overgedragen en bevindt zich in het Nederlands Instituut voor Scheepsarcheologie (NISA) te Ketelhaven.

49 McGrail 1987, 120. Vlierman 1997 noemt daarnaast voor ons land nog voorbeelden van opgegraven schepen uit Deventer en Rotterdam.

50 Zie noot 29

51 Determinatie in 1976 door dr. R. Gradstein

52 Sopers 1971

53 Vlek 1987

54 *Het schip is in 1974 aan het Rijk overgedragen en bevindt zich in het NISA te Ketelhaven (zie noot 41).*

55 De Vries 1983

56 Vlek 1996

57 Smit en Kipp 1985. Karel Vlierman (NISA) was zo vriendelijk deze vondst te determineren.

58 Hoekstra 1976, 11-12

dem. De vondstomstandigheden wezen uit dat het schip moet zijn gezonken, totaal ingebed als het lag in zandige sedimenten. Het vertoont grote overeenkomsten met het zogeheten 'Utrechtse schip'⁵³. Ook hier is gebruik gemaakt van een lange uitgeholde boomstam, waaraan, door middel van spanten, de boordplanken en stabilisatoren zijn bevestigd. Alle delen zijn met houten pennen aan elkaar verbonden. Het schip was niet compleet: een deel van de boeg (?) en een van de bovenboorden ontbrak. Het bewaarde deel had een lengte van zo'n 12 meter. Het zal oorspronkelijk een lengte van 14 à 15 meter hebben gehad. De breedte van het schip is ongeveer 3 meter. Het is dus een kleiner schip geweest dan het exemplaar in het Centraal Museum. Het hele schip is geborgen⁵⁴. Een deel van de spanten verbindt de boomstam met de 'stabilisatoren' terwijl een aantal inhouten de stabilisatoren met het bovenboord verbindt (afb. 22). Dat is een afwijkende constructie vergeleken met die van het 'Utrechtse schip'. Daar reiken de spanten tot aan de stabilisatoren en zijn er geen inhouten gebruikt. Het mos waarmee dit schip was gebreeuwd, was - net als bij de aak - uit een kalkrijk middengebergte afkomstig. De datering van het vaartuig is nogal problematisch. Een dendrochronologische datering laat veel speelruimte toe: 840 ± 5 , 939 ± 5 , 1142 ± 5 en 1215 ± 5 ⁵⁵. De laatste datering moet op historische gronden welhaast onmogelijk zijn. Het schip is gevonden in sedimenten die tot de onderste lagen van een oeverwal moeten worden gerekend, die zich zoals gezegd oostwaarts langs de Waterstraat heeft uitgestrekt. Maar de plaats ten opzichte van de platbodem, die iets noordelijker en ook minder diep lag, maakt het bijna onmogelijk dat ook een datering omstreeks 1142 juist is. Dat schip

stamt immers uit het begin van de elfde eeuw en de afzettingen waarin het tweede 'Utrechtse schip' lag, zijn op stratigrafische gronden zeker ouder. Blijven dus over de twee oudste dateringen (840 ± 5 en 939 ± 5) en om daaruit een keus te maken is niet mogelijk. In ieder geval is een datering in de twaalfde eeuw, zoals Vlek die voorstelt, om de hiervoor genoemde redenen niet aan te nemen⁵⁶. Het is voorlopig waarschijnlijker dat zowel dit schip als het Utrechtse schip in het Centraal Museum uit dezelfde periode stammen: de tiende of vroege elfde eeuw.

Een derde schip van het Utrechtse type

Vermeldenswaard is nog de vondst van een fragment van een schip bij een opgraving aan het oostelijk gedeelte van de Lange Lauwerstraat in 1984. Het betrof hier waarschijnlijk de steven van een exemplaar, dat grote overeenkomst met het Utrechtse schip vertoonde⁵⁷. Het ging om de verbrande boeg van het schip, dat in de vulling van een sloot lag. Een datering is moeilijk te geven. Het aardewerk dat boven en onder het scheepsdeel werd gevonden, doet vermoeden dat het schip in de vroege twaalfde eeuw heeft gevaren.

In het noorden van de stad Utrecht, in de directe nabijheid van de oude loop van de Vecht, zijn dus drie schepen van een zeer overeenkomstig type gevonden. Voor zover bekend is Utrecht tot nu toe de enige vindplaats van een dergelijk scheepstype. De benaming 'het Utrechtse schip' is dan ook zeer gerechtvaardigd.

Het overnaadse schip (afb. 21)

Tijdens de opgraving aan de Waterstraat in 1974 is nog een deel van een bijzonder schip gevonden⁵⁸. Het was verwerkt in de beschoeiing waartegen de aak (begin elfde

Afb.21 (links) Deel van een schip van Scandinavische oorsprong. Het is in het begin van de elfde eeuw verwerkt in de beschoeiing waartegen de aak was afgezonken. Het is één van de zeldzame vondsten die in Utrecht met de Vikingen in verband zouden kunnen worden gebracht. Afb.22 (rechts) Het 'Utrechtse schip' van de Waterstraat. Op de voorgrond is de 'stabilisator' van het schip te zien: het is een overlangs gekleefde boomstam.

eeuw) was afgezonken. Pas de laatste tijd wordt duidelijk hoe bijzonder deze vondst eigenlijk was. Het gaat om een deel van een overnaads geklonken houten vaartuig. Een deel van de boeg van vermoedelijk hetzelfde schip vormde de zijkant van de kade. De huidgangen, die van naaldhout waren, hadden een dikte van maar 1,5 cm. Ze waren bovendien nog aan elkaar verbonden door delen van drie spanten. Als breeuwsel was vilt van schapehaar gebruikt. De klinknagels hadden aan de binnenzijde van het schip ruitvormige 'sluitplaatjes'. De manier waarop dit schip is gebouwd en de toegepaste materialen doen vermoeden dat we met een Scandinavisch schip van doen hebben. Het is dus niet onmogelijk dat in Utrecht in 1974 een deel van een Vikingschip is opgegraven⁵⁹. De hiervoor al genoemde zwaarden uit de Vecht en de kammen die in de dijk bij de Jan Meijenstraat zijn gevonden en dit scheepsfragment zijn tot nu toe de enige archeologische vondsten die in Utrecht met de Vikingen in verband kunnen worden gebracht. Op grond van de dateringen van de aak (1004 ± 6 jaar) is een connectie van dit scheepsfragment met het 'bezoek' van de Vikingen aan Utrecht in 1007 wel erg suggestief. Bewijzen zijn er echter niet. Helaas is van dit bijzondere scheepsfragment niets bewaard gebleven.

Handel

Daar waar kades en schepen zijn worden goederen geladen en gelost: er wordt handel gedreven. Van Vliet heeft een uitgebreid onderzoek gedaan naar de Utrechtse

markt in de Middeleeuwen, waarbij hij Utrecht al in de Karolingische tijd een handelsfunctie toekent⁶⁰. Utrecht lag aan een handelsroute die wel gekenschetst is als 'binnen di dunen'. Daarmee werd de handel over grote afstand aangeduid, die niet direct over zee, maar vanuit Duitsland via Rijn en Vecht door het (latere) Zuiderzeegebied voerde. Het is duidelijk dat er vooral vanaf de elfde eeuw handelscontacten met het Scandinavische en Baltische gebied waren. De verspreiding van de Utrechtse munten uit de elfde en twaalfde eeuw is daarvoor een duidelijke aanwijzing (afb. 23). Dat deze contacten zich zelfs tot IJsland uitstrekten blijkt uit twee bronnen. De eerste is een gedicht in oud-Hoogduits uit de tweede helft van de elfde eeuw⁶¹, waarin een prelaat Reginbert vertelt aan de dichter dat hij van Utrecht naar IJsland is gegaan om daar een grote hoeveelheid goud te winnen (mogelijk door de handel in hout?). Een tweede vermelding, die weliswaar jonger is, komt uit IJsland zelf⁶². In een reisverslag uit 1155 wordt gemeld dat pelgrims vanuit IJsland twee wegen ter beschikking staan om Rome te bereiken: één te voet over land via Jutland en Duitsland, een ander per schip over de Noordzee, de Zui-

59 Tot nu toe zijn restanten van Scandinavische schepen in ons land bekend uit Dorestad (Wijk bij Duurstede) en Tiel.

60 Van Vliet 1991 en Van Vliet 1995a

61 De 'Merigarto'. Zie Asaert 1976, 84

62 Van der Toorn - Piebenga 1987

63 Van Vliet 1991, 39 en Van Vliet 1995a

64 Zie voor een overzicht Van Vliet 1991 en Van Vliet 1995a

65 Tijdens een klein onderzoek aan de voet van de toren van de Buurkerk zijn in 1996 enkele kleine stukjes barnsteen gevonden. Voorlopig wijst de context op een datering in de vroege middeleeuwen.

derzee en de Vecht naar Utrecht en verder te voet langs de Rijn. De vaarroute (van Utrecht uit gezien) via de Vecht en de Zuiderzee was dus van meer dan lokaal belang. We mogen ons zelfs afvragen of, met uitzondering van de vaarweg via de Rijn naar Duitsland, dit niet geruime tijd Utrechts enige handelsroute is geweest. Het is immers opvallend dat er in de twaalfde eeuw kennelijk nog geen Utrechtse kooplieden op Engeland zijn⁶³.

De opgravingen die hiervoor zijn besproken hebben op de aard van de handel nauwelijks licht kunnen werpen. De vondst van de schepen en het langgerekte havenfront bevestigen wél dat handel over lange afstand zal zijn gedreven. Ook de schriftelijke bronnen laten ons voor de tiende en elfde eeuw vrijwel in het ongewisse. Pas in 1122 weten we uit geschreven bronnen wat er zoal op de Utrechtse markt verscheen en vanwaar het afkomstig was⁶⁴. Graan, wijn, natuursteen (bijvoorbeeld tufsteen), maalstenen en aardewerk werd vanuit het Rijnland aangevoerd. De natuursteen is afkomstig uit de Eifel, terwijl het aardewerk (onder andere pingsdorf) uit de omgeving van Keulen is geïmporteerd. Vooral het aardewerk was een belangrijk importartikel. Tot in het begin van de veertiende eeuw verstonden de lokale pottenbakkers nog niet de kunst om waterdicht aardewerk te vervaardigen. De Rijnlandse producten waren wél waterdicht. Vandaar dat men eeuwenlang op dit drink- en schenkgerei was aangewezen. Hout, dat zeer lang het belangrijkste materiaal voor de bouw van huizen en schepen was, zal eveneens in grote hoeveelheden uit Duitsland zijn ingevoerd. De jaarringpatronen van de schepen bij de Waterstraat wijzen bijvoorbeeld op een Duitse herkomst. Uit

Friesland werd zout aangevoerd, een product dat vooral in het Rijnland gretig aftrek vond. Het is waarschijnlijk geproduceerd door zouthoudende turf te verbranden waarna het zout uit de as kon worden gewonnen, het zogeheten moernereren. Daarnaast is uit Friesland wol geïmporteerd. Uit Scandinavië waren huiden, bont en misschien ook barnsteen afkomstig⁶⁵. Opvallend is dat in de twaalfde eeuw de in Utrecht en omgeving gevangen vis tot de belangrijkste handelsproducten behoort. De vis wordt geruild tegen wijn. Dat ruilen is een aanwijzing dat er in die tijd nog maar een beperkte geld-economie zal zijn geweest. Veel handel zal door het ruilen van goederen tot stand zijn gekomen. Wellicht dat deze producten ook al in het begin van de elfde eeuw in Utrecht zijn verhandeld. Daarbij zal een deel van de goederen bestemd zijn geweest voor de lokale markt, maar een groot deel zal verder zijn getransporteerd. Van de hier genoemde goederen is bij de opgravingen, met uitzondering van het aardewerk, maar bitter weinig teruggevonden. Natuurlijk gaat het om handelswaar, die niet bestemd was om in of nabij de haven te worden weggegooid. Bovendien bestond het merendeel van de goederen uit vergankelijke waar, die nauwelijks kans had om eeuwenlang in de bodem bewaard te blijven. Voor de daadwerkelijke informatie over handelsgoederen is de archeologie niet altijd de meest aangewezen bron. Wat ons restte in de bodem waren vele fragmenten van aardewerk, enkele stukken van maalstenen en het in de kades hergebruikte scheepshout. Op een enkele plaats in de stad vinden we echter importen uit de elfde eeuw nog in volle glorie: de Pieterskerk, een groot deel van de Janskerk en resten

van paleis Lofen, de Paulusabdij en de pandhof van St. Marie bijvoorbeeld, bestaan uit geïmporteerde natuursteen.

Waarom hier een haven?

Naast de vraag die gesteld werd ten aanzien van de aard van de handel is een minstens even intrigerende vraag waarom juist op deze plaats een haven is ontstaan. Zoals we zagen, lijkt het er in ieder geval op dat er een direct verband is met het graven van het noordelijk deel van de Oudegracht. De plek, direct aan een goed bevaarbare rivier, die bovendien de vaarweg naar Friesland en Scandinavië was, zal een grote aantrekkingskracht hebben gehad. Vreemd is wel dat de haven vrij ver van het in die tijd bewoonde centrum lijkt te liggen. De afstand tot Stathe is, langs de Oudegracht, zo'n vierhonderd meter. Er lijkt dan ook geen reden te zijn om het havenfront bij de Jan Meijenstraat te identificeren met de 'portus' van Utrecht, waarvan Van Vliet bovendien aannemelijk heeft gemaakt dat deze (in later tijd) in de buurt van de bisschoppelijke burcht moet worden gezocht⁶⁶. Het ligt voor de hand de waterstaatkundige activiteiten die hiervóór zijn besproken niet alleen in verband te brengen met de verlanding van de Rijn, maar ook met de opbloei van Utrecht die ontstond nadat de bisschop in Utrecht terugkwam en de invallen van de Vikingen vrijwel voorbij waren. Ook Van Vliet meent een dergelijk verband te bespeuren. Hij veronderstelt daarnaast dat er een verband kan bestaan tussen het graven van de Oudegracht en de verplaatsing van de tol van Muiden naar Utrecht omstreeks 975⁶⁷. In de eerste helft van de elfde eeuw worden er in korte tijd drie kapittelkerken gebouwd: de Pieterskerk, de Janskerk en,

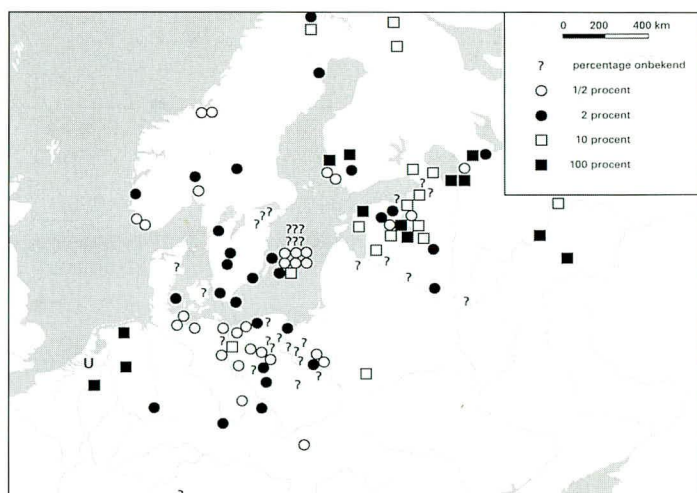
wat later, de Mariakerk. Bovendien ging in 1017 de Domkerk in vlammen op en werd zij onder leiding van bisschop Adelbold op grootse wijze herbouwd. Het gaat, zeker voor die tijd, om enorme bouwwerken, die een grote stimulans voor de werkgelegenheid zullen zijn geweest. Omdat baksteen in Utrecht pas vanaf de twaalfde eeuw, en dan nog eerst mondjesmaat, wordt toegepast, moeten er voor de bouw enorme hoeveelheden natuursteen zijn geïmporteerd. Die steen zal vrijwel zeker per schip zijn aangevoerd. Het benodigde bouwhout zal waarschijnlijk als hele boomstammen, die tot vlotten werden samengesteld, over de rivier zijn vervoerd. Gezien de datering van de verzanding van de haven bij de Waterstraat is het echter niet waarschijnlijk dat die bij de aanvoer van de bouwmaterialen (nog) een rol heeft gespeeld. Bovendien lag de haven niet direct in de buurt van die kerken.

Het zal duidelijk zijn: veel vragen zijn in dit artikel niet beantwoord. In ieder geval moet het gebied rond de Jan Meijenstraat een aantrekkelijke plaats zijn geweest, die ondernemende eigenaren ertoe bracht om in de bouw van kades te investeren. Maar of er ooit een schip met tufsteen aan deze kades is afgemeerd⁶⁸? Het is een van de vele vragen waarop het onderzoek naar de 'haven die verdween' (nog) geen antwoord heeft kunnen geven.

66 Van Vliet 1991, 21 e.v. en Van Vliet 1995a, 24 e.v.

67 Van Vliet 1995b

68 Tijdens de opgraving Jan Meijenstraat (1979-1981) beloofde Tarq. Hoekstra dat hij op een diner zou trakteren als er een schip geladen met tufsteen zou worden gevonden. Het was gedurende die twee jaar van het onderzoek een 'running gag'.

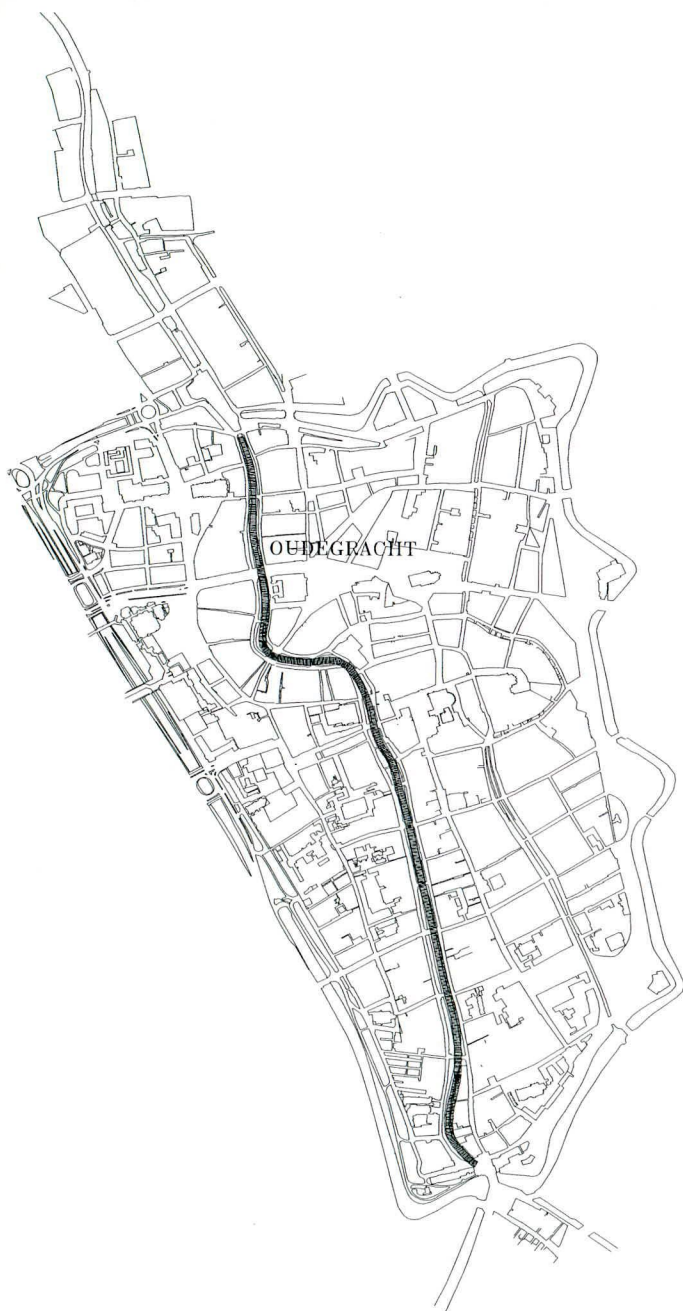

Afb.23 Verspreiding van de Utrechtse munten in de elfde en twaalfde eeuw, naar Van Vliet, 1995, 19.

De werfkelders aan de Oudegracht

Hein Hundertmark

Inleiding

Vanaf 1994 zijn de straten langs de grachten in Utrecht voortdurend opgebroken en banen de bezoekers zich hun weg over provisorisch aangelegde loopbruggen en plaaveisel. De overlast wordt veroorzaakt door het 'werfkelder-project'. Dit is een groot-schalig restauratie-project van de 732 werfkelders waaruit het unieke middeleeuwse stelsel van kelders onder de straten langs de Oudegracht, de Nieuwegracht, De Kromme Nieuwegracht, de Drift en de Plompetorengracht bestaat.

In het kielzog van de werkzaamheden is en wordt onderzoek verricht naar de bouw-historie van de kelders. Veel van de al bestaande inzichten over de kelders werden bevestigd, andere zijn bijgesteld en er komen nieuwe aspecten aan het licht. Zo kan er nu een periodisering in de bouw worden aangebracht en is er meer inzicht in de wijze waarop de kelders werden gebouwd en uitgebreid. Ook is er meer duidelijkheid gekomen over het vroegere onderhoud. Naast meer kennis over de kelders zelf, levert het onderzoek informatie op over de stegen- en stratenstructuur rond de grachten en over de stenen voorgevels van de middeleeuwse huizen. De restauratie is nog niet voltooid, nog niet alle kelders zijn ontgraven, niet alle scheuren zijn gerepareerd, niet alle kelders zijn afgedekt door een bitumenlaag die het inwateren afdoend moet voorkomen. Ook het onderzoek is nog niet afgerond. Toch wordt er niet verwacht dat de laatste fase van het onderzoek de nu bestaande inzichten nog op belangrijke punten zal wijzigen. Deze inzichten zijn in het onderstaande aan de orde. Het verhaal over de werfkelders wordt toegespitst op een representatief en tevens het oudste deel ervan: de kelders langs de Oudegracht.

Afb. 1 Kaart van Utrecht met de Oudegracht.

Ontstaan en eerste ontwikkeling

Het oudste deel van de Oudegracht in Utrecht werd omstreeks het jaar 1000 gegraven als verbindingskanaal tussen de (Kromme) Rijn en de Vecht. Het is het huidige noordelijke deel van de gracht. Rond 1125 werd het stuk van de tegenwoordige Stadhuisbrug naar het zuiden tot aan de Tolsteegbrug aangelegd, dat als Vaartse Rijn verder ging, eerst tot de Hollandsche IJssel en daarna tot aan de Lek (afb. 1). De gracht werd gegraven ter verbetering van de scheepvaartverbindingen van Utrecht met de Rijn en met de Vecht, die van levensbelang waren voor de ontwikkeling van de middeleeuwse stad.

Voorals langs de gracht zelf bloeide de handel en ontstond een lintbebouwing van huizen en bedrijfsruimtes van handelaren en ambachtslieden.

Het maaiveld waarop de huizen langs de gracht stonden, lag hoog boven het water, wat voor Nederland een ongebruikelijke situatie is. Door die relatief hoge ligging konden er in een zeer vroeg stadium droge kelders onder de huizen gemaakt worden als opslagruimte voor handelswaren. Het zuidelijke deel van de gracht werd gegraven als gevolg van de afdamming in 1122 van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede, die de verbinding met de Rijn afsloot.

Omdat er daardoor geen (smelt)water van de Rijn meer aangevoerd werd, bleef de waterstand in de Kromme Rijn en in de gracht permanent laag en ontstond de behoefte aan een directe verbinding tussen de huiskelders en de aanlegplaatsen langs de lage oever of werf van de gracht. Dat werd gedaan door het maken van een verbinding in de vorm van een tunneltje of een kelder onder de weg door, die vóór de huizen liep. Zo kon de lading van schepen gemakkelijk naar de huiskelders gebracht

worden, wat vooral bij de soms twee meter hoge tonnen met wijn erg praktisch was. Opgemerkt moet worden dat op deze manier een ondergrondse verbinding ontstond naar die delen van de huispercelen, die als een soort 'overtuinen' tot in het midden van het water doorliepen. Het is die ondergrondse aanleg onder de openbare weg door, die de Utrechtse werven en werfkelders hun unieke karakter verleent.

Periodisering van de bouwgeschiedenis

(afb. 2)

In de tweede helft van de twaalfde en in de dertiende eeuw - *de eerste periode* - komen we de oudste voorbeelden van werfkelders en -tunneltjes tegen. Een dertiende-eeuws tunneltje is nog aanwezig bij Oudegracht 393. Vrijwel alle tunneltjes werden op den duur uitgebreid tot werfkelders, een veel bredere verbinding die ook dienst kon doen als extra opslagruimte. Deze duurde maar aantrekkelijker mogelijkheid om de huiskelder met de werf te verbinden is echter niet noodzakelijkerwijs een latere versie van het tunneltje. Bij de bouw van het huis Rodenburg (Oudegracht 218) bijvoorbeeld, bleken al vlak vóór 1200 meteen twee werfkelders te zijn gebouwd. In deze eerste periode van de bouwgeschiedenis van de werfkelders bestonden de beide soorten verbindingen tussen gracht en huiskelder dus naast elkaar.

Het overgrote deel van de werfkelders is gebouwd in *de tweede periode*, tussen ca. 1300 en ca. 1500. Tunneltjes werden er toen waarschijnlijk steeds minder gebouwd. Bij bijna alle nieuwe huizen langs de Oudegracht werd in deze periode zowel een huis- als een werfkelder aangelegd. Veel werfkelders ontstonden echter bij al bestaande panden om de huiskelders een

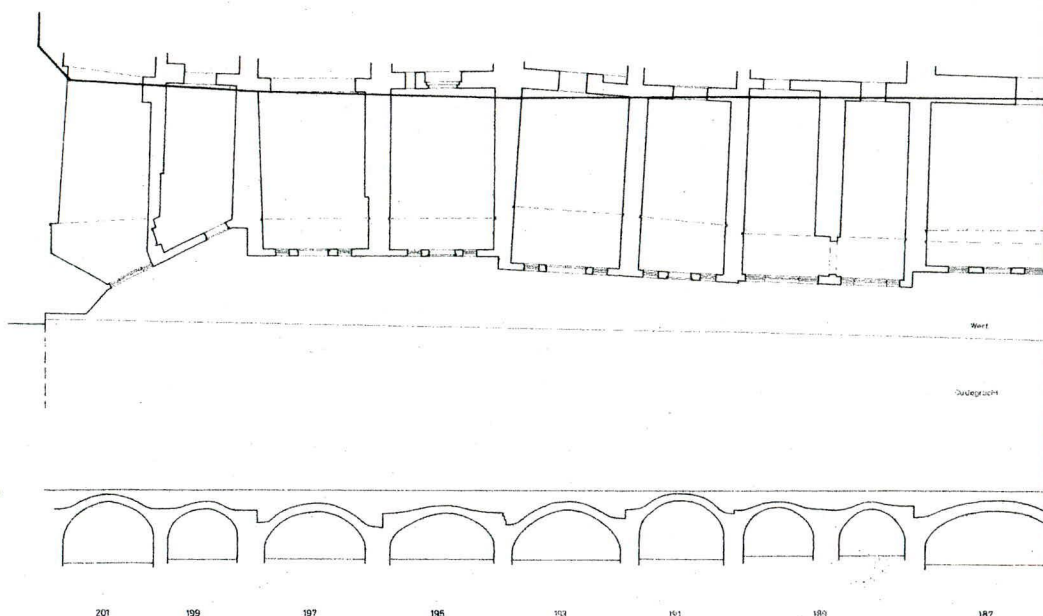
directe aansluiting naar het water te geven. Bij een flink aantal huizen dat aanvankelijk niet onderkelderd was, werd een huiskelder tussen de funderingen uitgegraven. Niet alleen zijn de werfkelders dus vaak jonger dan de bijbehorende huizen, ook bij de huiskelders is dit soms het geval.

Rond 1500 was de Oudegracht 'vol' gebouwd met werfkelders, maar de behoefte aan opslagruimte groeide nog steeds. Een toenemend aantal handelaren en handwerkslieden vergrootte daarom in *de derde periode* van de bouwgeschiedenis van de werfkelders, tussen 1500 en 1700, hun werfkelders door een nieuw, hoger gewelf op te laten metselen. Dit verschijnsel deed zich, zij het in mindere mate, ook voor in de tweede en vierde periode. Ze maakten hierbij gebruik van de ruimte tussen het gewelf en de straat, die al rond 1400 bestond: het straatniveau van de Oudegracht lag toen ruim een halve meter hoger dan tijdens de bouw van de eerste kelders. Nog steeds bestaan er overigens kelders van het oude, lage type. Veel oude tunneltjes zullen in deze tijd tot werfkelders uitgebreid zijn. Bij brede percelen liet men dit tunneltje soms bestaan en werden er werfkelders naast gebouwd. De tunneltjes kregen daarbij een onderhoudsbeurt.

Dit gebeurde bijvoorbeeld in de zeventiende eeuw bij het huis Fresenburg, Oudegracht 113.

In *de vierde periode*, van ca. 1700 tot ca. 1900, ontwikkelde zich langzamerhand het huidige beeld van de werven langs de Oudegracht. Tot die tijd was het aanzien van de werven heel anders dan nu doordat de werfkelders verschillend van lengte konden zijn. Elke kelder had een eigen afsluiting, die kon variëren van een vrijwel gesloten muur tot slechts een hekwerk (afb. 4). Bovenop het uiteinde van het gewelf stond dan een muur, die naar boven toe als borstwering langs de straat doorliep. Bij vernieuwing van de werfmuren verdwenen geleidelijk de verst naar achteren liggende muren, zodat een meer aaneengesloten front ontstond. Bovendien verdwenen de open kelders geheel uit het beeld om plaats te maken voor gesloten muren met een deur en vensteropeningen. De oorspronkelijke opening is vaak nog herkenbaar aan een grote, bakstenen boog in het buitenmetselwerk van de werfmuur. Tenslotte verdwenen in deze vierde periode ook bijna alle stenen borstweringen langs de straat; ze werden door ijzeren balies vervangen.

In de eerste helft van de twintigste eeuw en zeker in de periode vlak na de Tweede

Afb.2 Dwarsdoorsnede over en plattegronden van de werfkelders tussen Hamburgerbrug en Gaardbrug.
Tek. H. Hundertmark.

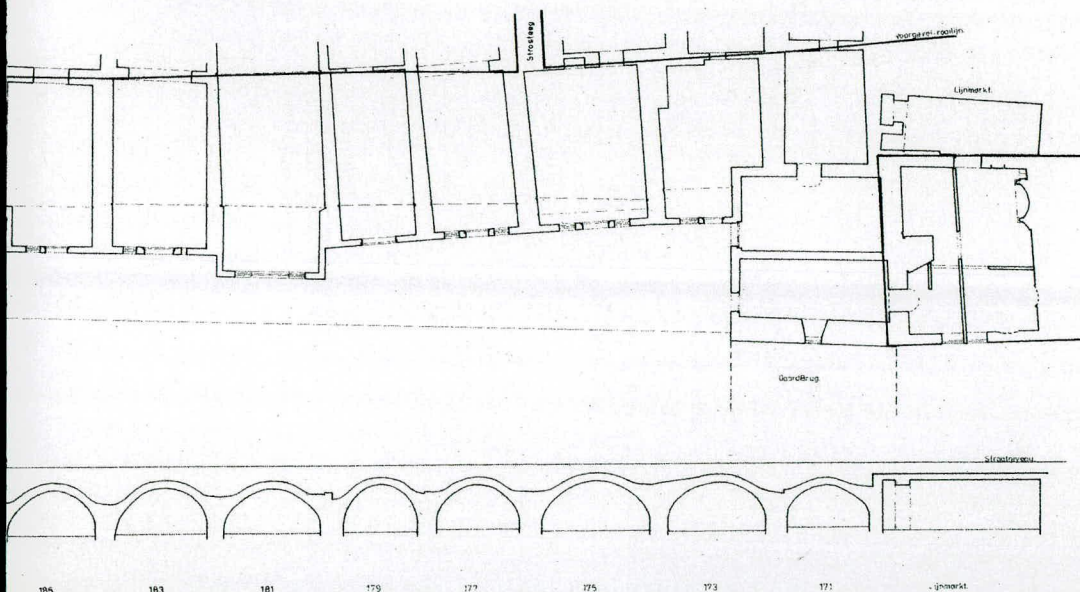
Wereldoorlog - *de vijfde periode* - werden de kelders vaak slecht onderhouden. Als er al sprake was van vernieuwing van een kelder werd in plaats van de gewelfboog soms een betonplaat aangebracht. Dit in tegenstelling tot het fraai gevoegde metselwerk waarin in de negentiende eeuw de tongewelven nog vaak opnieuw werden opgemetseld.

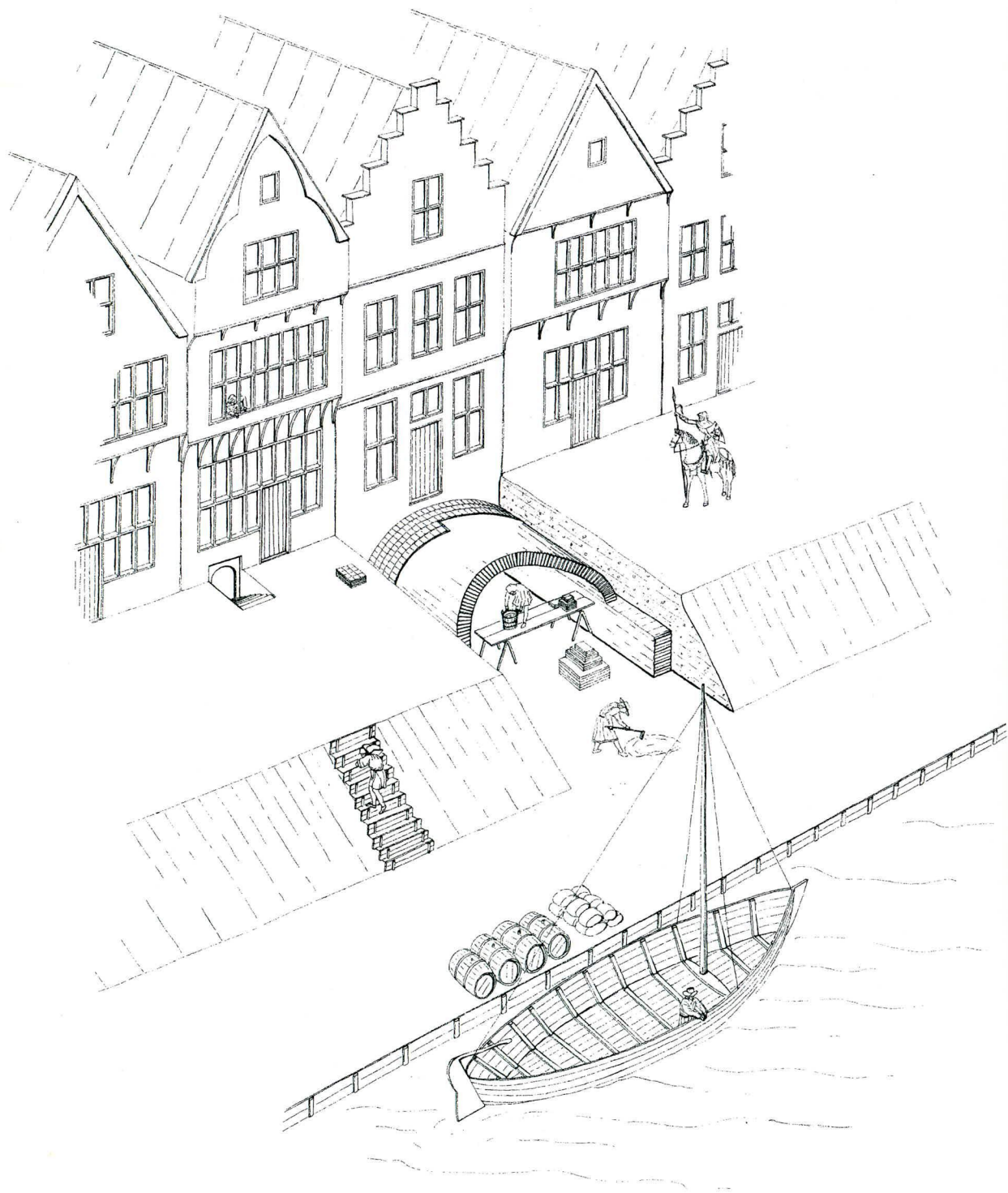
De zesde periode begon in 1949 toen de Utrechtse gemeenteraad besloot dat eigenaren van werven en werfmuren deze aan de gemeente konden overdragen. De laatste muur en werf kwamen in 1954 in gemeentelijk bezit. Begonnen werd - al in 1948 - met het herstel van de kademuuren langs het water. Vanaf 1950 kwamen de werven en werfmuren aan de beurt. Vooral het opheffen van de particuliere perceelscheidingen zorgde voor een volstrekt ander beeld van de werven, die nu een soort laaggelegen straten werden. In 1979 startte na vier jaar voorbereiding een grootscheepse slotcampagne in de restauratie van de werfmuren. De grote cultuurhistorische waarde van de werven en werfkelders werd dus duidelijk erkend. De recente grootscheepse collectieve restauratiewerkzaamheden aan gewelven van de kelders moeten er voor zorgen dat ze voor de komende generaties behouden blijven.

De bouw van de werfkelders (afb. 3)

De meeste werfkelders werden, zoals gezegd, gebouwd tussen ongeveer 1300 en 1500, waarbij de bouwwijze ongewijzigd bleef. Binnen de grenzen van het huisperceel werd in de straat een bouwput gegraven met rechte putwanden. Tegen deze twee putwanden werden muurtjes van ongeveer één meter hoogte gemetseld van nieuwe en/of hergebruikte kloostermoppen. Vervolgens werd op deze muurtjes het gewelf geslagen. Voor het gewelf werden in het algemeen alleen nieuwe stenen gebruikt, omdat een tongewelf een nauw luisterende constructie is, waarvoor maatvast bakstenen handig zijn. De tongewelven werden zonder formeel, een houten hulpconstructie, gebouwd. De gewelven werden meestal steens uitgevoerd in koppenverband (alleen de korte kant van de stenen is zichtbaar). De tongewelven kunnen in vorm variëren van rondbogen tot brede korbogen, maar de meeste zijn enigszins gedrukt van vorm.

Een tongewelf heeft tegendruk nodig. De krachten die naar buiten werken, de spatkrachten, moeten worden opgevangen. Bij de kelders gebeurde dit aanvankelijk door de massa van de aarde die tegen de kelder lag en op den duur door de belendende kelders. De aanrasteringen, die door hun gewicht ervoor moeten zorgen dat de

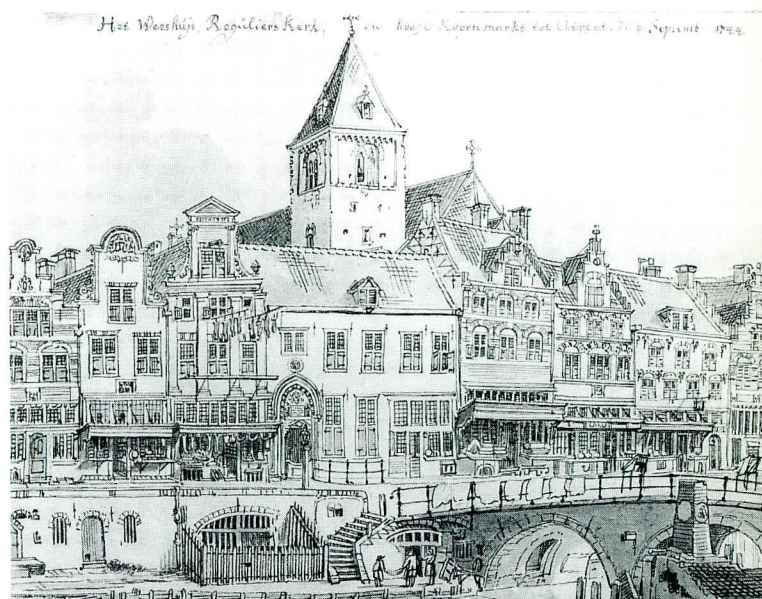
spatkrachten naar beneden worden gedrukt, konden daardoor van een beperkte hoogte zijn. In sommige gevallen werden steunbeertjes gemaakt om voor tegendruk te zorgen.

Om inwateren van het metselwerk te voorkomen, werd dikwijls een dubbele laag plavuizen op het gewelf aangebracht, vaak restpartijen of afgekeurde plavuizen. De uit veel fijnere klei hard gebakken plavuizen zijn minder poreus dan baksteen en nemen daardoor minder snel water op. Als extra bescherming tegen het hemelwater werden de plavuizen in een laag sterke mortel op het gewelf gelegd, zo strak mogelijk tegen elkaar en daarna nog ingewassen met mortel om ook het inwateren via de toch ontstane voegen zo veel mogelijk tegen te gaan (afb. 6). De kelder werd tenslotte afgedekt met grond tot aan het straatniveau. Over het algemeen zijn de kelders meteen bij de bouw in de breedte uitgegraven tot aan de grenzen van het perceel en in de hoogte gebouwd tot vlak onder het straatniveau. Eerder is al aan de orde geweest, dat dit straatniveau tot omstreeks 1400, toen er harde bestrating kwam, geleidelijk omhoog is gekomen, waardoor de mogelijkheid ontstond om nieuwe, hogere gewelven op te metselen. Ook is al opgemerkt dat de lengte van de werfkelders kon variëren, zoals op een aantal plaatsen langs de Oudegracht nog te zien is.

Uitbreidingen van de werfkelders in de lengte brachten constructieve problemen met zich mee, die nog steeds scheurvorming in de kelders kunnen veroorzaken. De middeleeuwse tongewelven waren namelijk van kloostermoppen gebouwd terwijl voor de uitbreiding de later gangbare stenen van veel kleiner formaat werden gebruikt. Om dezelfde dikte als de bestaande steense middeleeuwse gewelven te verkrijgen werden er 1,5 steens gewelven tegenaan gemetseld. Er werd geen constructieve verankering (b.v. inkassingen) met het bestaande gewelf gemaakt maar er werd een 'koude' bouwnaad toegepast (afb. 5). Het is deze bouwnaad die veroorzaakt dat de uitbreiding van het gewelf onafhankelijk van het oorspronkelijke gewelf kan werken. Dit heeft in de loop van de eeuwen veel ellende veroorzaakt: er ontstonden langs de bouwnaden steeds opnieuw scheuren die inwateren en vervolgens het verzwakken van de constructie tot gevolg hadden. Een andere, mogelijk belangrijker oorzaak voor deze narigheden is het verschil in zetting tussen het oude deel van de kelder en de uitbreiding. Deze laatste rustte niet alleen op de grond buiten de oude funderingen, maar was vaak ook over het fundament van de afgebroken sluitmuur van de oude kelder heen gebouwd, waardoor 'knikverschijnselen' ontstonden.

Afb.3 De bouw van een werfkelder. Tek. H. Hundertmark.

Afb.4 De Oudegracht bij de Weesbrug in 1744. Tek. J. de Beijer.

Restauratie en onderhoud

Omdat de werfkelders onder de straat doorlopen, is inwatering door regen en smeltende sneeuw altijd een probleem geweest. Het water werd vanouds via tunneltjes van gestapelde bakstenen over de zwikken van de gewelven naar de spuwers in de werfmuren geleid (afb. 9). Zoals hierboven al is opgemerkt, werd bij de bouw van de oorspronkelijke kelders een dubbele laag plavuizen aangebracht om inwateren te voorkomen. Later - in de zeventiende eeuw - werden ook de kleine gele ijsselsteentjes wel voor de afdeklaag gebruikt.

Omstreeks 1800 meende men een betere afdeklaag voor de gewelven gevonden te hebben. Bij het vervangen van de plavuizen werden hard gebakken stenen in Vechtformaat of Utrechts plat in sterke trasmortel gelegd (afb. 7a en 7b). Het is opvallend hoe uniform de gebruikte stenen eruit zien. Wellicht werd er destijds een deel van de weg langs de gracht opnieuw bestraat en werden de oude stenen door de eigenaren van de kelders hergebruikt om hun gewelven van een nieuwe deklaag te voorzien. Overigens zijn niet alle middeleeuwse afdekkingen vervangen. Tussen de onafzienbare reeks met Utrechts plat afgedekte werfkelders werden bij het recente onderzoek allerlei kelders met een plavuizen afdekking aangetroffen. Verder werden er kelders gevonden waarbij slechts een deel van de afdeklaag was vervangen. Waarschijnlijk gebeurde dit om een open bouwnaad of andere lekkages af te dekken en vond men het niet nodig of te duur de hele afdeklaag te vervangen.

Vaak liggen de plavuizen ook nog op plaat-

sen waar monumentale stoepen tegen de huisgevels lagen. Het kostbare tijdelijk weghalen van de breekbare stoepen was onnodig omdat deze zelf afdoende tegen het inwateren op die plaats beschermde. De monumentale stoepen zijn op den duur vrijwel overal langs de Oudegracht verdwenen. Alleen de plavuizen getuigen nog van hun bestaan.

Ook het huidige 'werfkelderproject' is erop gericht het inwateringsproces te keren. Nu door het gewelf met bitumen af te dekken en het water via een afvoersysteem (p.v.c.-buizen) naar de spuwers in de werfmuren te leiden. Bovendien worden nu bouwnaaden zo nodig verankerd en worden scheuren hersteld.

Stegen, straten, voorgevels en verdwenen huizen

Het recente onderzoek verschaftte niet alleen inzicht met betrekking tot de werfkelders zelf, zoals hierboven beschreven, maar ook over de ontwikkeling van de aangrenzende straten en stegen. Daarnaast bood het onderzoek een, zij het beperkte, kijk op de bouwwijze van middeleeuwse stenen voorgevels. Tenslotte konden verdwenen huizen worden getraceerd.

Werkkelders en stegen

Rond 1500 hadden, zoals gezegd, vrijwel alle huiskelders een verbinding met de

Afb.5 Oudegracht 191. Restauratie van een keldergewelf met koude bouwnaad. Rechts: het middeleeuwse gewelf, links de uitbreiding.

Afb.6 Oudegracht 380. Gewelf van een werfkelder afgedekt met plavuizen.

Afb.7A Oudegracht 106/108. Afdekking van de gewelven met Utrechts plat.

Afb.7B Oudegracht 216. Dubbele afdekking met Utrechts plat.

Afb.8 Oudegracht 364. Een strook grond tussen twee werfkelders, die duidt op het bestaan van een steeg.

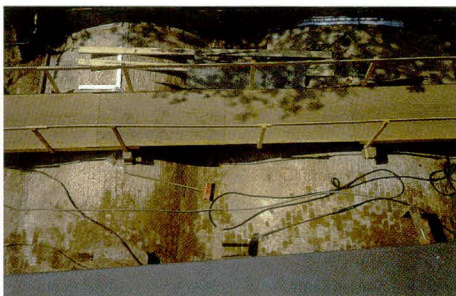
Afb.9 Oudegracht 76. Afwateringsgootjes van gestapelde baksteen.

gracht in de vorm van een werfkelder: een kilometerslange reeks naast elkaar liggende gewelfbogen. Hier en daar is er echter een restruimte, een strook grond van ongeveer een meter breed (afb. 8). Deze stroken blijken te liggen op plaatsen waar een steeg uitkomt of uitkwam op de Oudegracht.

Hier werden geen kelders gegraven omdat het openbare grond was en de eigenaar van een huis zich bij het bouwen van een kelder aan de eigen perceelgrenzen moest houden.

Via deze stegen kon men in de middeleeuwen de vaak ruime achtererven van verschillende huizen bereiken. Deze achtererven werden echter in de loop van de eeuwen steeds meer volgebouwd. Veel van de stegen verloren hierdoor hun functie en werden bij een huis getrokken. In andere gevallen ontstond er echter juist behoefte aan een bredere doorgaande straat en werd voor de aanleg hiervan een aangrenzend huis versmald of zelfs geheel gesloopt. Terwijl er bovengronds in de loop van de jaren dus veel veranderde, bleef de structuur van het systeem van de werfkelders vrijwel onveranderd. De stroken grond tussen de werfkelders geven nu dus nog steeds de plaats van een steeg aan. Zo kon de Eligensteeg worden getraceerd, die in de zestiende eeuw is uitgegroeid tot de Eligenstraat. Aan de Oudegrachtzijde bevinden zich namelijk onder de Eligenstraat zowel een

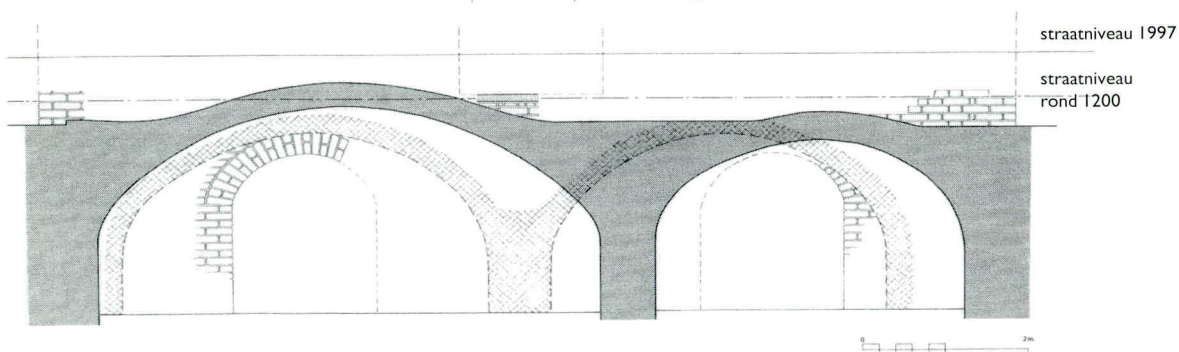
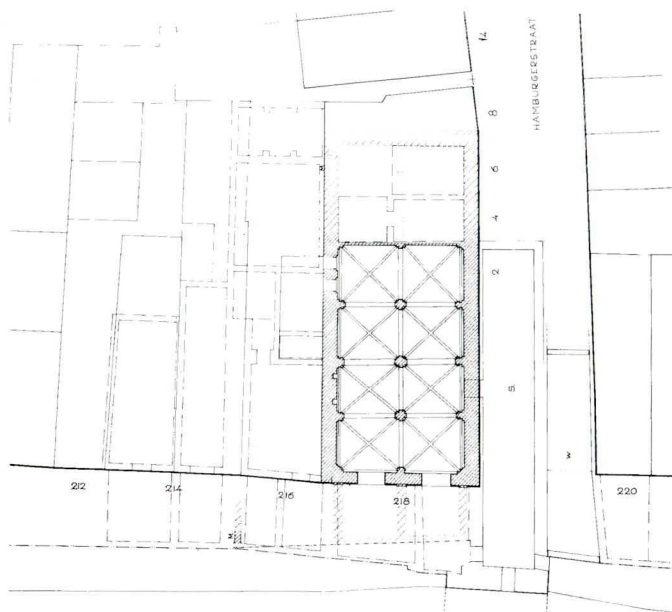
werfkelder als een huiskelder. Oorspronkelijk moet er op de plaats van de straat een huis gestaan hebben. Tussen de werfkelder onder de Eligenstraat en de aangrenzende werfkelder blijkt een restruimte te zijn, die erop duidt dat juist op die plek oorspronkelijk de smallere Eligensteeg liep. De Eligensteeg is dus bij een aangrenzend pand gevoegd, terwijl het andere aangrenzende pand werd gesloopt voor de aanleg van een volwaardige straat.

Een ander voorbeeld is de Pauwsteeg. Deze blijkt in de zeventiende eeuw verbreed te zijn tot de Pauwstraat. Het middeleeuwse pand aan de gracht werd versmald door de zijgevel meer naar binnen te plaatsen. Onder de grond bleef ook hier de situatie ongewijzigd: tussen de werfkelders bevindt zich nog een strook grond ter breedte van de oorspronkelijke steeg, terwijl de werfkelder en de huiskelder breder zijn dan het er nu bijbehorende huis.

In 1380 werd de Korte Smeestraat aangelegd, waarvoor een huis aan de Oudegracht afgebroken werd. De kelder van dat huis werd bij Oudegracht 302 getrokken, de werfkelder ging deel uit maken van de Smeeburg.

Werkkelders en straten

Terwijl de reeks werkkelders wordt onderbroken bij de stegen, is dit bij de zijstraten die uitkomen op de Oudegracht niet het geval. Toch was ook hier geen sprake van particulier bezit van de grond. Wellicht bestonden ook voor deze zijstraten aanvankelijk geen kelders. Het is mogelijk dat de stedelijke overheid na verloop van tijd aan particulieren toestemming heeft gegeven

vóór de straten werfkelders te graven. De kelders hoorden namelijk over het algemeen bij de buurhuizen, zoals de kelder voor de huidige Waterstraat die toebehoorde aan de eigenaar van één van de hoekpanden.

Alhoewel de straten veel minder aan veranderingen onderhevig zijn geweest dan de stegen, werden in enkele gevallen ook de straten wel verbreed.

Een recent voorbeeld is de Lange Lauwerstraat. In 1985 werd de gevelrooilijn in deze straat teruggedroefd. De werfkelders vóór de straat en vóór de aangrenzende huizen aan de gracht zijn echter weer ongewijzigd gebleven en aan hun breedtemaat is de breedte van de oorspronkelijke straat en van de oorspronkelijke aangrenzende bebouwing nog herkenbaar. Tenslotte kan nog gewezen worden op verdwenen 'weden', hellingbanen van het hooggelegen niveau naar het water. Sommige zijn door kelders opgevolgd, zoals bijvoorbeeld bij de Hamburgerstraat (afb. 10).

Werkkelders en bruggen

Wanneer een weg niet doodliep op de gracht, maar aansloot op een brug, is de kelder in het landhoofd van de brug een kwartslag gedraaid omdat enerzijds een ingang van de kelder onder de brug natuurlijk niet erg bruikbaar was, anderzijds een gewelf in de lengte-as van de brug constructief niet aantrekkelijk is.

De kruin van het tongewelf onder de weg loopt dus bij de bruggen in het algemeen evenwijdig aan de gracht en aan de brugbogen, waardoor de brug aan weerszijden een boog extra heeft en langer is dan hij op straatniveau lijkt te zijn.

Voorgevels

Natuurlijk is er in de loop van de eeuwen aan de Oudegracht veel verbouwd en herbouwd, maar vaak is de middeleeuwse herkomst van de bebouwing nog duidelijk aanwijsbaar. Vanwege het sterk modegevoelige karakter van juist het vooraanzicht van een huis zijn middeleeuwse voorgevels echter een zeldzaamheid. Aan de Utrechtse Oudegracht zijn ze bijna alle uit het zicht verdwenen. Van houten gevels resten ons slechts enkele fragmenten die bewaard zijn gebleven doordat het hout werd hergebruikt in een vloer- of een dakconstructie. Aanwijzingen voor het bestaan van dergelijke gevels zijn af en toe te vinden in brede, ondiep gefundeerde bogen, die oorspronkelijk bedoeld waren om een lichte constructie te dragen en die bij van oorsprong stenen gevels niet voorkomen. Later zijn er desondanks dergelijke gevels op gebouwd. Vroege stenen gevels kenden we tot nog toe meestal slechts van afbeeldingen. Bij het ontgraven van de werfkelders kwamen echter interessante restanten van vroege, middeleeuwse stenen voorgevels te voorschijn, waardoor we een weliswaar zeer beperkt, maar toch belangrijk zicht op dit verschijnsel konden krijgen.

Het huis Rodenburg, Oudegracht 218

(afb. 11 en 12)

Van het reeds vóór 1200 gebouwde huis Rodenburg bestaat nog alleen de huiskelder met twee reeksen forse kruisribgewelven. Het is het tot nu toe oudste bekende bakstenen huis van Utrecht. Op de huiskelder zijn in de zeventiende eeuw vijf nieuwe panden gebouwd (ieder op twee kelderge-

Afb. 10 Oudegracht 218. Plattegrond van het huis Rodenburg en omgeving. Tek. A.F.E. Kipp. Aangeduid zijn de oorspronkelijke, twaalfde-eeuwse werfkelders, de middeleeuwse kelder onder de Hamburgerstraat (S) en het in 1642 tot werfkelder omgebouwde middeleeuwse wed naar de gracht (W).

Afb. 11 Oudegracht 218, Rodenburg. Tek. H. Hundertmark.

welven), waarvan twee naast elkaar aan de gracht. Beide werfkelders werden vernieuwd, waarbij de twee doorgangen van de huiskelders naar de werfkelders herkenbaar bleven.

De vorm en de breedte van de oorspronkelijke werfkelders zijn aan de bouwsporen in de fundering van de voorgevel te herkennen, terwijl ook de lengte tot aan de werfmuur aan de hand van teruggevonden fundamenteen vastgesteld kon worden. De huidige linker werfkelder is gebouwd van zeventiende-eeuwse baksteen. Voor de herbouw van de rechter werfkelder zijn stenen gebruikt, die afkomstig waren van de sloop van de twee oorspronkelijke werfkelders. Tijdens het ontgraven van de werfkelders zijn tussen de gewelflijn en het straatniveau drie vrij kleine fragmenten van de oorspronkelijke voorgevel van Rodenburg in het zicht gekomen. Door later aangebrachte keldervensters en kelderingangen was het oorspronkelijke metselwerk grotendeels verstoord. Toch boden die overblijfselen een interessante aanvulling op het tamelijk summiere beeld dat we tot nog toe van het aanzien van dit forse huis hadden (afb. 12). Zo konden we uit de fragmenten opmaken, dat de gevel opgetrokken was in kloostermoppen van 10 x 16 x 32 cm. Dit zeer grote en vroege formaat

komt vrij zelden voor. Ook het metselverband - Vlaams verband - dat vooral aan de rechter gevelhoek was te zien, is typerend voor deze vroege periode. Omdat beide hoeken van de gevel bewaard gebleven waren, kon de breedte van de gevel vastgesteld worden, namelijk 11,5 m. Een zeer brede gevel dus, die symmetrisch van opbouw zal zijn geweest, omdat we in het midden van de gevel een stukje van de zandstenen drempel van de deur terugvonden. Deze drempel lag overigens aanzienlijk lager dan de huidige. Al eerder is opgemerkt dat het straatniveau tot omstreeks 1400 sterk gestegen is.

Huis De Landskroon, Oudegracht 73

(afb. 13 en 14)

Andere restanten van een vroege gevel troffen we aan bij een huis dat stamt uit de dertiende eeuw. Ook van dit huis is alleen de oorspronkelijke huiskelder uit die tijd bewaard. De middeleeuwse voorgevel werd in de zeventiende eeuw vervangen (afb. 15). In het begin van de twintigste eeuw werd het pand gesloopt voor de bouw van de Rembrandt bioscoop.

Tijdens het ontgraven van de werfkelders kwamen tussen de gewelflijn van de werfkelder en het straatniveau fragmenten van de twee hoeken van de oorspronkelijke

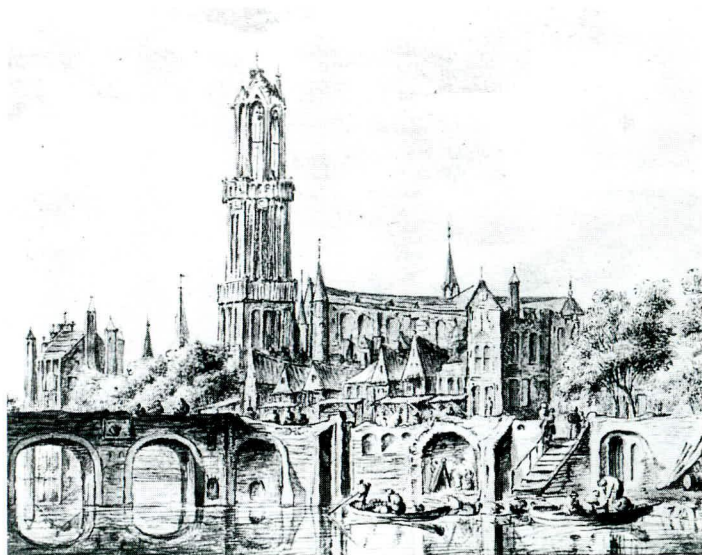
Afb. 12 Oudegracht 218, Rodenburg. Gezicht op het huis Rodenburg in de toestand tussen 1618 en 1630. Tek. H. Saftleven.

Afb. 13 Oudegracht 73, De Landskroon.

Tek. H. Hundertmark.

Afb. 14 (zie pag. 54-55) Oudegracht 73, De Landskroon. Gezicht op de Oudegracht omstreeks 1890.

Het huis onmiddellijk links van de Augustinuskerk is De Landskroon.

voorgevel in het zicht. Ze bleken afgewerkt te zijn met blokken van trachiet, die niet alleen een constructieve functie hadden, maar die ook de 'status' van het huis verhoogden. Dergelijke hoekblokken zijn nu nog te zien bij de panden Boterstraat 20 en Oudegracht 155.

De breedte van de gevel was 8,4 m. Bij de linker hoek bleek dat ook deze voorgevel in Vlaams verband was uitgevoerd. Voor dit metselverband zijn stenen van enigszins gelijk formaat nodig, in dit geval maten ze 8 x 16 x 32 cm. Het niet zichtbare metselwerk van de fundering onder de versnijding vertoonde een wat onregelmatig strekkenverband en bood een grote variatie aan steenformaten: 8/8,5/9 x 16 x 31,5/32 cm en zelfs reuze kloostermoppen van 10 x 16 x 32 cm. Het toepassen van strekkenverband doet vermoeden dat er van kistwerk sprake is, dat wil zeggen dat tussen twee halfsteens schillen kalk en puin gestort is. Ten tijde van de bouw van het huis lag de bovenkant van de versnijding vlak onder het toenmalige straatniveau. Opvallend is dat die versnijding in hoogte verspringt. Kennelijk werd er tijdens de bouw al rekening gehouden met de aanleg van een werfkelder. De huidige werfkelder is echter niet de oorspronkelijke, maar zal een opvolger zijn van een veel kleinere of lagere kelder of van een tunneltje. De kruin van het huidige gewelf ligt namelijk nog hoger dan het hoogste niveau van de versnijding. Bovendien is de kelder gebouwd

met stenen van een formaat dat pas in de veertiende eeuw gebruikelijk was (7/7,5 x 14,5 x ? cm).

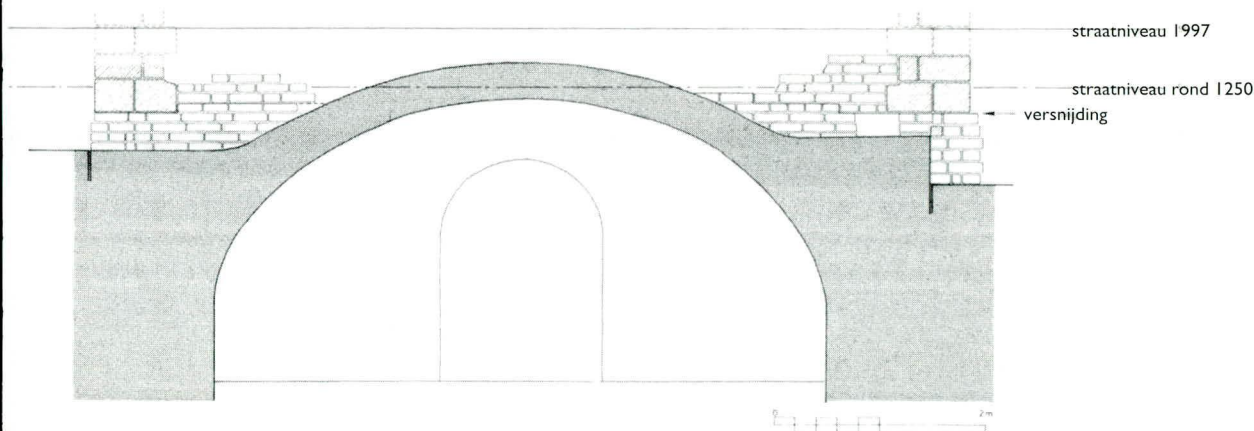
Verdwenen huizen

Een buitengewoon zeldzame vondst werd gedaan bij de restauratie van de gewelven aan het zuidelijke stuk van de Oudegracht tegenover de Twijnstraat.

In de grondlagen tussen twee kelders werden resten van vloeren en haardplaatsen uit de twaalfde eeuw gevonden. Dat betekent dat daar eens houten huizen gestaan hebben die door het water tot ongeveer halverwege door het water verwoest zijn (de haard lag vaak in het midden van het houten huis). Dat toen de zo natuurlijk lijkende bocht in de gracht ontstaan is, ligt voor de hand. Ook de aanslibbing tussen de Twijnstraat en de Twijnstraat aan de Werf zou wel eens ten gevolge van deze 'oversstroming' ontstaan kunnen zijn.

Slot

De bezoeker zal zich na afloop van de werkzaamheden weer over de staten langs de grachten spoeden, zich nauwelijks bewust van al die middeleeuwse kelders onder zijn voeten. Een middeleeuwse wereld die hij onder het straatniveau, slenterend langs de werf of genietend op een terrasje aan het water, mede dankzij de nu uitgevoerde restauratiewerkzaamheden ook in de toekomst zal kunnen blijven bewonderen.

De Utrechtse vloer; een historisch mozaïek

Cees van Rooijen

Inleiding

In het pand Janskerkhof 16 in Utrecht werd in 1887 bij een verbouwing een vrijwel complete veertiende-eeuwse mozaïekvloer aangetroffen (afb. 3). De vloer bleek samengesteld uit tegels van allerlei maten in bonte kleuren, waarvan een deel rijk versierd was met onder meer adelaars en lelies. In 1888 gaf de eigenaar, Jhr. mr. Martens, opdracht de vloer op te graven. Hij schonk het grootste deel aan (de voorganger van) het Centraal Museum waar het mozaïek tegenwoordig één van de stijl-kamers siert. Andere delen gingen naar het Rijksmuseum te Amsterdam, waar ze eveneens in de vaste opstelling zijn opgenomen.

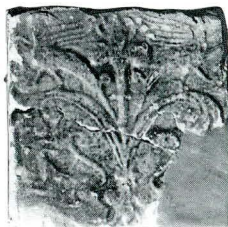
Deze vondst staat niet op zichzelf. De afgelopen 25 jaar kon bij het uitgevoerde archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Utrecht een verrassend groot aantal vergelijkbare mozaïekvloeren uit de eerste helft van de veertiende eeuw worden gelokaliseerd¹. Dit terwijl in de rest van Nederland het aantreffen van enkele veertiende-eeuwse tegels al vermeldenswaard is. Spectaculair was het resultaat van een opgraving in 1994/1995 aan de Maria-plaats, in de voormalige Maria-immuniteit. In de restanten van de huizen die de kanuniken daar in de dertiende/veertiende eeuw hadden laten bouwen, werden naast nog een vrijwel complete vloer ook delen

van drie andere vloeren aangetroffen en talloze losse tegels.

Niet alleen werden de veertiende-eeuwse vloeren teruggevonden, ook de productieplaats van de tegels kon worden gelokaliseerd. In 1984 werd in de Bemuurde Weerd de grootste middeleeuwse 'industrie' van keramiek in Nederland gevonden.

Het feit dat deze tegelvloeren vooral in Utrecht gevonden worden en de tegels in Utrecht gebakken zijn maakt dat men met recht van de 'Utrechtse vloer' kan spreken. Dit wordt versterkt doordat de tegels vaak in een herkenbaar patroon zijn gelegd.

Het verschijnsel 'Utrechtse vloer' roept een mozaïek aan vragen op. Wat voor vloeren had men in 'dure' huizen voor de bloei-periode van de tegelindustrie in de eerste helft van de veertiende eeuw? Hoe kan het ontstaan van deze prachtige vloeren juist in Utrecht worden verklaard? Hoe ziet de standaard 'Utrechtse vloer' eruit en welke variaties zijn er? Op welke wijzen werden de tegels versierd? Zijn er externe invloeden bij de productie van de tegels aan te wijzen? Waar en in welke context worden de vloeren gevonden? En wat voor versieringsmotieven en patronen komen er voor? In het onderstaande worden deze vragen beantwoord.

Het begin

Over het algemeen gaat men er vanuit dat de opkomst van (versierde) vloertegels in de Noordelijke Nederlanden aan de kloosterorde van de Cisterciënzers is te danken; in Friesland worden deze tegels regelmatig in hun voormalige kloosters aangetroffen.

Het gaat bij deze dertiende-eeuwse vloertegels om twee groepen: grote, dikke, geel of groen geglaazuurde plavuizen (soms met versiering van witte klei) en geglaazuurde tegels met reliëfversiering. Beide soorten zijn van roodbakkende klei gemaakt.

In Utrecht zijn van de eerste groep voorbeelden bekend uit het Cisterciënzerklooster Mariëndaal, dat vlak buiten Utrecht lag en in 1586 werd afgebroken (afb. 2). Ook in het voormalige Johanniterklooster op het Vredenburg en in een claustraal huis van de Maria-immuniteit werd een klein aantal aangetroffen.

Van de tweede groep is er een tiental tegels in Utrecht gevonden, waaronder een fraaie vierkante tegel met daarop de figuur van een lelie met griffioenen en één met de afbeelding van Hiëronymus. Op twee andere tegels staan een leeuw en een adelaar afgebeeld (afb. 1). De tegels uit de Janskerk zijn versierd met afbeeldingen van adelaars en herten in reliëf. Deze laatste staan op segmenten die samen een grote cirkel hebben gevormd.

Waar deze dertiende-eeuwse tegels werden geproduceerd, is niet bekend. Het is denkbaar dat de eerste groep tegels in of rond Utrecht is gemaakt. Het baksel en glazuur toont namelijk veel overeenkomsten met de latere exemplaren waarvan wel vaststaat dat ze in Utrecht werden gebakken. De tweede groep tegels lijkt niet op de lokaal geproduceerde tegels. Ze kunnen zijn geïmporteerd. Nader onderzoek naar

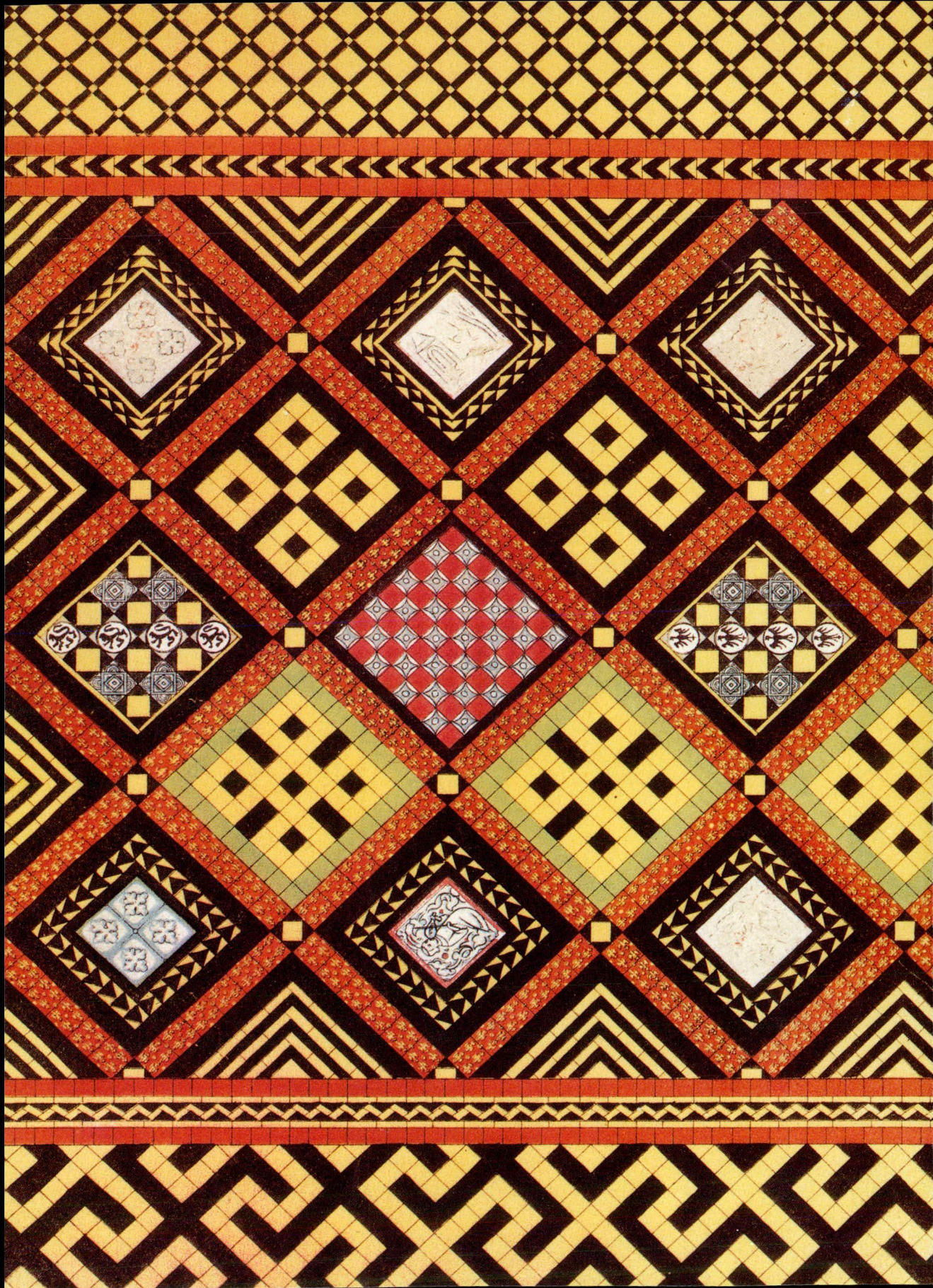
de samenstelling van de klei kan wellicht meer duidelijkheid brengen.

De bloeiperiode van de middeleeuwse Utrechtse tegelindustrie

Aan het eind van de dertiende eeuw verschenen er in Utrecht tegels die slechts gedurende een korte periode (tot circa 1350) veel in vloeren zijn gebruikt. Een mogelijke verklaring voor het ontstaan van deze tegelindustrie ligt op een drietal terreinen. Ten eerste was er voldoende uitstekend geschikte klei aanwezig die als grondstof kon dienen. Dat deze klei en daarmee ook de ovens langs de Vecht lagen, zorgde ervoor dat het vervoer van de keramiek, een tweede vestigingsfactor, eenvoudig via het water kon plaatsvinden. En in de derde plaats was Utrecht aan de eind van de dertiende eeuw het religieuze politieke, culturele centrum van de Noordelijke Nederlanden. De (katholieke) kerk beheerste niet alleen het geestelijk leven, maar had ook aanzienlijke bezittingen. Een deel van de inkomsten van de kerkelijke goederen werd in en rond Utrecht gespendeerd, wat een extra stimulans voor de ambachtslieden en handelaren betekende. De toenemende welvaart van zowel de kerkelijke als van een deel van de burgerlijke inwoners van de stad, vertaalde zich in de voortschrijdende verstening.

Afb. 1a t/m e Dertiende-eeuwse reliëftegels uit Utrecht.
Afb. 2 (laet) dertiende-eeuwse slibversierde plavuiz uit Utrecht.

Tot circa 1200 werden de meeste huizen opgetrokken uit hout en leem. Slechts een enkel huis werd van geïmporteerde natuursteen gebouwd. De vloeren in de meeste van die huizen waren meestal gemaakt van aangestampte leem, iets wat in de minder rijke huizen nog lang de gewoonte is gebleven. Na 1200 kwam de lokale baksteenproductie op gang, wat natuurlijk gevolgen had voor de huizenbouw. In de dertiende eeuw, maar vooral in de veertiende eeuw, werden in toenemende mate huizen in baksteen opgetrokken, aanvankelijk vooral die van de meest kapitaalkrachten. Niet alleen de grotere brandveiligheid, maar ook status-overwegingen en praktisch nut speelden daarbij een rol. Immers, de stenen huizen konden, zoals bij de 'stadskastelen' goed zichtbaar is, hoog worden opgetrokken. Dit vergrootte niet alleen de uitstraling van het pand, maar door de extra verdiepingen kwam ook veel opslagruimte beschikbaar.

De brandveiligheid van de stenen huizen werd versterkt door het toepassen van daktegels als dakbedekking in plaats van riet of stro. Deze veelal geglazuurde, platte tegels werden ook in de Bemuurde Weerd gemaakt en wel bij dezelfde bedrijven als de vloertegels.

Ook het interieur van de huizen onderging veranderingen als gevolg van de versterking. De haard die voorheen vanwege de brandbare houten/leem muren in het midden van de kamer lag, kon nu tegen de stenen muren worden geplaatst. Daardoor was het mogelijk de schouw en het rookkanaal in de muur te verwerken, waardoor men de ruimten efficiënter kon gebruiken (afb. 4).

In de meer voornamen huizen en in belangrijke gebouwen ging men er toe over om ook de vloeren te 'verstenen' door deze met

plavuizen te bedekken. De fraaie, kostbare 'Utrechtse vloer' werd vooral in kerken en in kloostergebouwen en in de huizen van hoge geestelijken gelegd. Uit de huizen van rijke burgers is tot nu toe slechts een klein aantal vloeren bekend, maar dit soort huizen werd veel intensiever gebruikt en vaker verbouwd dan kerken of kloosters, zodat er in de loop der tijd mogelijk veel vloeren uit deze huizen zijn verdwenen.

De 'Utrechtse vloer'

Opvallend veel van de vloeren zijn gelegd volgens een standaard patroon zoals de vloer in Janskerkhof 16. Ook de vloer die in het derde claustrale huis van Sinte Marie gevonden is, zou b.v. als een standaard 'Utrechtse vloer' aangemerkt kunnen worden (afb. 7, pag. 65). De eerst vermelde bezitter van dit huis, Frederik Osseken, die in 1317 als kanunnik van Sinte Marie bekend is, heeft deze vloer vermoedelijk laten leggen².

Eerst is een band van enkele tegels breed langs de muren aangebracht. Binnen deze rand liggen diagonale banen van rode of zwarte tegeltjes die, op de plaats waar deze banen elkaar kruisen, van een geel tegeltje zijn voorzien. Hierdoor ontstaat een vloer van overhoeks liggende vierkanten, die met verschillende patronen zijn opgevuld. Vaak zijn dit kleine mozaïeken, die alleen van egaal gekleurde tegeltjes zijn gemaakt. In de sjiekere vloeren liggen ook slibversierde of tingeglazuurde plavuizen binnen het vierkant. In de lengterichting van de ruimte liggen binnen die vierkanten dezelfde kleine mozaïekpatronen op een rij. Hierdoor is toch een zekere regelmaat in de nogal bonte vloer verkregen. In de centrale as van de kamer, die het meest in het zicht was, is de versiering vaak iets verfijnder. Hetzelfde geldt voor de zone rond de

Afb.3 De vroeg veertiende-eeuwse mozaïekvloer die in 1862 in de tuin van Janskerkhof 16 is gevonden. Tek. A. Grolman. De vloer heeft in een, nu gesloopt, claustraal huis van de Sint Jans-immuniteit gelegen.

haard, waar een groot deel van het sociale leven zich afspeelde. Rond de haard van het derde claustrale huis liggen dan ook met lilies versierde tegels, terwijl in de middenas van die kamer patronen met kleinere tegeltjes zijn aangetroffen. Twee vloeren die qua structuur heel duidelijk van de hier aangegeven standaard afwijken, werden in respectievelijk het tweede en het vijfde claustrale huis van de Maria-immuniteit aangetroffen. In het tweede huis bevond zich een vloer van grote gele en groene tegels in een dambordpatroon met daarbinnen twee vierkanten van afwijkende plavuizen (afb. 8). In het vijfde huis lag een vloer van zwarte en gele tegeltjes, die een groot overhoeks vierkant in een vierkante ruimte lijkt te hebben gevormd. De hierdoor ontstane hoeken zijn weer met kleine vierkanten opgevuld (afb. 6). Zoals vrijwel al de Utrechtse vloeren, stammen ook deze fraaie exemplaren uit de eerste helft van de veertiende eeuw. De eerste aanzet die leidde tot het ontstaan van de 'Utrechtse vloeren' was echter al in de dertiende eeuw gegeven.

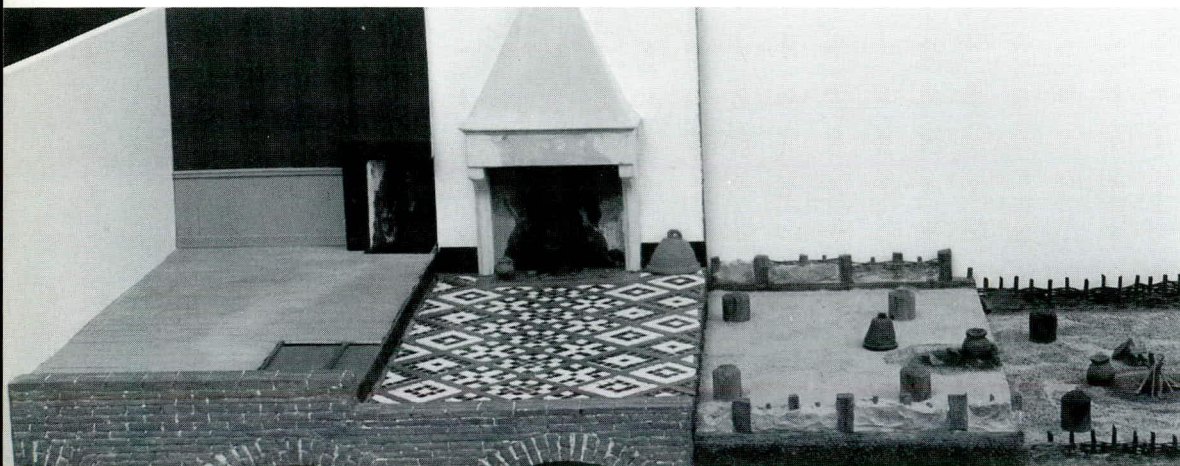
De tegelproductie in de Bemuurde Weerd

Vrijwel alle tegels die in de 'Utrechtse vloeren' zijn gevonden, werden gebakken in de Bemuurde Weerd. Daar bevond zich al in de dertiende eeuw een aantal ateliers waar aardewerk werd geproduceerd. Bij enkele van de (familie?)bedrijfjes werden naast overblijfselen van de productie van vaat-

werk, ook restanten van de daktegel- en plavuizenproductie gevonden³. Mogelijk is het maken van de plavuizen begonnen als een nevenactiviteit bij het produceren van het vaatwerk, maar vormden de tegels al snel het hoofdbestanddeel van de 'output'. Het belang van het aandeel van de tegelproductie in het keramiekcentrum blijkt onder andere uit één van de aangetroffen ovens die speciaal was ontworpen voor het bakken van tegels (afb. 5).

Er kunnen drie typen tegels worden onderscheiden: plavuizen die egaal rood, geel, groen of bijna-zwart zijn, plavuizen die door middel van witte klei in de rode tegel met een motief zijn versierd en tingeglazuurde en met de hand beschilderde tegels. Al deze tegels werden in verschillende formaten gebakken (afb. 10).

Het meest veelvuldig komen de monochroom gekleurde tegeltjes voor die relatief eenvoudig te maken waren en die de basis vormen van de mozaïekvloeren. Eerst werd een mal van circa 17,5 x 17,5 cm met klei gevuld. Na het uit de mal kloppen van de klei, werden de randen van de tegel langs een pasvorm afgestoken. Dit gebeurde met een breed mes, waarmee de overvloedige klei als het ware werd losgedrukt. Werden de gedroogde tegels, voorzien van loodglazuur, oxyderend gebakken, dan verkreeg men een rode tegel. Door de toevoeging van koperoxyde aan het glazuur, kregen de tegels een vrijwel zwart oppervlak. Soms bracht men, vóór het glazuren op de tegels

een sliblaag van witte klei aan, waardoor de tegel geel werd, terwijl in dat geval het toevoegen van koper in het glazuur een lichtgroen effect gaf.

In de mozaïekvloeren gebruikte men tegels van verschillend formaat. Allerlei soorten kleine tegeltjes verkreeg men door de grote, nog ongebakken tegel met een mes tot halverwege de dikte in te snijden. Na het bakken kon men de tegel langs de zogeheten ritslijnen breken. Door allerlei ritspatronen toe te passen kon men vierkante, rechthoekige en driehoekige tegeltjes van ieder gewenst formaat maken.

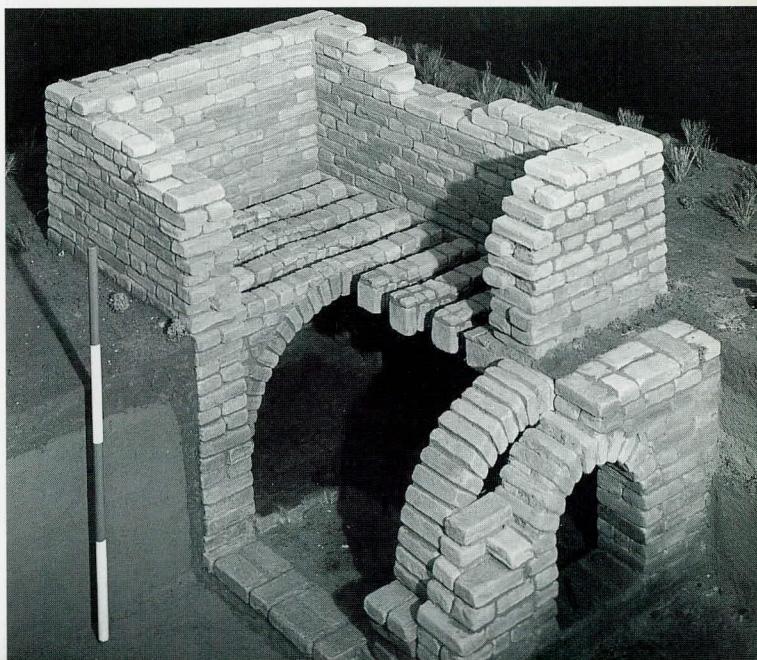
Om de nodige standaardisatie in de tegelformaten te krijgen, werden de tegels langs vaste punten ingesneden. Deze waren uitgezet met behulp van de al eerder vermelde pasvorm waarlangs de randen werden afgesneden. Door die houten vormen waren rijen spijkertjes geslagen, er net doorheen. Die lieten hun indrukken in de klei achter, van waaruit vervolgens tot inritsen kon worden overgegaan (afb. 10b en c, pag. 66). De kleinst aangetroffen plavuusjes waren circa 1 x 1 cm. Het zal duidelijk zijn, dat hoe kleiner de plavuusjes werden, hoe verfijnder en tevens duurder de mozaïekvloer uiteindelijk was. Vaak is dan ook te zien dat een groot deel van de vloer met standaard

formaten is gelegd, terwijl specifieke, het meest in het zicht liggende delen met een fijner patroon zijn ingevuld. Het tweede tegeltype is de slibversierde tegel: een rode tegel met een gele versiering (afb. 11, pag. 67). Om deze tegels te maken werd in de nog weke klei die uit de mal werd geklopt, een stempel gedruwd (afb. 12, pag. 67). Het ontstane ondiepe reliëf werd met een papje van witte klei opgevuld waarna de tegel werd geschraapt. Na het glazuren en bakken ontstond een rode tegel met een gele figuur daarin. Ook de slibversierde tegels werden vaak in kleinere opgedeeld. Als basis diende een tegel van 17,5 x 17,5 cm, zoals bij de monochrome tegels, maar daarnaast kwam ook een maat van 11 x 11 cm voor. Veel van de versieringen zijn op zichzelf staande figuren. Soms ook is per tegel een deelpatroon aangebracht wat het maken van een grotere voorstelling mogelijk maakte. De vloer in het tweede claustrale huis van de immunitet van Sinte Marie vormt daarvan een mooi voorbeeld (afb. 9).

De laatste tegelgroep is die van de tingeglazuurde tegels. Deze plavuizen werden met een laag tinglazuur bedekt en vervolgens met de hand beschilderd. Hierbij werd vooral gebruik gemaakt van groen, zwart

Afb.4 Maquette die de verstening van huizen in beeld brengt. De voorheen houten huizen met een haard in het midden van de vloer veranderen in stenen woningen die een schouw tegen de muur en (soms) een plavuizen vloer hebben.

Afb.5 Maquette van de vroeg veertiende-eeuwse plavuizen/daktegelozen uit de Bemuurde Weerd. Reconstructie door P.C. von Hout.

4 Borremans et Warginaire
1966, 60-61

5 Norton 1984

en/of een paarsachtige kleur. Het beschil-
deren van de tegels met de hand bracht
natuurlijk de mogelijkheid tot een grote
variatie in de versieringsmotieven met
zich mee (afb. 16, pag. 69). Deze fraaie
tegels komen alleen in de meest sjieke
vloeren voor en dan vaak op de goed zicht-
bare plaatsen. Zowel in de vloer van de
Domkerk (afb. 13, pag. 68), als in die van
het voormalige claustraal huis Janskerkhof
16 (afb. 3) zijn talloze tingeglazuurde tegels
bekend.

De externe invloeden bij de tegelproductie

Het is opvallend dat er in Utrecht een grote
verscheidenheid aan tegels is geprodu-
ceerd. Niet alleen de technieken verschil-
len, maar ook bij de versieringsmotieven is
een groot aantal variaties aan te wijzen.
Het is dan ook niet onlogisch om er vanuit
te gaan dat de Utrechtse tegelbakkers zich
hebben laten inspireren door andere tegel-
bakkerscentra of dat er tegelbakkers van
elders naar Utrecht zijn gekomen. Het
gaat hier dan om buiten het huidige Neder-
land gelegen centra, waar al eerder dan in
Utrecht tegels werden gebakken. Een
bewijs voor de import van elders, zijn de

vondsten van tegeltjes, die gemaakt zijn
in het tegenwoordige België, bij het vijfde
claustrale huis van de Immunité van
Sinte Marie, in de Paulusabdij en in de
vloer van Janskerkhof 16. Deze tegeltjes
zijn niet zoals die uit Utrecht van roodbak-
kende, maar van witte klei gemaakt. De
Belgische tegeltjes werden, ook door mid-
del van ritslijnen, per vier stuks uit één gro-
tere plavuiz gehaald. Vaak zijn de tegeltjes
alleen geglazuurd en wel in de kleuren
okergeel, bruin of groen, maar soms zijn
ze ook versierd met een rozet, twee vier-
kantjes of een verdeling in twee driehoeken
(afb. 10). De productie van deze tegeltjes
vond al in de twaalfde en dertiende eeuw in
Andenne plaats⁴. Het is voorstelbaar dat de
import van deze tegels de vraag naar meer
variatie in de lokale productie, die tot dan
toe bestond uit dikke grote groen en geel
geglazuurde tegels, heeft doen toenemen.

Een duidelijker voorbeeld van externe be-
ïnvloeding zien we bij de productie van tin-
geglazuurde plavuzen. Uit onderzoek is
gebleken dat de techniek van dit soort
tegels vanuit het zuiden, via Frankrijk en de
Belgische kust in het begin van de veertien-
de eeuw in Utrecht arriveerde⁵. Het is mo-
gelijk dat een Utrechter deze wijze van ver-
sieren in het zuiden heeft geleerd, maar het
is waarschijnlijker dat een gespecialiseerde
glazuurder/schilder uit 'den vreemde' zich
in Utrecht heeft gevestigd. De techniek van
het tinglazuuren is in onze streken na circa
1350 namelijk weer verloren gegaan, iets
wat wijst op het werk van één generatie.
Van een lokale traditie is in ieder geval geen
sprake. Bij twee bedrijfjes in de Bemuurde
Weerd zijn misbaksels van deze exclusieve,
kostbare tegels gevonden, zodat mag wor-
den aangenomen dat de vakman zijn dien-
sten bij meerdere tegelbakkers aanbood.

Afb.6 Een deel van de vloer van het vijfde claustrale huis
van Sinte Marie. Gezien het patroon en de sporen van
het muurwerk van de ruimte waarin deze vloer lag, is dit
waarschijnlijk een vierkante vloer geweest.

De 'tiler' van Pleshey Castle

Het rondtrekken van ambachtslieden kwam in de veertiende eeuw waarschijnlijk veelvuldig voor, maar omdat ook handel voor de verspreiding van producten zorgt, kunnen hun bewegingen zelden op archeologisch gronden worden getraceerd. Dat was wel het geval met een Engelse 'tiler' die zijn werk in de Utrechtse Bemuurde Weerd voortzette. Het bewijs werd geleverd door een zeer specifieke afbeelding op slibversierde plavuizen, die zowel in Utrecht als in Engeland bleken te zijn gemaakt. In Utrecht werden de genoemde tegels gevonden in het tweede claustrale huis van de Immuniteit van Sinte Marie. In die vloer lag een vierkant met tegels van 15 x 15 cm met een versiering die, wanneer de tegels aaneengesloten worden neergelegd, een doorlopend motief vormt. Onderdeel van dit patroon is het wapen van de familie Fitz Walter uit East Anglia. Bij nader onderzoek in Engeland bleek dat identieke tegels gevonden waren in Pleshey Castle (in het westen van Essex)⁶. Daar zijn ook enkele misbaksels gevonden, zodat mag worden aangenomen dat de tegels daar in de buurt gemaakt zijn. Nu deze tegels eveneens bij de Mariaplaats, in een verder van Utrechtse tegels gemaakte vloer, opdoken, was het de vraag of ze lokaal gemaakt dan wel geïmporteerd waren. Het baksel van de tegels bood uitsluitsel. De in Pleshey Castle gevonden tegels waren van een geheel andere klei gemaakt dan de aan de Mariaplaats gevonden exemplaren, die van lokale klei gebakken waren.

Afb.7 De mozaïekvloer uit het derde claustrale huis van Sinte Marie. De vloer die in situ is bewaard, vormt met zijn overhoekse vierkanten, het fijnere tegelpatroon in de centrale as en de versieringen rondom de haard een goed voorbeeld van de 'Utrechtse vloer'.

Afb.8 Het dambord patroon van de vloer uit de achterbouw van het tweede huis van de immuniteit van Sinte Marie is een uitzondering. Het met slibversierde tegels ingevulde vierkant bevat de 'Engelse' tegels.

Afb.9 Detail van de vloer uit het tweede claustrale huis van Sinte Marie. Vier tegels vormen samen een kleine dan wel een grote cirkel.

Bij het zorgvuldig nazoeken van de misbaksels uit de Bemuurde Weerd bleken daar inderdaad tegels te zijn geproduceerd, die qua vorm en versiering identiek zijn aan die van Pleshey Castle (afb. 11 en 14). Gezien de herkomst van het familiewapen en de in Engeland veel oudere traditie van het versieren van tegels kan veilig worden aangenomen dat de producent van de tegels voor Pleshey Castle naar Utrecht is overgestoken en hier zijn ambacht heeft voortgezet. Deze opvatting werd bevestigd bij het in detail bestuderen van de tegels, waarbij bleek dat kleine aanpassingen van het stempel hadden plaatsgevonden: waar in Utrecht een dikke stip op de tegels staat, is in Engeland sprake van een klein rozetje. Dit houdt - gezien de aard van de wijziging

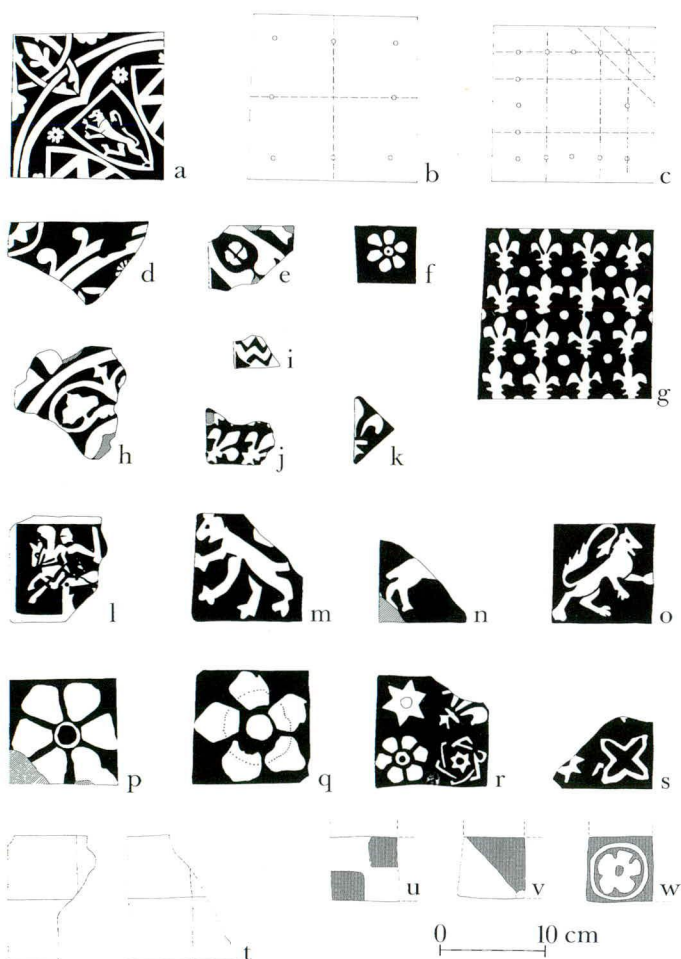
- in, dat de mal na het gebruik voor de tegels in Pleshey castle is aangepast, voordat de in Utrecht gevonden tegels er mee gemaakt werden.

De verhuizing van de 'tiler' naar Utrecht kan zelfs tamelijk nauwkeurig worden gedateerd. De tegels uit Pleshey Castle zijn waarschijnlijk kort vóór of in 1314 gemaakt, zodat de in de Bemuurde Weerd gemaakte exemplaren van na die tijd (maar van vóór circa 1350) moeten zijn.

De afzetmarkt

In Utrecht is, in vergelijking tot de rest van Nederland, een zeer groot aantal mozaïekvloeren opgegraven. Een verspreidingskaart van de vloeren en tegels in en direct om Utrecht toont aan dat de geestelijkheid verreweg de grootste afnemer van tegels was (afb. 17, pag. 70). Kerken, huizen in de immuniteiten en kloostergebouwen zijn onevenredig goed bedeed met restanten van mozaïekvloeren. De in de huizen Rozendaal en Drakenborch aangetroffen vloeren vormen de uitzondering op de regel: zij liggen in particuliere huizen van rijke Utrechtse geslachten.

Bekijken we de verspreiding van Utrechtse tegels buiten de stadsgrenzen, dan valt de grote concentratie in Friesland op (afb. 18, pag. 70). Blijkbaar zijn veel Utrechtse tegels naar de Friese kloosters en kerken geëxporteerd. Daarbij gaat het zowel om de monochrome, als om de slibversierde en de tingeglazuurde plavuizen. Omdat een klein aantal tegels in Friesland afwijkt van de Utrechtse, kan daar een (klein?) lokaal productiecentrum worden vermoed. Naast de vondsten in Friesland, worden her en der in Nederland nog wel eens

Afb. 10 Verschillende tegels uit Utrecht. Tek. M. Snelleman. a: een tegel uit de vloer van het tweede claustrale huis van Sinte Marie, b t/m s: in de Bemuurde Weerd gemaakte tegels, waarbij b en c de monochrome tegels met gaatjes patronen en mogelijke verdeel lijnen weergeven, d: een tegel die ook in Pleshey Castle voorkomt, t t/m w: geïmporteerde tegeltjes uit de omgeving van het Belgische Andenne.

Utrechtse tegeltjes aangetroffen. Meestal los, soms ook zonder context en zelden in een vloer. Een fantastische uitzondering hierop vormt de vloer uit de kerk van Heukelum⁷ (afb. 20, pag. 71). Deze zeer fraaie vloer bevat alle tegeltypes die in Utrecht gemaakt zijn. Wat de invulling van de vloer enigszins doet afwijken van de standaard 'Utrechtse' vloer, is het voorkomen van enkele grote cirkelpatronen van kleine, monochrome tegeltjes. In Friesland komen ze ook voor, maar elders - dus ook in Utrecht - zijn ze niet aangetroffen.

Patronen en versierde tegels

Zoals bij de beschrijving van de 'Utrechtse vloer' al is vermeld, liggen binnen de overhoeks geplaatste vierkanten van de standaardvloer weer kleinere patronen. Sommige daarvan, zoals het dambordpatroon, lijken zuiver decoratief te zijn. Soms zijn de motieven van meer praktische aard. Zo is in de vloer van een huis aan de Hekelsteeg een 'bord' van het molenspel, een populair middeleeuws spel, aangetroffen. In de vloer van de kerk in Heukelum bevindt zich, naast een molenspel, ook nog een schaakbord (afb. 20, pag. 71). De meeste figuren hebben echter een symbolische betekenis.

Gezien de periode waarin de tegels voorkomen, maar vooral ook gezien de grote afname door de geestelijkheid, hoeft het geen verwondering te wekken dat de symboliek over het algemeen christelijk is⁸.

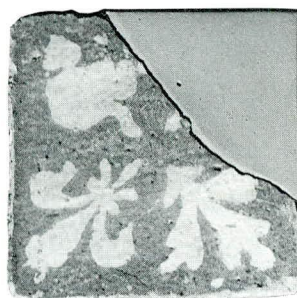
Een opvallend symbool is het swastika-teken dat in een vloer aan het Domplein is gevonden en dat ook in de vloer van Janskerkhof 16 is te herkennen (afb. 15 en 3). Dit symbool, dat overigens ook buiten het Christendom voorkomt, wordt veelal geassocieerd met het eeuwige leven.

De 'fleur de lis' komt zeer vaak voor. Deze bloem wordt wegens zijn 'zuiverheid' veelvuldig met maagdelijkheid en de maagd Maria geassocieerd. De leeuwen, die ook vaak voorkomen, kunnen staan voor kracht en koninklijke waardigheid, maar ook voor wedergeboorte en op die manier voor Christus zelf. Sterren wijzen op de goddelijke leiding. Ook de wijnranken, hazen, herten etc. (afb. 10) kunnen christelijk geïnterpreteerd worden.

Een enkele keer is er sprake van een afbeelding van andere aard. Zo is er een afbeelding van een ridder te paard (afb. 19, pag. 71), die meer aan de adel dan aan het christendom refereert. Bovendien staat op een tingeglazuurde tegel uit de Domkerk een mythische figuur, die ook in min of meer

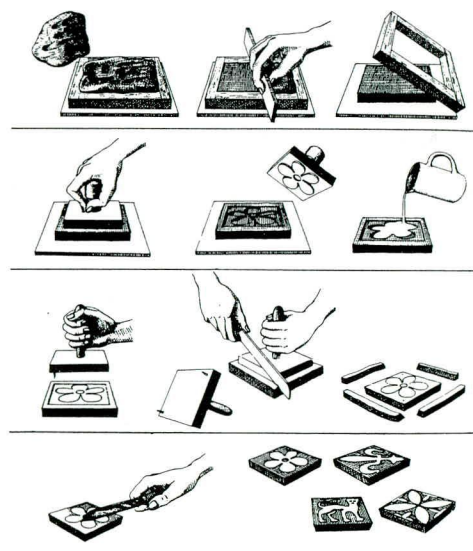
⁷ Berends en Van Straalen 1965

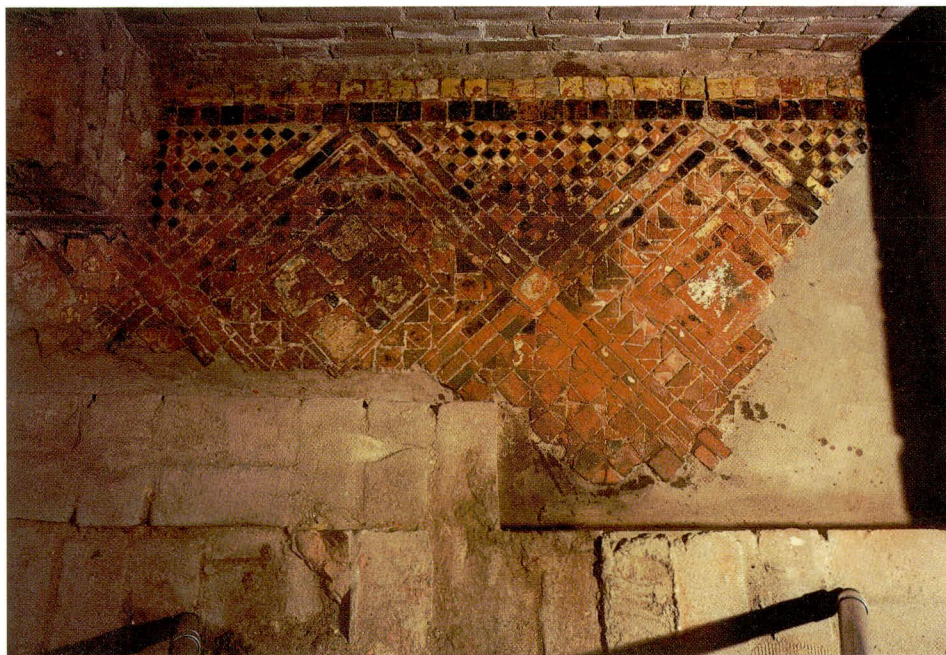
⁸ Ferguson 1954

Afb. 11 Enkele in Utrecht gevonden slibversierde tegels uit de vroege veertiende eeuw.

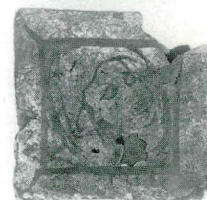
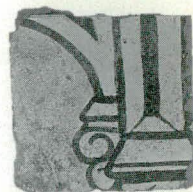
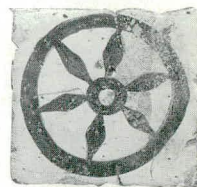
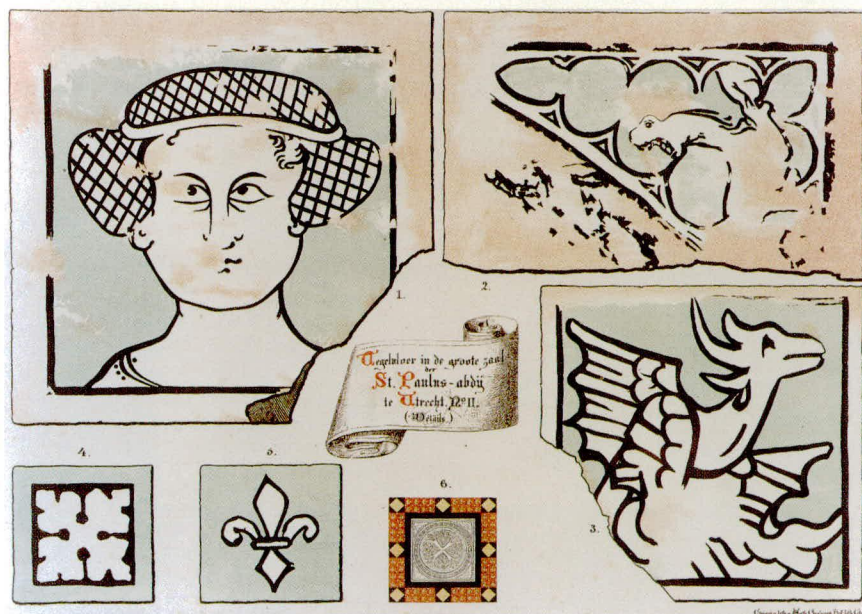
Afb. 12 De techniek van het maken en versieren van tegels, zoals die vermoedelijk ook in de Bemuurde Weerd is toegepast. De randen van de tegels werden overigens bijgewerkt door er met een breed mes klei vanaf te drukken. Het hier afgebeelde bijsnijden is niet correct.

Afb. 13 Mozaïekvloer in de Domkerk. De complete vloer moet een onvoorstelbaar bonte aanblik hebben gegeven.
Afb. 14a: Vijf tegelfragmenten uit Pleshey Castle. Tek. P.J. Drury. Het fragment links boven is gelijk aan de op afb. 14b voorkomende tegel. De tegel midden boven komt overeen met die van afb. 10d. Het exemplaar

rechtsboven is vergelijkbaar met dat van afb. 10a. De onderste twee tegels zijn in de vloer van Heukelum aangetroffen (helemaal rechtsboven), b: een misbakken tegel uit de Bemuurde Weerd (daaronder), c: Het fragment met het kopje komt uit Haskerdijken. Beide zijn identiek aan een fragment uit Pleshey Castle (links).

Afb.15 Versieringspatroon in de vorm van een swastika, gevonden in de tuin van Domplein 4.

Afb.16 Tingeglazuurde plavuizen. Deze met de hand beschilderde plavuizen leenden zich uitstekend voor allerlei soorten afbeeldingen.

a: tegels uit de Paulusabdij. Tek. A. Grolman (linksonder),

b: tegel met een 'wiel' kort geleden als hergebruikt materiaal aangetroffen in het Duitse Huis, (bovenste) c-e tegels uit de Bemuurde Weerd. Het architectuurfragment heeft wellicht deel uit gemaakt van een tableau (daaronder).

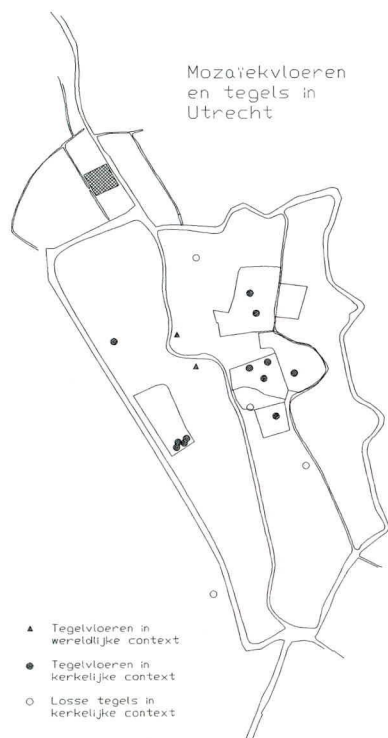
dezelfde vorm op een slibversierde plavuis voorkomt. De betekenis van deze, voor Nederlandse tegels zeldzame afbeeldingen is niet duidelijk (afb. 16). Ook zijn er portretten van een man en van een vrouw die op een tingeglazuurde tegel zijn geschilderd. In het klooster Mariëndaal, ten noorden van de Utrechtse binnenstad, is een tegel met een portret van een monnik in slibversiering gevonden⁹. Van dit exemplaar, dat uit de dertiende eeuw kan dateren, is de plaats van productie onbekend. De afbeelding roept een vage associatie op met het portret van Bernard van Clairvaux, de geestelijk vader van de Cisterciënzerorde, waartoe ook Mariëndaal behoorde. De tegel lag in een muurnis in de zuidelijke aanbouw van de kloosterkerk waar de sacristie gezocht moet worden. Een aardige afwijking in de betekenis van versieringsmotieven vormen de al genoemde, op Engelse wijze versierde, in de Bemuurde Weerd gemaakte tegels. In onze streken wekten zij geen enkele associatie met belangrijke adellijke families. Zij moeten dus als louter decoratief bedoeld zijn.

Slot

Het mozaïek aan vragen achter de tegelvloeren is met het bovenstaande niet uitputtend beantwoord. Ongetwijfeld zullen er nog niet behandelde aspecten in de vloeren verborgen zitten, gegevens die in de toekomst tevoorschijn zullen komen. Het meest in het oog springende aspect van de 'Utrechtse vloeren', namelijk de schoonheid ervan, zal echter het belangrijkste blijven.

Afb. 17 De verspreiding van vroeg veertiende-eeuwse mozaïekvloeren en concentraties van tegels in Utrecht. Tek. C.A.M. van Rooijen. De meeste vondsten zijn gedaan in 'kerkelijk context'.

Afb. 18 De verspreiding van vroeg veertiende-eeuwse mozaïekvloeren en concentraties van tegels in Nederland. Tek. C.A.M. van Rooijen. Buiten Utrecht blijven de meeste vondsten ook in kerkelijke context te worden gedaan. De concentratie in Friesland is opvallend.

Appendix

Vindplaatsen van mozaïekvloeren in de gemeente Utrecht met verwijzing naar de plaats waar ze gepubliceerd zijn (zie ook literatuuropgave).

Burgerhuizen:

- Hamburgerstraat 25, C.L. Temminck Groll, ABKGU 1926-1972, 93-94
- Hekelsteeg, Rozendaal, T.J. Hoekstra, AKGU 1978-80, 38-44
- Oude Gracht 114, Drakenburg, H. van der Wal, De bouwgeschiedenis van het huis Drakenburg te Utrecht, BKNOB 1975-2, 71-79

Claustrale huizen:

- Damplein 4, C.A.M. van Rooijen, ABKGU 1991-1992, 68-74
- Domsteeg 6, S. Fz. Muller, Oude huizen in Utrecht, 's-Gravenhage 1902.
- Janskerkhof 16, De Geer van Oudegein, De oorsprong der stad Utrecht, uit de oorspronkelijke bronnen geschreven, Utrecht 1875.

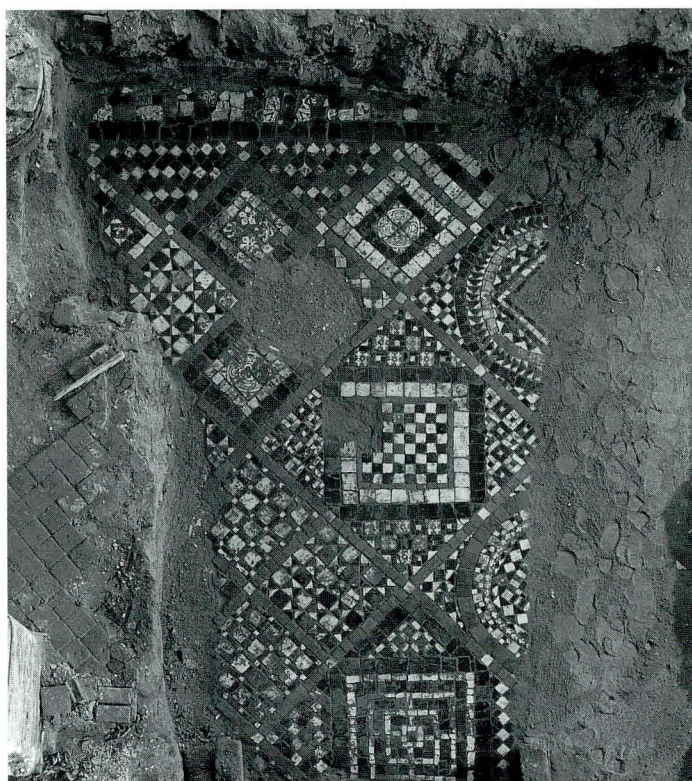
- Mariaplaats, tweede claustrale huis, Van Rooijen en Hoekstra 1996.
- Mariaplaats, derde claustrale huis, Van Rooijen en Hoekstra 1996
- Mariaplaats, vierde claustrale huis, niet gepubliceerd.
- Mariaplaats, vijfde claustrale huis, Van Rooijen en Hoekstra 1996.
- Wed 5/7, A.F.E. Kipp, ABKGU 1926-1972, 259-266

Kapittelkerken:

- Domkerk, Hoekstra en De Groot 1985.
- Janskerk, T.J. Hoekstra, AKGU 1978/1979/1980, 51-53
- Pieterskerk, Th.G. van Dijk, Archeologisch onderzoek van de Dekenkapel van de St Pieterskerk te Utrecht, Westerheem 1969, 289-297

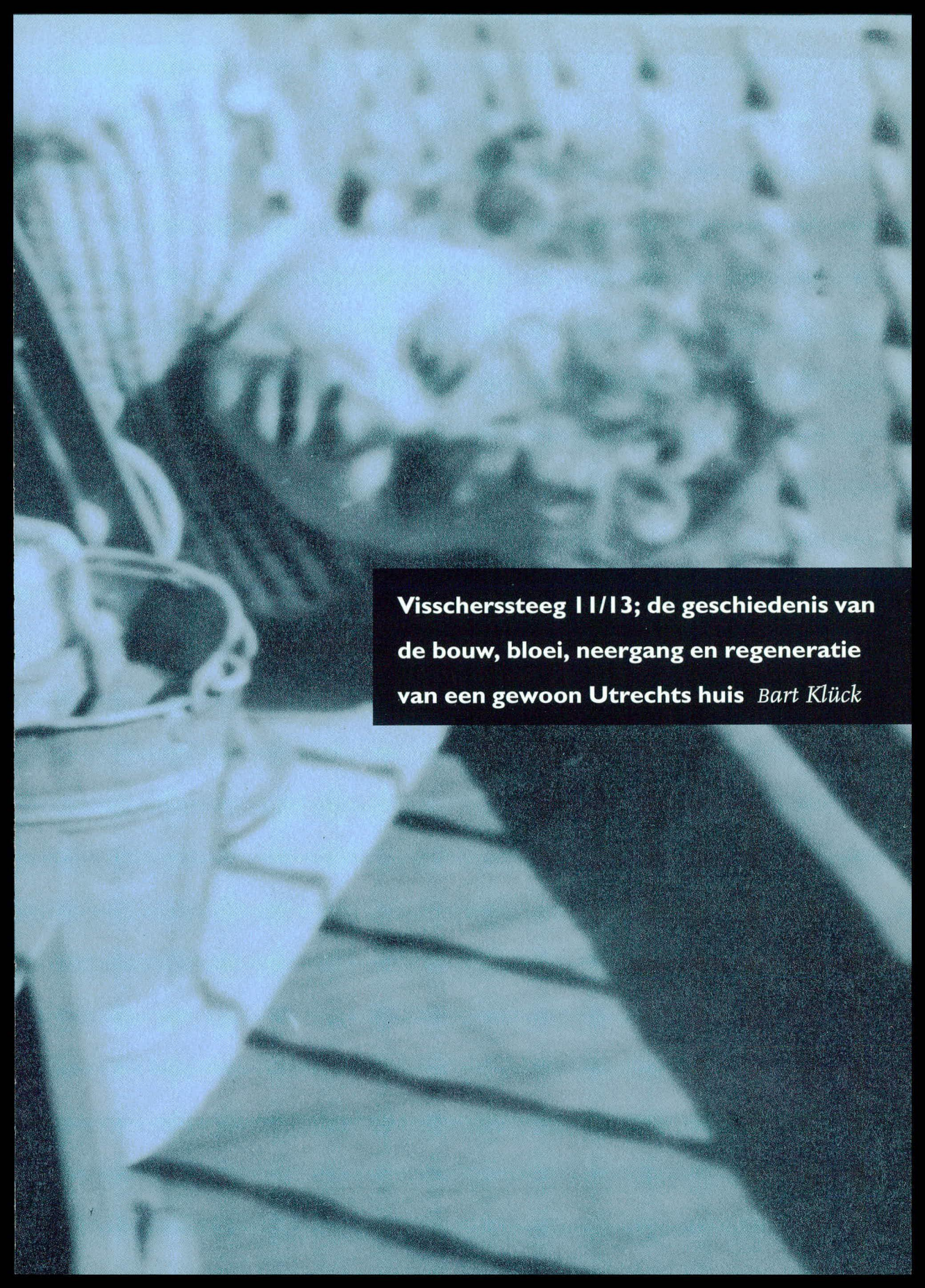
Kloosters:

- Oostbroek, Vrouwenklooster (net buiten de gemeente Utrecht), Van Rooijen en Hoekstra 1996.
- Paulusabdij, kloosterkerk, S. Fz. Muller, Oude huizen in Utrecht, 's-Gravenhage 1902.
- Vredenburg, Johanniterklooster, T.J. Hoekstra, AKGU 1976/77 (deels niet gepubliceerd).

Afb.19 Slibversierde tegel met de afbeelding van een ridder te paard. Deze zeer fraaie tegel dankt een groot deel van zijn levendigheid aan het oogspelletje in de helm.
Afb.20 De zeer fraaie mozaïekvloer uit de kerk van Heukelum. Opmerkelijk is de aanwezigheid van het molenspel en een schaakbord.

**Visscherssteeg 11/13; de geschiedenis van
de bouw, bloei, neergang en regeneratie
van een gewoon Utrechts huis** *Bart Klück*

Inleiding

Bouwhistorie is een sterk technische discipline vol met geheimzinnige termen als wormplaat, raveling en klezoor. Zo te zien dus iets voor specialisten. Bouwhistorie is - net als archeologie - echter ook een instrument van de historische wetenschap. In de ons overgebleven gebouwen is het verleiden gestold, vaak onvolledig en beschadigd en soms moeilijk van een betekenis te voorzien. Het is het werk van de bouwhistoricus de sporen te vinden, te onderzoeken en te interpreteren binnen het gebouw zelf, maar ook in groter verband. Deze inleiding gaat over de grotere verbanden, de hoofdttekst over de details die bij het leggen van die grotere verbanden onmisbaar zijn.

Bekijken we het materiaal waaruit gebouwen zijn opgetrokken, dan zijn daaruit al allerlei conclusies te trekken. Zo is handel met 'verre' streken vast te stellen uit het gebruik van natuursteen en bepaalde soorten hout. Naarmate in meer gebouwen in een stad eenzelfde soort natuursteen toegepast werd, des te belangrijker is de handel in die steen geweest. Wanneer er omstreeks 1300 in Utrecht geen enkelvoudige dennen balklagen meer toegepast worden, maar geleidelijk de samengestelde eiken moer-

en kinderbint constructie opkomt, betekent dat een wijziging in de houthandel. Het gebruik van dure, geïmporteerde bouwmaterialen geeft de rijkdom van de opdrachtgever van de bouw aan.

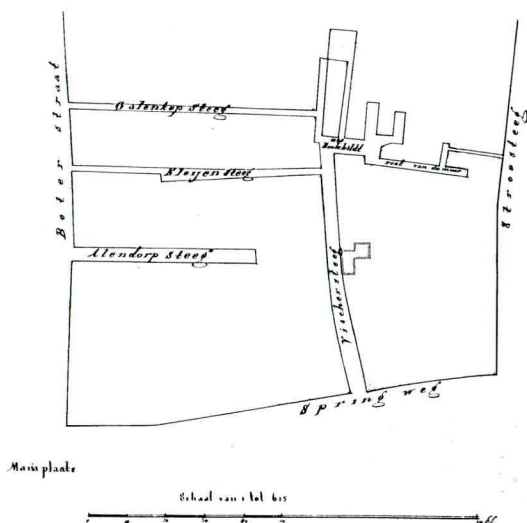
Een leien dak uit het Rijn- of Maasgebied was niet voor iedereen weggelegd, een natuurstenen gevel was nog duurder en dan spreken we nog niet over een compleet natuurstenen huis. Die zijn in Utrecht hoogst zeldzaam. Daar liet men zijn rijkdom in de Middeleeuwen blijken door grote huizen met fraaie baksteenarchitectuur met bijvoorbeeld kantelen als symbolen van macht. Gebouwen blijven niet altijd hun oorspronkelijke functie behouden.

Wonen werd gecombineerd met werken en vice versa, grote huizen werden - hoe modern - soms in delen opgesplitst en door minder vermogenden bewoond en in een enkel geval werden kleine huizen tot een groot huis samengevoegd. Op deze manier zijn door de resultaten van het bouwhistorisch onderzoek sociale veranderingen in (delen van) de stad te traceren. De binnenafwerking van gebouwen geeft daarvan eveneens goede voorbeelden. Die laat bovendien de veranderingen in de mode zien, zelfs in kleine huizen.

Van de inrichting en het gebruik van gebouwen zijn - indien men er oog voor heeft - vaak veel sporen bewaard gebleven.

Simpele slijtsporen op een plavuizenvloer geven de belangrijkste looproutes binnenshuis aan, terwijl de plaats van bijvoorbeeld kasten en bedsteden juist door het niet gesleten zijn van de vloer verraden wordt. De wijze en de plaats van verlichting en verwarming blijkt uit de vondsten van kaarsnissen en van haarden en schoorsteenkanalen in vele vormen.

Veel van de bovenvermelde verschijnselen

Afb.1 De Visscherssteeg die zich splitst in een aantal steegjes.

Afb.2 Visscherssteeg 11/13. Deze foto markeert het begin van het onderzoek, toen het huis nog in gebruik was als pakhuis met bovenwoning. Tussen de twee vensters van de verdieping zat een derde venster, dat in de achttiende eeuw gehalveerd en in de negentiende eeuw helemaal dichtgemetseld werd.

zijn gevonden bij het bouwhistorisch onderzoek in Visscherssteeg 9 tot 15 en vooral in Visscherssteeg 11/13. Dit is een microkosmos die velerlei veranderingen vanaf de veertiende eeuw bevat. Dat het bouwhistorisch onderzoek behalve aan kennis over het verleden ook aan de toekomst bijdraagt, blijkt uit de zorgvuldige restauratie van de panden 9 en 11/13. Dit op basis van de gevonden sporen en resten. Ook komende generaties zullen van het resultaat kunnen genieten.

De Visscherssteeg

Honderd jaar geleden nog was de Visscherssteeg, zo niet direct de toegang tot de hel, maar in ieder geval de weg naar vergelijkbare oorden met namen als Holle Bilt en Reet van den Muur. De uitdrukking 'Hij woont tegenwoordig aan de Holle Bilt' gaf aan, dat de bedoelde persoon de laagste sport van de maatschappelijke ladder had bereikt.

Aan de oostende splitste de Visscherssteeg zich in een aantal steegjes of sloppen, die samen een patroon van een onbeholpen, harkerige hand vormden (afb 1). Tussen de vingers stonden rug-aan-rug gebouwde rijtjeshuizen, die een ongehoord hoog aantal

bewoners hadden. De kinderen die daar geboren werden, kregen een wereldbeeld dat lichtjaren ver verwijderd was van de beleving van een kind dat aan de Nieuwegracht opgroeide. Halverwege de Visscherssteeg, waar de bestaande huizen in zoveel mogelijk woningen waren opgesplitst, was de situatie niet veel beter.

Tijdens de bestuursperiode van burgemeester Reiger (1891-1908) werd een begin gemaakt met de sanering van dit buurtje en ontstond het Visschersplein. Het restant van de buurt werd in de loop van de tijd aangevreten door incidentele kaalslag in afwachting van de uitvoering van wel heel rigoureuze plannen in de jaren '60. De bouw van de parkeergarage aan de Stroomsteeg, was daarvan de 'veelbelovende aanzet'. Met de verandering van het stedenbouwkundig beleid voor de binnenstad in latere jaren kwam er echter een reconstructiemodel van de buurt dat voorzag in kleinschalige woningbouw, waardoor de Visscherssteeg uiteindelijk het aanzien van een aantrekkelijke woonstraat kreeg.

Het complex Visscherssteeg 9 en 11/13

Voor de nieuwbouw sneuvelde nog een enkel krot en dit lot was ook aan Visscherssteeg 11/13 toebedacht. Als signaal tegen de sloopplannen werd een bouwhistorische opname van het pand gemaakt die resulteerde in een voorlopige beschrijving.¹ Toen de onderhandelingen van de gemeente met de eigenaar vastliepen, maakte de (toen) student Jos van Bree gebruik van de ontstane patstelling. Hij verwierf met een hoger bod het huis met het doel dit van oorsprong middeleeuwse huis te redden. Toen de - nog in negentiende-eeuwse omstandigheden levende - op de verdieping wonende familie uiteindelijk een waardige woning toegewezen kreeg, kon

Afb.3 Visscherssteeg 11/13. De oostmuur van de verdieping van het voorhuis, waarin de gevel van het lagere huis uit de eerste periode herkenbaar is (zie de schuine rollaag rechts). In het midden is een dichtgezet rookkanaal te zien; rechts daarvan een dichtgemetselde deur naar de spiltrap die in de vijftiende eeuw daarachter stond. Over de metselwerkruimte van deze doorgang is

een omvangrijke en ongehaaste hersteloperatie starten.

De nieuwe eigenaar vatte daarbij het herstellen zeer letterlijk op. Veel ervan gebeurde in zelfwerkzaamheid en pas na uitvoering afweging. Nu, na jaren, blijkt er uiteindelijk toch heel wat gebeurd te zijn en wordt een produkt zichtbaar van een zeer doordachte wijze van restaureren. Het wonderlijke, maar bij nader inzien volkomen begrijpelijke, is dat het huis stap voor stap aan soliditeit terug won. Dat kwam door uit te gaan van maximaal behoud van oorspronkelijk materiaal en door grondige analyse en herstel van de oorspronkelijke opzet van het huis. Dat hield niet alleen het moeizaam uitgraven van de kelders en het herstel van de gewelven daarvan in, maar ook het repareren van de op alle mogelijke en onmogelijke manieren doorbroken gevels.

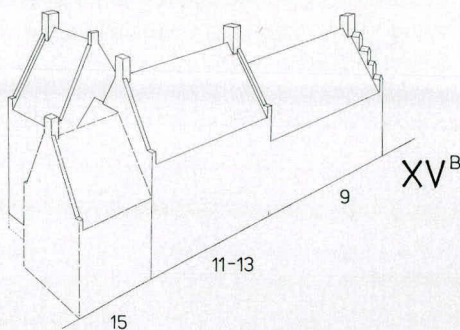
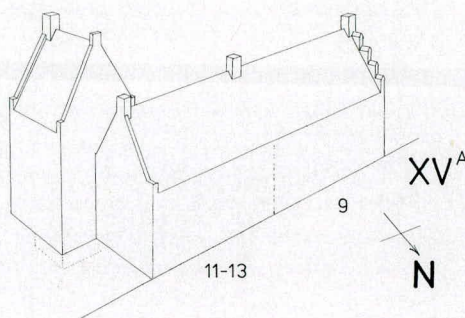
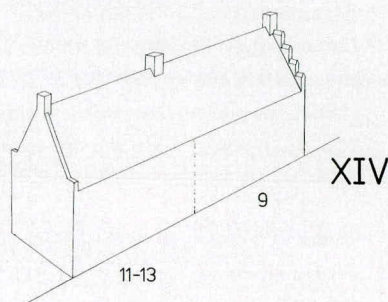
Voor al de achtergevel was in de loop van de tijd een groot deel van zijn stabiliteit kwijtgeraakt door het wijzigen van schouwen en rookkanalen, het inhakken van vensters en de sloop van de keldergewelven. Zowel horizontaal als verticaal buikte de gevel decimeters uit: voor iedere aannemer was hij rijp voor sloop. Door een aanpak per vierkante meter en de terugkeer naar de oorspronkelijke opzet stáát de gevel weer zoals het hoort. Zo kregen bijvoorbeeld de rookkanalen, in combinatie met de schouwen, weer een functie als een soort 'holle steunbeer'.

Een bijkomend voordeel van deze aanpak - die in een geheel ander tempo dan die van de reguliere bouw plaatsvond - was dat het onderzoek naar de bouwgeschiedenis zodanig uitgevoerd kon worden, dat er nauwelijks iets van de informatie aan de aandacht kon ontsnappen. Bovendien werd er geen onderdeel aangepakt, voordat alle bouwhis-

torische consequenties duidelijk waren.

Het beeld dat uit al deze informatie oprijst over de oorspronkelijke toestand van het bouwwerk en over de status die het huis eeuwenlang gehad moet hebben, wijkt sterk af van de desolate, verpauperde toestand van kort geleden.

Het evenwijdig aan de straat gelegen voorhuis zag er bij het begin van de restauratiewerkzaamheden aan de buitenzijde uit als een vervallen pakhuis met onderkomen bovenwoning (afb 2). Een indruk, die binnen alleszins bevestigd werd. Sinds 1921 was de binnenplaats langs het voorhuis en langs het haaks daarop aansluitende achterhuis met een plat dak overdekt. Deze ruimte was ten behoeve van een bergplaats

het spoor te volgen van de spiltrap, die na het afsplitsen van het buurhuis aan deze kant van de muur is geplaatst. Rechts zit de toegang naar de hoger gelegen verdieping van het achterhuis.

Afb.4 Visscherssteeg 11/13. De belangrijkste middeleeuwse bouwfasen van Visscherssteeg 9, 11-13 en 15 (tek. Bart Klück).

2 M. Montforts e.a. 1982, 75-83.

3 Dit type woning vertoont sterke verwantschap met (resten van) de huizen nrs 8-10 en 34-36/38 die in de in 1386 aangelegde Zilverstraat zijn onderzocht. Zie Klück 1883, 140-145.

door middel van forse doorbraken één geheel met de begane grond van het voorhuis geworden en - na de sloop van de keldergewelven - ook met die van het achterhuis. Verder was er een doorbraak gemaakt tussen het linker deel van het voorhuis en het achterhuis. Een dunne, houten vloer scheidde de onverwarmde benedenruimte van de bovenwoning, waar de ruime toepassing van zachtboard het tekort aan wooncomfort moest verdoezelen.

Tijdens de restauratie van Visscherssteeg 11/13 kreeg ook Visscherssteeg 9 een nieuwe eigenaar, die - zoals van een bioloog verwacht mag worden - evenals zijn buurman oog had voor het historisch belang van de middeleeuwse resten in zijn in 1893 vernieuwde, dubbele woning. Anders dan zijn buurman nam hij in een rap tempo de restauratie-werkzaamheden ter hand en verbouwde daarbij zijn pand tot één woonhuis. De resultaten van het archeologisch-bouwhistorisch onderzoek in beide panden wijzen op een gelijktijdige oorsprong van de nrs 9 en 11/13.

In het volgende zal eerst op deze gemeenschappelijke oorsprong worden ingegaan. Daarna zal vooral de bouwgeschiedenis van 11/13 worden gevolgd. Het zeer uitvoerige onderzoek naar deze geschiedenis heeft onder meer geleid tot een reeks documentatie tekeningen, die aan het eind van dit artikel alle zijn opgenomen (afb 13a t.m. 13s). In een latere fase speelde ook Visscherssteeg 15 een rol als deel van het complex aan woningen.

Het omstreeks 1980 voor nieuwbouw gesloopte restant daarvan kon echter niet bij het archeologisch onderzoek vooraf betrokken worden², zodat het verhaal van dit bouwdeel uit de belendingen afgeleid moet worden.

De oudste fase: twee woningen onder één dak

De geschreven bronnen maken in een transportakte uit 1380 voor het eerst melding van de 'Visschersstege'. Tot dat jaar had Heijnric Pellecussen 'alle die hofsteden [erven] geheten Visschersstege binnen Vtrecht' in leen van de heren van IJsselstein. Zij gingen in 1380 - kennelijk in verband met zijn overlijden - onder dezelfde condities over naar zijn neef Jan van Hamerstein. Uit de vermelding in het leenboek van IJsselstein valt niet op te maken of de erven bebouwd waren, maar wat in de nrs 9 en 11/13 onder- en bovengronds als oudste periode is aangetroffen, past alleszins in het laatste kwart van de veertiende eeuw.

Het meest opvallend kwam deze oudste bouwphase in beeld bij het onderzoek van de oostgevel van het voorhuis van nr 11/13 (afb 3). Daarin was de oorspronkelijke topgevel nog volledig aanwezig tot en met de rollagen waarmee de oude gevelhellingen waren afgedekt. Bovendien was de aftekening van een haard met rookkanaal bewaard gebleven. Het was de gevel van een éénlaagshuis, dat is een huis met een begane grond en een kap. Het huis strekte zich uit tot de gemeenschappelijke muur met nr 9 en lag met zijn lange gevel aan de straat (afb 4). Het was symmetrisch in twee kamers verdeeld. Ook de westelijke kamer had een haard. De westgevel, waarin de sporen van deze stookplaats werden aangetroffen, bevat eveneens de oorspronkelijke, veertiende-eeuwse gevel, maar deze eindigde lager dan die in de oostmuur: het veertiende-eeuwse zadeldak heeft óver deze gevel doorgelopen. Dit feit geeft aan dat het huis eens één geheel met de veertiende-eeuwse voorganger van nr 9 vormde. Dit buurhuis had oorspronkelijk dezelfde

Afb.5 Visscherssteeg 11/13 in 1972. Op de voorgrond - met gedeeltelijk afgeplat dak - het achterhuis. Naast het haaks daarop staande voorhuis is het restant van nr 15 te zien, dat bij de vijftiende eeuwse opzet van nr 11/13 hoorde. Helemaal links is de negentiende eeuwse versie van nr 9 zichtbaar.

maat en indeling als de oudste fase van nr 11/13: een symmetrische verdeling in twee kamers, die beide door een haard - respectievelijk in de oost- en de westmuur - verwarmd werden³. De westgevel van nr 9 vertoonde nog nèt de resten van het begin van een trapgevel. Deze afwijking ten opzichte van de vorm van de oostgevel van nr 11/13 is niet zo verwonderlijk als men bedenkt dat beide huizen gebouwd zijn op een van oorsprong vanaf de Springweg beginnend perceel, dat in die tijd waarschijnlijk grotendeels onbebouwd was. Een representatief 'gezicht' aan de kant van de 'hoofdstraat' is dan logisch. Deze trapgevel is gebouwd op een grote funderingsboog. Een dergelijke boog onder de achtergevel loopt door tot onder de achtergevel van nr 11/13, waarmee de gelijktijdige oorsprong van beide huizen nog eens bevestigd wordt. In de langsgevels van nr 11/13 was - ondanks de doorbraken uit de negentiende en twintigste eeuw - nog voldoende veertiende-eeuws metselwerk aanwezig om een paar essentiële vaststellingen te kunnen doen. Behalve de nog traceerbare oude borstwering op de verdieping was in de huidige voorgevel één hoek met één boogsteen van de oudste ingang bewaard gebleven en in de fundering van de tegenwoordige achtergevel kwam de drempel van de oudste achterdeur tevoorschijn. Vlak daarbij werden in de ondergrond ongeglazuurde plavuizen van 21,5 x 4 cm gevonden, die weliswaar verrommeld waren, maar waarin toch een vloerfragment in diagonaal patroon herkenbaar was. Deze vloer grensde aan een in de oostelijke haard aangetroffen rest van een stookvloer in moppen. Het hele perceel bleef in ieder geval tot de tweede helft van de vijftiende eeuw ongedeeld eigendom.

Uit het leenregister van IJsselstein kan

namelijk afgeleid worden dat de 'hofsteden' in de Visscherssteeg in 1470 - nog steeds als leen van de Heer van IJsselstein - in handen waren van de heren van het Huis te Veen.

De tweede fase: bouw van het achterhuis en de eerste verbouwing van het voorhuis van Visscherssteeg 11/13

In de eerste helft van de vijftiende eeuw werd nr 11/13 uitgebreid met een vierkant achterhuis van 5 x 5 m binnenwerks; het was gedeeltelijk onderkelderd en voorzien van een verdieping. Het achterhuis steekt half voorbij het voorhuis naar het oosten uit, waardoor zoveel mogelijk van de achtergevel van het voorhuis voor licht en toegang vrij bleef (afb 5).

De kamer op de begane grond had niet alleen een royale lichttoevoer via de vensters in de westgevel - achtereenvolgens een kruisvenster, een kloostervenster en het bovenlicht van de deur - maar ook de ochtendzon kon ruim naar binnen schijnen door een kruisvenster in de oostmuur. Of daarbij de glans van een geglazuurde tegelvloer oplichtte, is niet meer vast te stellen. De haard in de zuidmuur stond niet centraal, maar rechts van de as van de muur, terwijl de haard op de verdieping links van

die as geplaatst was. Daarmee was op de begane grond de zuidoosthoek de aangewezen plaats voor een bed. Later is daar in de oostmuur een nis of een doorgang gehakt. Op de verdieping bevindt zich in dit deel van de oostgevel een dichtgemetseld 'deurtje' van een bescheiden maat (165 x ruim 60 cm). Iedere aanwijzing voor een aanbouw ter plekke ontbreekt echter. Een dergelijke verbinding zou hoe dan ook uiterst onpraktisch geweest zijn, temeer daar de onderzijde van het 'deurtje' 25 cm boven de vloer ligt. In plaats van als een doorgang moet het eerder als een laaddeurtje beschouwd worden, dat wellicht gediend heeft om turf naar binnen te hijsen. Het afsluitende luik heeft rechtsom naar binnen gedraaid. Of er één of twee vensters in de westgevel en mogelijk ook een venster in de zuidgevel geweest zijn, valt door een verbouwing in de late vijftiende eeuw niet meer na te gaan.

Het voorhuis behield bij deze uitbreiding zijn hoofdvorm, maar binnen de muren werd ingrijpend verbouwd. De belangrijkste ingreep was de vergroting van de oostelijke kamer tot een vierkant vertrek door het bouwen van een nieuwe dwarsmuur. Daarvoor moest de oude ingang aan de kant van de steeg worden dichtgemetseld; hij werd vervangen door een nieuwe toegang in het hart van de gevel. In de veertiende-eeuwse situatie kwam men in de westelijke kamer binnen. Na de verbouwing bevond de ingang zich in de oostelijke kamer, waar hij ongetwijfeld door een houten portaaltje van de rest van de kamer afgeschermd werd. Resten van de vloer uit

deze tweede periode tonen een beeld dat bij een representatief vertrek past: er lagen groenachtig-zwarte en gele geglazuurde plavuizen van 13 x 13 cm, die oorspronkelijk in een geblokt, diagonaal gelegd patroon lagen waar omheen een rand van drie plavuizen breed lag. De stookvloer bestond uit ongeglazuurde of geheel afgesleten plavuizen, die wellicht de beste exemplaren uit de veertiende-eeuwse vloer waren.

De kamer kreeg zijn daglicht - behalve via het bovenlicht boven de deur - door één kruisvenster in de noordgevel. De aanwezigheid van het achterhuis verhinderde grotendeels de lichttoetreding via de achtergevel: alleen het bovenlicht van de achterdeur kon het zonlicht nog binnen laten. Deze achterdeur was ten opzichte van zijn veertiende-eeuwse voorganger iets verschoven om ruimte te maken voor een trapje voor de ingang in de westgevel van het nieuwe achterhuis. Dit was op dat moment de enige toegang naar de begane grond van het achterhuis, die vanwege de gedeeltelijke onderkeldering op een hoger niveau lag. Aanvankelijk was er geen directe verbinding tussen het achterhuis en de nieuwe, vierkante kamer in het voorhuis. Wel was er oogcontact mogelijk via een spleetvormig venstertje. Daaronder was - en is nu weer - de toegang naar de kelder. De verdieping van het achterhuis was via een klein trapje wel rechtstreeks toegankelijk vanuit het voorhuis, namelijk vanaf de zolder (nu verdieping). De plaats van de trap naar de verdieping van het voorhuis is door de latere verbouwingen niet meer te bepalen.

Afb.6 Visscherssteeg 11/13. Het noordelijk kelderdeel met links het trapje naar het voorhuis en rechts de verbinding met het zuidelijke kelderdeel. Op de voorgrond (door een lamp beschenen) de minstens 4 meter diepe waterput.

Afb.7 Visscherssteeg 11/13. De drie nestkasten die in de zuidmuur van de verdieping van het achterhuis gevonden zijn.

Afb.8 Visscherssteeg 11/13. Jos van Bree bij het herstel van de 15e eeuwse kap van zijn achterhuis. De sporen die de kaphelling vormen, rusten op de horizontale muurplaat. Door ze met korte balkjes te verlengen kon het dakvlak tot over de muur heen worden getrokken, zodat een dakgoot niet nodig was. Twee van deze zogenaamde aanlopers zijn op de achtergrond zichtbaar.

In de westelijke kamer werd een nieuwe haard gemaakt tegelijk met het vernieuwen van de haard van nrs 9 aan de andere zijde van de muur. Platte eiken balken staken door de gemeenschappelijke muur om ter weerszijden een schouwboezem (=rookkap) te ondersteunen. Het gemeenschappelijke rookkanaal stak door het doorgaande dak van de nr 9 en 11/13 heen.

De westelijke kamer van het voorhuis van nr 11/13 zal via een kruisvenster, zowel in de noord- als in de zuidmuur, licht gehad hebben. Mogelijk was dit vertrek onder andere als keuken in gebruik. Dat was vanaf de late veertiende eeuw vermoedelijk ook het geval met de westelijke kamer van nr 9.

Een merkwaardige vondst was een gemetselde goot onder de vroeg vijftiende-eeuwse vloer van de oostelijke kamer van nr 11/13, die - langs de scheidingswand - van de zuidgevel naar de noordgevel liep.

Omdat beide muren enigszins gezakt zijn, is de richting van het oorspronkelijke afschot niet meer vast te stellen, maar omdat hij onder de vroegere drempel van de voordeur uitkwam, is het waarschijnlijk een afvoer voor overtollig regenwater van de binnenplaats naar de straat geweest.

Menige rat zal deze afvoer als een handige passage gebruikt hebben. De goot was afgedekt met bakstenen en plavuizen.

Voor de laatste laten een interessante, vroeg vijftiende-eeuwse variatie zien.

Behalve geglazuurde plavuisjes van 13 x 13 cm - zoals die van de er boven gelegde vloer - lagen er tegels van 18 x 18 x 4 cm, 23,5 x 23,5 x 4 cm en zelfs van 28 x 28 x 5 cm.

Een brand in 1472:² groot herstel en uitbreiding Visscherssteeg 11/13

Uit de resultaten van dendrochronologisch onderzoek is komen vast te staan dat al het houtwerk van de kappen en de balklagen van het voor- en achterhuis kort na 1472 vervangen is⁴. Het is niet onwaarschijnlijk dat Visscherssteeg 11/13 in die tijd door een brand werd getroffen en weer is hersteld, waarbij tegelijkertijd een ingrijpende verbouwing werd uitgevoerd. De opdrachtgever kan Jan van Veen zijn geweest van het Huis te Veen ter plaatse van Blauwkapel, die zoals al eerder aan de orde is geweest, volgens het leenregister van IJsselstein in 1470 de 'hofsteden' in de Visscherssteeg nog ongedeeld in leen had van de Heer van IJsselstein.

Dat gegeven zegt overigens niets over wie de bewoners van de verschillende huizen in de steeg waren.

Bij het achterhuis ligt de grens tussen het oude en het vernieuwde metselwerk van de muren op 134 cm boven de vloer. Aan de buitenzijde is in de gevel op deze hoogte een verandering in metselverband bij de hoeken te zien. Binnen is tot deze hoogte een afgehakte wang van de vroeg vijftiende-eeuwse schouw op de verdieping aanwezig. Bij zijn bouw in de vroege vijftiende eeuw was, zoals gezegd, het achterhuis slechts voor ruim de helft onderkelderd. Bij de verbouwing werd deze kelder uitgebreid.

Daarvoor werden de grondbogen van de fundering, die bij het uitgraven tevoorschijn kwamen, met metselwerk opgevuld, zodat een gesloten muur ontstond. Het ton-

⁴ D.J. de Vries, 1990-5, 19-26

5 Spreidsel: een stofdichte constructie van slechts enkele mm dunne, gezaagde platen eikenhout, die op de kinderbinten aangebracht werden om de bovenliggende vloerplanken aan het zicht te onttrekken.

gewelf van de nieuwe kelder lag lager dan dat van de oude, dat aan de nieuwe hoogte werd aangepast. Hoewel de kamer boven de kelder hoger lag dan die van het voorhuis, werd nu toch een directe verbinding tussen deze twee vertrekken aangelegd.

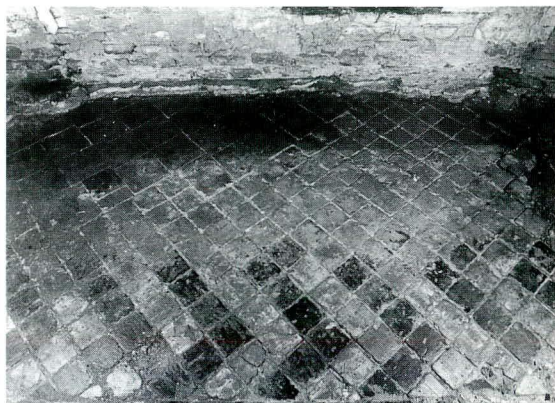
In het voorste gedeelte van de kelder bleek een oorspronkelijke waterput te zitten (afb 6). Het uitgraven van deze 4.50 m diepe put maakte in de herstelde kelder op slag een einde aan de permanente overlast van opwellend regenwater. Behalve de teruggevonden en herstelde toegang vanuit de kelder naar het voorhuis zijn er ook aanwijzingen voor een verbinding met nr 15 aangetroffen. De voorste kelder kon verlicht worden door kaarsen of olielampjes, die in twee daarvoor uitgespaarde nissen gezet konden worden. Een daarvan was - zeer praktisch - meteen naast de keldertap en schuin boven de waterput te vinden. Voor een bezoek aan de achterste kelder kon men beter wachten tot het daglicht door een venstertje aan de kant van de binnenplaats scheen.

De 3,40 m hoge kamer boven de kelders had nu geen rechtstreekse verbinding met de binnenplaats meer. De buitendeur werd door een even breed venster vervangen. Wel is er een deur in de schuin tegenoverstaande hoek aangetroffen, evenals het restant van een bijbehorende kaarsnis. In dezelfde oostmuur waarin deze uitgang zat, werd het venster uit de voorgaande bouwphase dichtgemetseld. Een nieuw, klein venstertje rechts van de moerbalk liet het licht van de ochtendzon door. Volop licht kwam binnen door de behouden

gebleven vensters in de westgevel. In het midden van de blinde zuidgevel werd een nieuwe haard geplaatst, die later te grof is weggehakt om zijn oorspronkelijke vorm nog te kunnen herkennen. De kamer kreeg witgekalkte wanden met een zwarte plint en een rood/zwarte bies langs het plafond. Door de twintigste-eeuwse sloop van de keldergewelven was ieder spoor van de vijftiende-eeuwse vloer verdwenen. Het is niet onlogisch dat er een zelfde soort plavuizenvloer als die in de voorkamer gelegen heeft (afb 10). Het plafond bestond uit blank eiken moer- en kinderbinten en spreidsel⁵.

De 3 m hoge kamer op de verdieping had eenzelfde plafond. Deze kamer kreeg zijn licht via een kruisvenster in de westmuur, een kloostervenster in de zuidmuur en één in de oostmuur. Vlak naast dit laatstgenoemde venster bleef het laaddeurtje gehandhaafd. In de noordoosthoek van deze kamer zijn sporen van een bedstede gevonden. Daar zat ook - in de oostmuur - een kleine nis. Ook op de verdieping waren de sporen van een vijftiende-eeuwse haard rudimentair. Dat er werkelijk sprake was van een haard en niet slechts van een rookkanaal, blijkt uit het ruim bemeten raveelvak in de vloerconstructie: dat wijst op de aanwezigheid van een (stook)gewelf met stookvloer.

Links van de haard zijn in de muur drie nestkasten teruggevonden. Een ervan was in het metselwerk van de oudere fase ingehakt, de twee andere waren in het laatvijftiende-eeuwse muurwerk meegemetseld. De holtes hadden een invliegopening aan

de buitenzijde. Aan de binnenzijde was een ruimere opening vrijgelaten, groot genoeg om er een hand door te kunnen steken. Deze nestkastjes kunnen als proviandkastjes beschouwd worden: wanneer men zijn tijd afwachtte - en tevens goed op de geluiden lette - kon men op een geschikte avond zó een handvol vliegvlugge jonge spreeuwen pakken en met een beetje geluk een oudervogel erbij. Dat leverde een aardig potje vlees op. Een zo leeggehaald nest werd waarschijnlijk vrij snel weer door een ijverig vogelpaar bezet, waardoor de bewoners van het huis geruime tijd uit de muur konden eten (afb 7). De zolder boven deze kamer is bereikbaar vanuit het voorhuis en heeft geen borstweringen. Het enige, eiken spant heeft daarom rechte spantbenen. Het zadeldak stak aan beide zijden een stuk over de muren heen. Daarvoor waren op de muurplaat naast de sporen steeds korte balkjes gespijkerd. De naalddhouten sporen waren te licht om deze balkjes, zoals gebruikelijk, op het benedeneinde van de sporen te bevestigen (afb 8).

Zowel aan de noord- als aan de zuidzijde sloot de kap op een met rollagen afgedekte tuitgevel aan. De noordgevel heeft boven de toegang naar de zolder een royale luikopening. In de zuidgevel waren aan de hand van het verhakke metselwerk met enige moeite de oorspronkelijke zoldervenster-tjes ter weerszijden van het rookkanaal te reconstrueren.

In het achterhuis werd dus veel veranderd, maar de meest ingrijpende wijziging bij deze verbouwing vond in het voorhuis van nr 11/13 plaats, dat met een verdieping verhoogd werd. Op de begane grond, op de verdieping en op de zolder werden verbindingen in de oostgevel gemaakt: uit het ontbreken van een daarvoor geschikte ope-

ning in de balklagen valt af te leiden dat de trap in deze fase niet in nr 11/13, maar in nr 15 gestaan moet hebben! Dat betekent dat de vierkante kamer van het voorhuis en de opkamer in het achterhuis, evenals de daar boven liggende kamers, aantrekkelijke, rustige kamers bleven of werden. Alleen op de verdieping van het voorhuis stond in de zuidoosthoek een klein steektrapje om op de verdieping van het achterhuis te kunnen komen. De verbinding tussen de beide zolders werd gevormd door een laddertrapje dat in een raveling van de balklaag van de zolder van het achterhuis paste (afb 9). Één boom van dat trapje is - hergebruikt - in een balklaag van het voorhuis teruggevonden. Op dit punt wrekt zich het feit dat de resten van nr 15 - voorafgaand aan de nieuwbouw uit 1982 - niet onderzocht konden worden. Het is namelijk mogelijk dat er vóór de verbouwing uit kort na 1472 een traptorentje gemaakt is in de hoek van de oostgevel van het voorhuis en de noordgevel van het achterhuis. In een latere fase kwam daar een klein huisje op een vierkante plattegrond voor in de plaats.

Omdat de oostelijke gevel van het voorhuis van nr 11/13 in zijn veertiende-eeuwse fase de eindgevel van een éénlaagshuis was, kon daar hoogstens een ander éénlaags buurhuis tegenaan gebouwd worden. Bij de verhoging uit kort na 1472 bleef het in de verhoogde situatie een eindgevel, compleet met rollagen op de gevelhellingen. Links van het verhoogde en wat verbrede rookkanaal werd een zoldervenstertje gemaakt. De spiltrap werd naar boven doorgetrokken en stak boven het éénlaags buurhuis (nr 15) uit.

Al met al was dit vernieuwde huis uit ca 1475 met zijn L-vormige of T-vormige plattegrond een mini-uitvoering van het toen bij de elite zo populaire huistype met twee,

Afb.9 Visscherssteeg 11/13. De noordmuur van het achterhuis, vanaf de verdieping gezien. Via een hoge opening in deze muur was er een verbinding met de verdieping van het voorhuis én tussen de zolders van beide bouwdelen. De opening in het balkenrooster (de zoldervloer is tijdelijk verwijderd) was bedoeld voor een trapje dat op het verdiepingskozijn rustte.

Afb.10 Visscherssteeg 11/13. Detail van het bewaard gebleven vloerfragment van circa 1475 met een zigzagpatroon van okergeel en zwart geglazuurde plavuizen, omzoomd met een blokrand.

haaks op elkaar aansluitende vleugels met een traptoren in de binnenhoek (afb 12). Van de vloer die toen in de vierkante, oostelijke kamer van het voorhuis gelegd werd, is nog een flink stuk terug gevonden. De vloer bestond uit (oker)gele en zwarte plavuïsjes van $9,5 \times 9,5 \times 3,4$ cm die - binnen een geblokte band - in diagonale richting in een patroon van gele en zwarte zigzagbanden gelegd waren (afb 11). Dit is hetzelfde patroon dat in 1475 bij de bouw van de grote vleugel van de woning van de landcommandeur van het Duitse Huis werd toegepast. Een tweede opvallende parallel met dat gebouw is het feit dat, zowel op een strijkbank-console van het achterhuis, als op een groot aantal plaatsen in de kap van de commandeurswoning, een grote, ingeslitte W voorkomt⁶. Het ligt voor de hand aan dezelfde timmerman of aan dezelfde houtleverancier te denken.

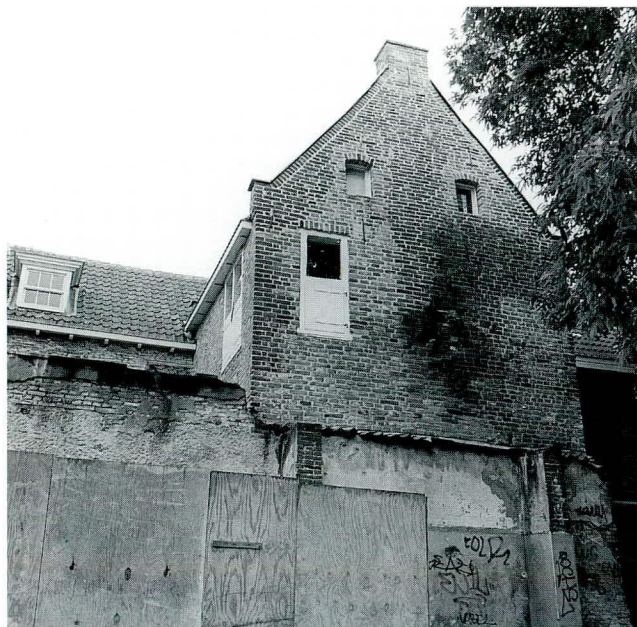
De wanden van de beide vertrekken op de begane grond van het voorhuis waren witgekalkt. Zij hadden een zwarte plint en een sierrand met een smalle zwarte en rode bies bij het plafond. Het plafond zelf bestond - net als dat van de verdieping - uit moer- en kinderbinten met spreidseel, alles van blank eiken. Een aantal sobere sleutelstukken met peerkraal is nog steeds aanwezig. Omdat bij deze verbouwing een rechtstreekse verbinding - naast de kelderingang -

naar het achterhuis gemaakt werd, kon de buiteningang van het achterhuis vervallen en daarmee het bijbehorende trapje. Er kwam nu ruimte vrij om de achterdeur van het voorhuis op te schuiven, zodat er plaats was voor het aanbrengen van een kloostervenster in de zuidgevel dat - samen met het venster boven de deur - het zonlicht binnen liet. De bovendorpel (latei) van dit deurkozijn is, compleet met gaten waarin diefijzers (tralies) hadden gezeten, teruggevonden. Aan de noordzijde kwam via een kruisvenster een koelere lichtkleur binnen. In deze kamer zal de haard als belangrijkste element ongetwijfeld enige vorm van versiering gehad hebben, die in overeenstemming was met de luxueuze vloer. Er restte slechts een aftekening in de muur. Een ter hoogte van de boezem van de haard zittende nis, waarvan een dichtgemetseld restant teruggevonden is, was waarschijnlijk bedoeld als kijkgat vanaf de achter de muur aanwezige spiltrap.

Ook vanuit het achterhuis kon op gelijksoortige wijze een blik in de voorkamer geworpen worden.

In het aangrenzende, westelijke vertrek was bij de verbouwing uit ca. 1475 een nieuwe schouw gemaakt, waarschijnlijk gelijktijdig met de vernieuwing van de haard in nr 9 aan de andere kant van de muur. De smalle wangen van deze schouw werden gevormd door op hun kant gemetselde moppen. Zo ontstond een effect dat doet denken aan de kostbare natuurstenen wangen, die ook dun zijn.

Bij deze of bij een voorgaande verbouwing werd in de noordwesthoek een klein (voorraad)keldertje uitgegraven, waarvoor een venster of een luik in de voorgevel gemaakt werd. Dit maakt het waarschijnlijk dat het westelijke vertrek als keuken gebruikt werd. Een kruisvenster in de voor- en ach-

Afb. 11 Visscherssteeg 11/13. Het achterhuis in 1997. De restauratie is nu bijna voltooid.

Afb. 12 Visscherssteeg 11/13. Opengewerkte reconstructie van de beschreven huizen met de toestand van omstreeks 1475 (tek. Bart Klück).

tergevel zorgde voor voldoende licht. Voor de rookkap van de schouw had men niet een simpel raveelvak in het plafond uitgespaard, maar de 'strijkbalk' op enige afstand van de muur gelegd. Dat was ongetwijfeld gedaan om tegendruk te geven aan een gewelfe waarop de stookvloer van een schouw op de verdieping rustte. Deze haard was de enige waarover de nieuw toegevoegde verdieping van het voorhuis beschikte. Mogelijk bestond deze verdieping uit één groot vertrek dat vanaf de aangebouwde trap tegen de oostgevel toegankelijk was. Het is echter ook mogelijk dat de ruimte door een houten wand in tweeën was gedeeld. De verdieping had in zijn voorgevel drie vensters en in zijn achtergevel twee. Daar zat - dicht bij de westgevel - bovendien een luikopening, die wellicht diende voor het naar binnen hijsen van brandstof. In de noordoostelijke hoek zijn aanwijzingen voor de aanwezigheid van een éénpersoons bedstede gevonden. Daartegenover lag de verbinding met het achterhuis.

Ook de zolder van het voorhuis was toegankelijk vanaf de aangebouwde trap ter plaatse van nr 15. Het zadeldak van het voorhuis bezit nog steeds de twee vijftiende-eeuwse, genummerde spanten⁷.

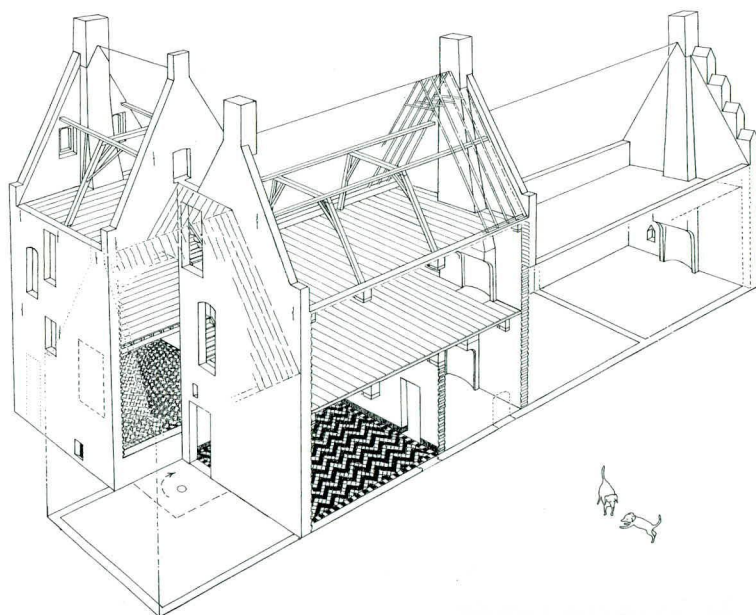
Of er licht via een dakkapel toegelaten werd, is niet meer te achterhalen, maar

wel is een dichtgemetseld spleetvenstertje in een nis in de oostgevel teruggevonden. Ter plaatse van de toegang naar de zolder van het achterhuis was in de zoldervloer een verdiept bordes uitgespaard. Een raveelvak met een reeks pengaten en bijpassende gaten voor kinderballen in de oostmuur zijn daarvan de stille getuigen. Dit sloot aan tegen de bovendorpel van het kozijn op de verdieping, waarop het laddertrapje rustte. Dat trapje kwam uit in een raveelvak in de zoldervloer van het achterhuis. Daarbij ging men onder een segmentboog door, die de in totaal 3,75 m hoge opening in de tussenmuur beëindigt. Deze passage was met een steekkapje beschermt met daarin een klein dakkapelletje voor het licht.

Visscherssteeg 11/13 in de tweede helft van de vijftiende eeuw

Na de verbouwing en vergroting uit ca 1475 had het huis zijn optimale vorm en een aantrekkelijke indeling (afb.12). De vertrekken waren van redelijk comfort en van een bescheiden luxe afwerking voorzien. Het zal niet ondergedaan hebben voor veel huizen aan de Springweg. Diezelfde Springweg was vanuit het huis op twee manieren te bereiken: rechtstreeks over de Visscherssteeg of indirect via een eigen uitgang naar de Strostee, als we er tenminste

⁷ Deze spanten hebben wegens de oorspronkelijk lage borstwering rechte benen. De wat ongebruikelijke blokkeels, waarmee de muurplaten aan de spanten gekoppeld waren, zijn over de spantbenen gekeept, een enkele bewaard gebleven, naaldhouten dakspaar uit de oorspronkelijke constructie wijst op de toen gebruikelijke toepassing van gekoppelde sporenparen.

van uitgaan dat het in een akte van overdracht uit 1503 genoemde gangetje al langer bestond.

In deze periode raakte de Visscherssteeg aan beide zijden met stenen huizen bebouwd. De meeste daarvan zullen één laag hoog geweest zijn. Veel funderingen daarvan zijn bij de opgravingen in 1981 tevoorschijn gekomen (zie noot 2). Aan de oostzijde van de steeg stonden waarschijnlijk enkele grotere huizen met een verdieping. De Visscherssteeg was een echte woonstraat geworden, waarbij nr 11/13 zich als een tamelijk complex en luxueus huis onderscheidde, zeker ten opzichte van de vier kameren schuin er tegenover. De vraag of Visscherssteeg 15 - waarvan de laatste resten zoals al is opgemerkt, in 1981 zijn gesloopt - al in de eerste helft van de vijftiende eeuw aanwezig was, kan niet meer beantwoord worden, omdat dit deel van het complex net buiten het in 1981 opgegraven gebied viel. In ieder geval speelde nr 15 een belangrijke rol bij de grote verbouwing van nr 11/13 uit omstreeks 1475.

Nabloei en gelijdelijke neergang

In een transport uit 1546 werd het huis Visscherssteeg 11/13 overgedragen aan Jannegen Leoensdochter, vriendin van mr Ghijsbert van Rijnesteijn, kanunnik van St Marie, en moeder van zijn dochter Heijlwich⁸. Het zou in 1553 overgaan naar Dierck van Doeijenborch en dertig jaar in zijn handen en in die van zijn erfgenamen blijven. Het buurpand in Visscherssteeg 9 werd in 1546 bewoond door Johan van Steenfoert, 'zielepriester' van St Marie. Visscherssteeg 15 was al een apart huis. Dat laatste is ook bouwhistorisch aantoonbaar. Omstreeks 1525 is er namelijk een spiltrap geplaatst in de zuidoosthoek van het voorhuis van nr 11/13 en zijn de verbin-

dingen naar nr 15 dichtgemetseld. Nr 15 is toen tot twee lagen opgetrokken.

In de voorkamer van Visscherssteeg 11/13 - waar de nieuwe spiltrap geplaatst werd - is toen ook de schouw weggebroken. De haardnis en het rookkanaal op de verdieping werden met een klampmuur dichtgemetseld. Het plafond op de begane grond kreeg een rode kleur. Van de eens zo fraaie vloer was het glazuur intussen grotendeels afgesleten. Waar tussen beide vertrekken veel heen en weer gelopen werd, waren uitgebreide reparaties met ongeglazuurde plavuizen van 15 x 15 cm uitgevoerd. Ook deze vloer is door vele voeten sterk gesleten, met name bij de voordeur. De breedte van de oude voordeur, die in het opgaande muurwerk niet meer achterhaald kon worden, bleek zich door middel van een gebogen sleepspoor van die deur in de plavuizen te verraden.

Dit - nu iets bescheidener - woonhuis werd in 1583 overgedragen aan mr Willem Pennantz, kanunnik van St Marie. Zeven jaar later kwam het huis in handen van Herman Jans van Meuwen en Anna Cors van Mazeijcksd. Herman ging al spoedig dood en Anna trouwde daarna met Jacob Versteech.

Deze laatste begon omstreeks 1600 het huis te verbouwen. Daar was dan ook alle reden toe, want er was duidelijk sprake van verval: de balkkoppen op de verdieping van het voorhuis waren achter de voorgevel doorgerot en werden door geprofileerde, eiken sloffen opgevangen. Deze waren met een ijzeren strop, een bout en twee zware nagels aan het balkeinde bevestigd: een vorm van herstel die kennelijk voor 400 jaar gegarandeerd kon worden. In 1605 werd Visscherssteeg 11/13 'Den grave van Meurs' genoemd. Op het achtererf werd het huis uitgebreid met een

Afb. 12 documentatie-tekeningen van Visscherssteeg 11/13 (opmetingen Bart Klück, tekeningen Mieke Snelleman).

a. voorhuis, noordgevel

b. voorhuis, zuidgevel, doorsnede achterhuis

kamer, die nog anderhalve meter langs de oostgevel van het achterhuis doorliep. Door het maken van een nieuwe doorgang - waarvoor de kaarsnis in de hoek van de achterkamer moest verdwijnen - werden beide delen met elkaar verbonden. De nieuwe achterkamer kreeg ook een toegang tot de kelder.

Het voorhuis werd vrij ingrijpend verbouwd, waarbij het wonen op de begane grond moest wijken voor de uitoefening van een ambacht. De vijftiende-eeuwse scheidingsmuur werd omstreeks 1600 gesloopt en precies in het midden van de ruimte door een halfsteens muur - vermoedelijk met een vakwerkconstructie - vervangen. De haard van het nu vergrote, westelijke vertrek werd aangepast voor het gebruik bij een beroep waarbij een heet vuur nodig was. De resten van de onderbouw van een verhoogde stookvloer vertoonden namelijk gebogen sleuven voor luchttoevoer.

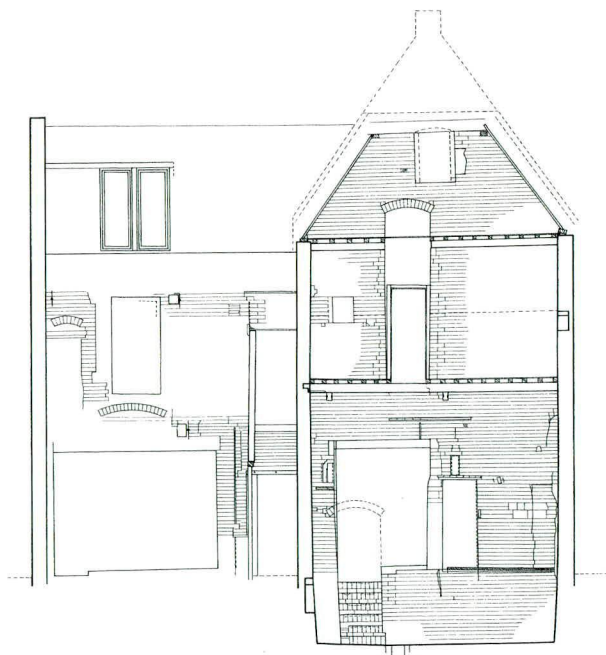
Dat had mogelijk te maken met metaalbewerking, waarbij blaasbalgen op de luchtsleuven aangesloten geweest kunnen zijn. De eigenaar woonde zelf op de verdieping van het voorhuis, waarvan het comfort vergroot werd door de aanleg van een secreet in de zuidwesthoek.

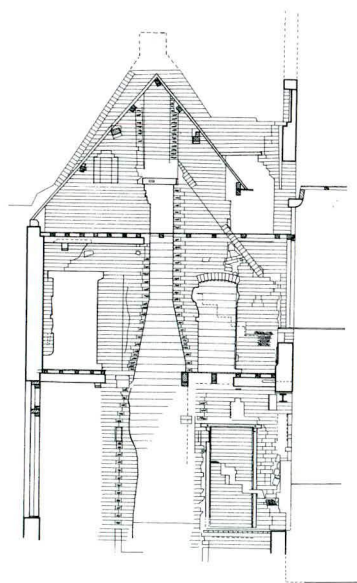
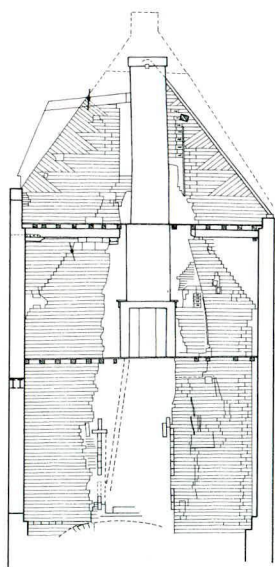
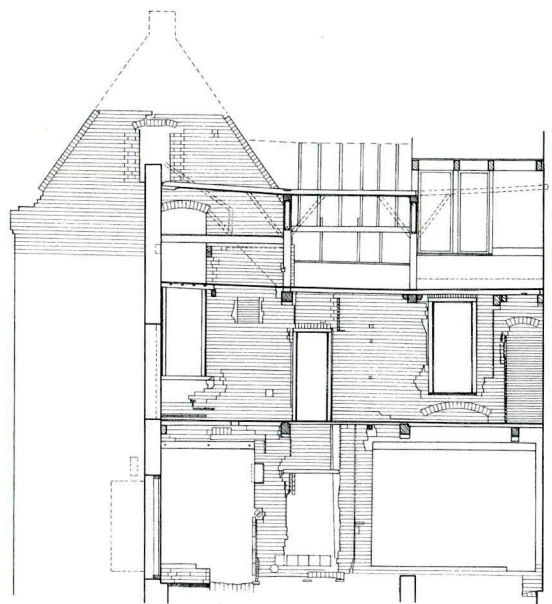
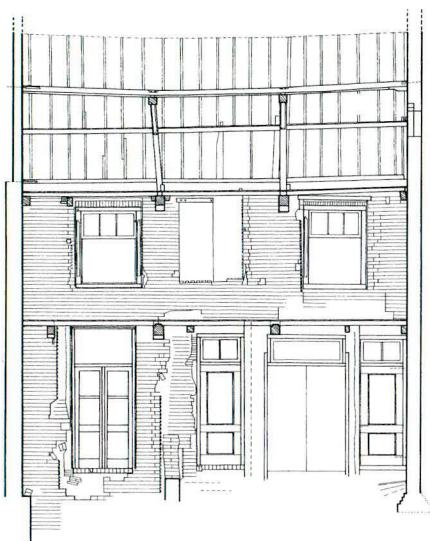
In 1620 blijkt het pand in drie woningen opgedeeld te zijn. Een jaar later volgde een

openbare verkoping die 2070 gulden opbracht. De langzame achteruitgang in status die het huis vooral in de tweede helft van de zestiende eeuw had ondergaan, is kennelijk in het begin van de zeventiende eeuw versneld. Dat was symptomatisch voor de gehele Visscherssteeg.

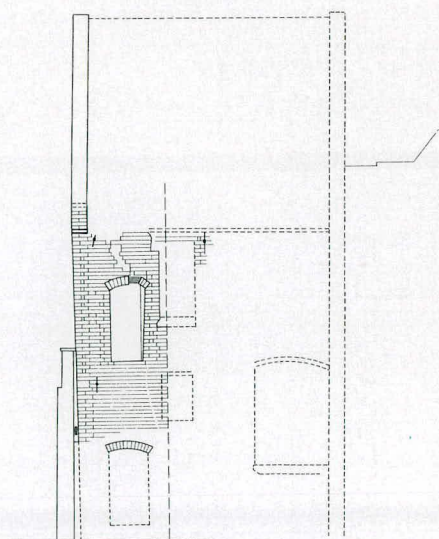
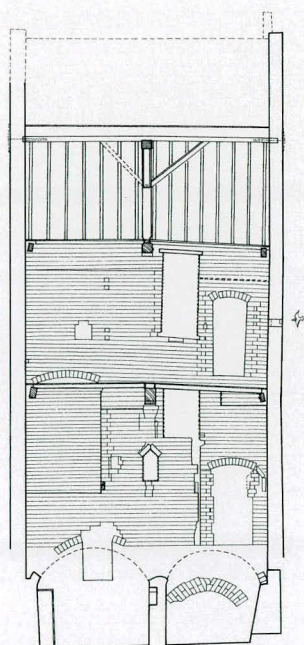
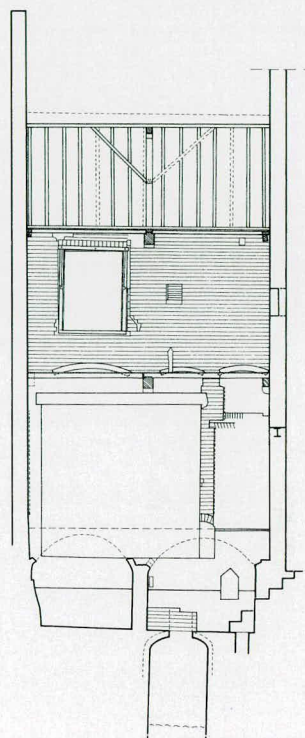
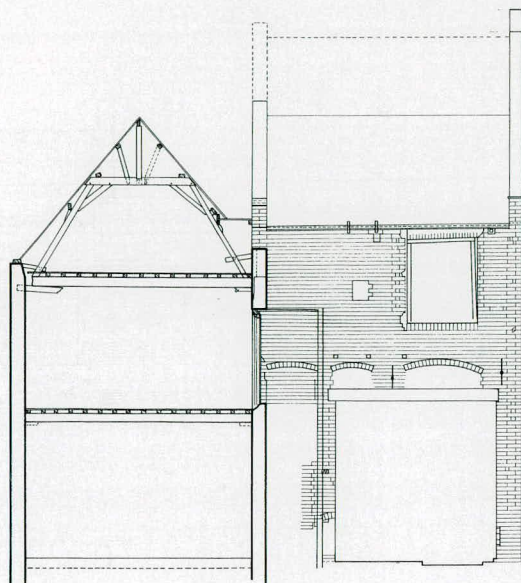
In de achttiende eeuw werd bij een wijziging van de indeling op de verdieping het middelste venster in de voorgevel half dichtgemetseld. De voorgevel werd rood geverfd en van geschilderde witte voegen voorzien.

Kort na 1800 werd de tussenmuur op de begane grond nog verder oostwaarts geplaatst. Hij kreeg een geknikt verloop om het linker vertrek via de achterdeur toegankelijk te houden. Deze ruimte kreeg een bakstenen vloer. Het westelijke vertrek was - waarschijnlijk reeds in de achttiende eeuw - weer tot woonruimte gemaakt. Onder een nieuwe trap naar de verdieping stond een bedstede. Bij een laat negentiende-eeuwse verbouwing werd de linker ruimte tot paardestal ingericht. De totale degeneratie kwam in het begin van de twintigste eeuw, toen de hele begane grond pakhuis en werkplaats werd. Des te verheugender is de regeneratie aan het einde van deze eeuw, waarbij de charme van het huis van 500 jaar geleden geëvenaard wordt (afb 11).

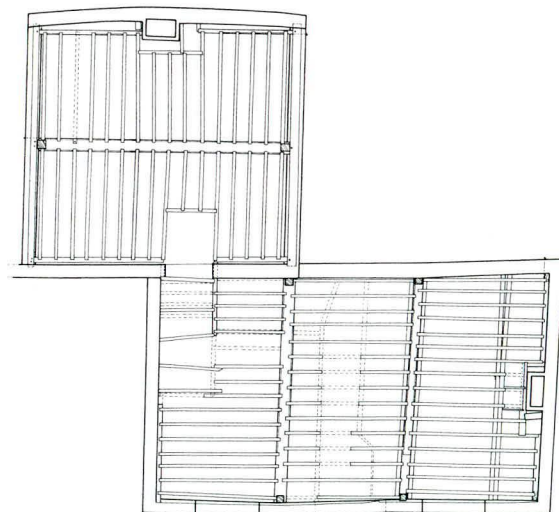
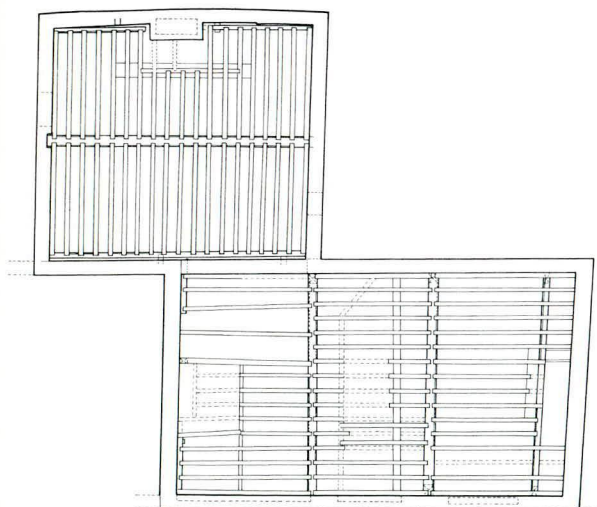
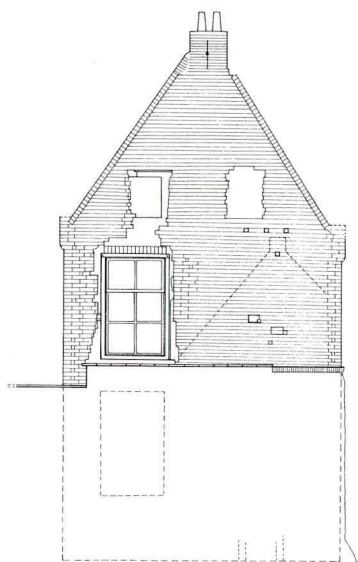
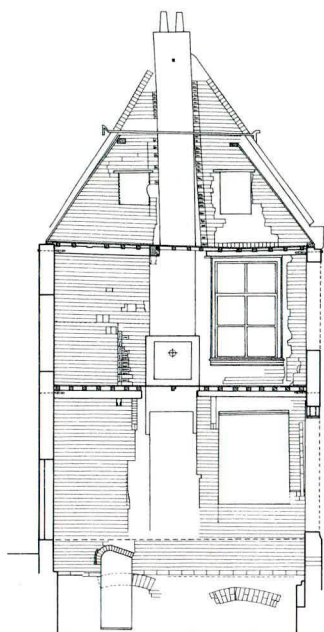

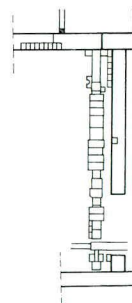
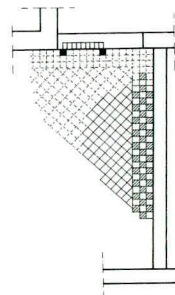
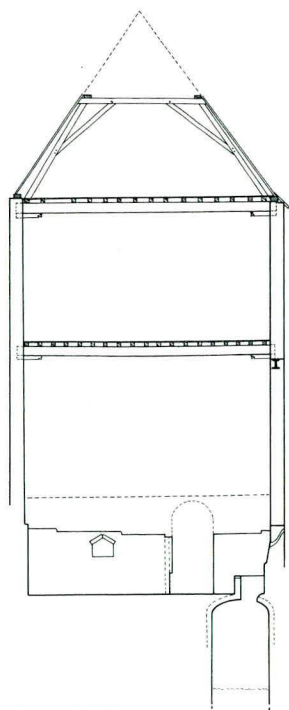
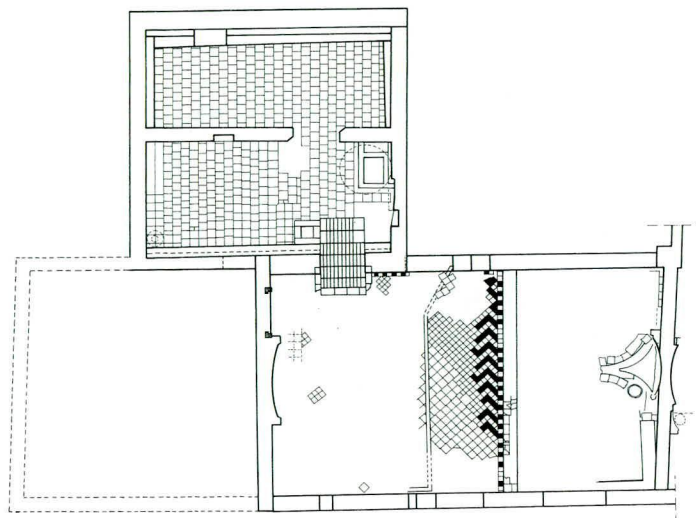
c. voorhuis, doorsnede naar noord
 d. voorhuis, doorsnede naar zuid
 e. voorhuis, doorsnede naar west
 f. voorhuis, doorsnede naar oost

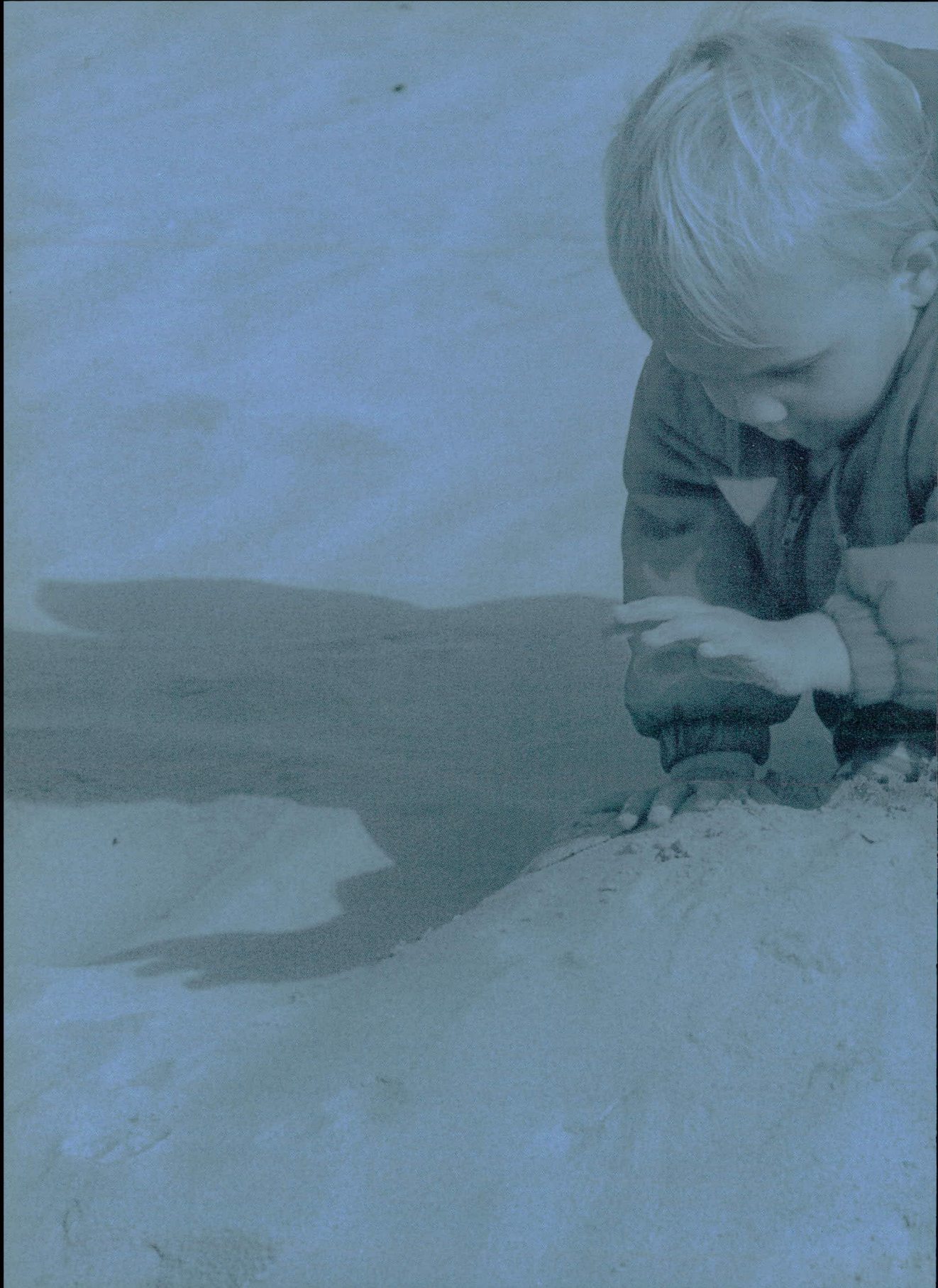
- g. voorhuis, doorsnede achterhuis, westgevel
 h. achterhuis, doorsnede naar west
 i. achterhuis, doorsnede naar oost
 j. achterhuis, oostgevel

k. achterhuis, doorsnede naar zuid
 l. achterhuis, zuidgevel
 m. begane grond
 n. verdieping

- o. kelder achterhuis
- p. begane grond, voorhuis met vloer ca 1475
- q. achterhuis, doorsnede naar zuid
- r. vloer ca 1400
- s. riool ca 1400

**Rond het Utrechtse stadhuis; de evolutie
van een stadsbeeld** *Frans Kipp*

Inleiding

Een hedendaagse binnenstad als die van Utrecht heeft een belangrijk deel van zijn toekomstwaarde aan zijn verleden te danken. Danken in de letterlijke zin: wij zijn dankbaar voor deze bijzondere meerwaarde. Daarom willen wij er zorgvuldig mee omgaan, waarvoor het van wezenlijk belang is dat wij de achtergronden begrijpen en dus gegevens verzamelen over de historie ervan.

De historie bepaalt een groot deel van het huidige karakter van een stad, zoals we die nu, in onze tijd, bewust of onbewust ervaren. We weten dat Utrecht een middeleeuwse stad is, maar 'de Middeleeuwen' zijn voor ons heel ver weg. Zeker alle panden zagen er in de Middeleeuwen anders uit dan nu, maar toch hebben de meeste huizen zelf de Middeleeuwen meegeemaakt en zelfs mede gemaakt.

De reconstructietekeningen van het Utrechtse Stadhuis en zijn omgeving - de beide zijden van de 'kom' van de Oudegracht - zijn bedoeld om het gat in de tijd te helpen overbruggen voor hen die de relatie tussen het huidige stadsbeeld en zijn middeleeuwse oorsprong beter willen begrijpen.

De tekeningen zijn gemaakt op basis van verschillende, meestal visuele bronnen (tekeningen, prenten, foto's) in combinatie met gegevens uit bouwhistorisch onderzoek en geschreven bronnen. Het meest gedetailleerd uitgewerkt is de reconstructie van de bouwgeschiedenis van het front van het Stadhuis. Dit is geleidelijk gegroeid uit een reeks onderling zeer verschillende stadshuizen, die ieder op hun beurt een eigen ontwikkeling doormaakten.

De reconstructie-tekeningen zijn gegoten in een 'beweeglijke' vorm die uitnodigt tot zelfwerkzaamheid. Een ieder kan zeven

eeuwen evolutie van het front van het Stadhuis als in een tekenfilm meebeleven. Daartoe klappt men steeds na een verbouwingsjaar van één van de onderdelen een plaatje om. Zo kan men ook het beeld van het Stadhuis 'terug laten gaan' in de tijd. Voor de beide gevelwanden langs de vóór het Stadhuis gelegen 'kom' van de Oudegracht zijn de reconstructies geconcentreerd op twee tijdsbeelden, namelijk rond het midden van de negentiende en rond het midden van de zeventiende eeuw.

Beide tijdsbeelden functioneren als tussenstap om de eraan voorafgaande periode te kunnen begrijpen, grijpbaar te maken, om op die manier de relatie te leggen tussen de ons vertrouwde, huidige omgeving en zijn middeleeuwse achtergrond.

Door middel van foto's, die voor ons één van de meest betrouwbare vormen van documentatie is, kunnen wij 'met terugwerkende kracht' een redelijk betrouwbaar stadsbeeld uit omstreeks 1850 reconstrueren. Dat wil uiteraard niet zeggen dat er van ieder huis een foto uit 1850 bestaat, maar wel dat de verschijningsvorm van veel huizen uit die tijd goed zichtbaar is op foto's van kort daarna, sommige uit omstreeks 1860 en tamelijk veel uit omstreeks 1870. Bovendien bieden deze foto's uit de tweede helft van de negentiende eeuw ons een waardevolle verbinding met de meer of minder betrouwbare getekende stadsgezichten uit de eerste helft van die eeuw of eerder.

Dit stadsbeeld uit het midden van de negentiende eeuw is daarom zo belangrijk, omdat het de toestand weergeeft van vóór de grote verbouwingsgolf die, ten gevolge van de economische opleving van de stad, kort daarop volgde. Zo blijkt dat, ondanks het feit dat in de vroege negentiende eeuw veel gevels gewijzigd waren, de meeste

Reconstructietekeningen van de gevelwanden van de voormalige Snippenvlucht en van het daarachter gelegen deel van de Oudegracht. Tek. Frans Kipp. Afgebeeld zijn de situatie omstreeks het midden van de zeventiende en omstreeks het midden van de negentiende eeuw. Kort na die beide perioden vonden ingrijpende wijzigingen in het stadsbeeld plaats. De Snippenvlucht was een reeks middeleeuwse huizen op de werf tussen de Stadhuisbrug en de Bezenbrug, die omstreeks 1700 zijn afgebroken. De toestand voordien is te vergelijken met die langs de Choorstraat en de Lijnmarkt. Voor de bewoning van de Snippenvlucht zie: Llewellyn Bogaers, *Geleund over de onderdeur. Doorkijkjes in het Utrechtse buurtleven van de late middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw*. Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden 1997-3, 1-28.

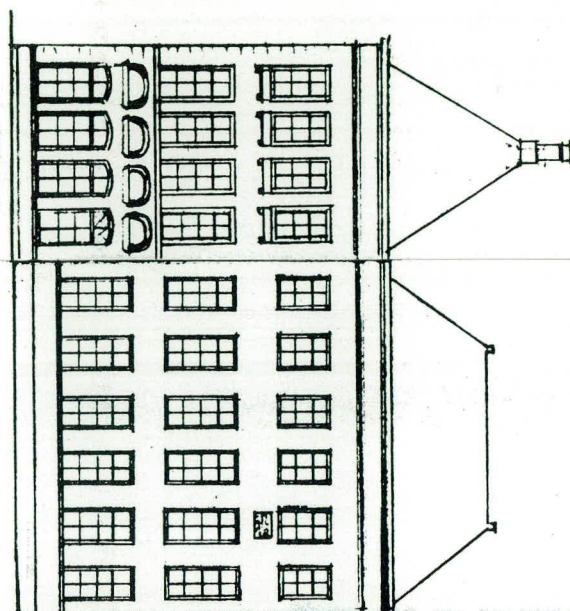
huizen nog duidelijk hun oude, vaak oorspronkelijke bouwkundige opzet behouden hadden. In een aantal gevallen heeft zelfs de thans verdwenen, oude architectuur van de gevels nog net het fototijdperk bereikt. In zekere zin speelt het stadsbeeld van rond het midden van de zeventiende eeuw een vergelijkbare overbruggende rol, waardoor we een blik in de middeleeuwse situatie kunnen werpen. Er zijn bijzonder weinig tekeningen van het middeleeuwse stadsbeeld gemaakt en daarvan zijn er nog minder bewaard gebleven. Veel zeventiende-eeuwse tekeningen laten ons echter gelukkig duidelijk herkenbare middeleeuwse situaties zien. Dat komt onder andere omdat een deel van die topografische tekeningen net vóór of tijdens de grote bouw golf uit het midden van de zeventiende eeuw gemaakt is. Bij die - eveneens door economische bloei veroorzaakte - bouwactiviteiten zijn alle middeleeuwse houten gevels uit het stadsbeeld verdwenen, terwijl veel stenen gevels op zijn minst aan de mode van de tijd werden aangepast.

Zo kunnen wij ons, via de ogen van zeventiende-eeuwse tekenaars en met behulp van bouwhistorische en schriftelijke gegevens, tot op zekere hoogte een voorstelling maken van het middeleeuwse stadsbeeld van Utrecht. Dat beeld vormt een belangrijke basis voor het bijzondere karakter van de omgeving waarin we nu dagelijks leven en werken of alleen maar rondwandelen.

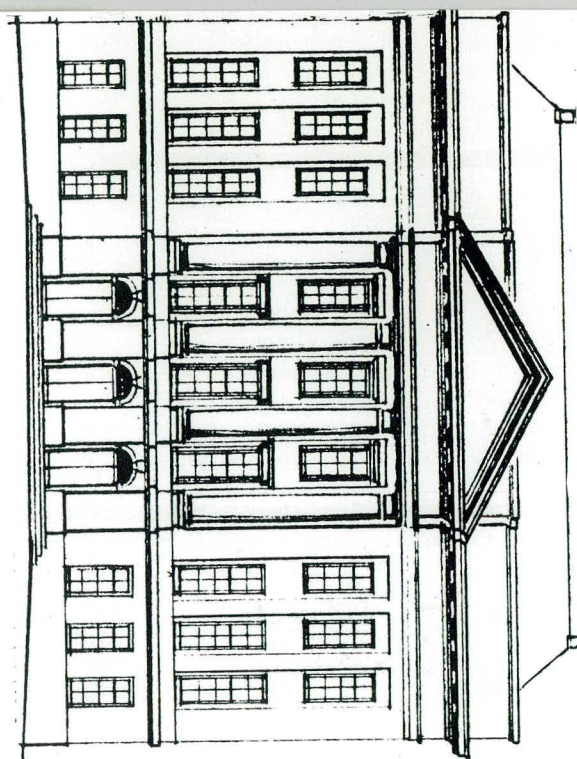
Reconstructietekeningen van de evolutie van het front van het Utrechtse Stadhuis. Tek. Frans Kipp. Alle belangrijke verbouwingsfasen van de samenstellende (voormalige) huizen en bouw delen zijn afzonderlijk weergegeven en van een datering voorzien.

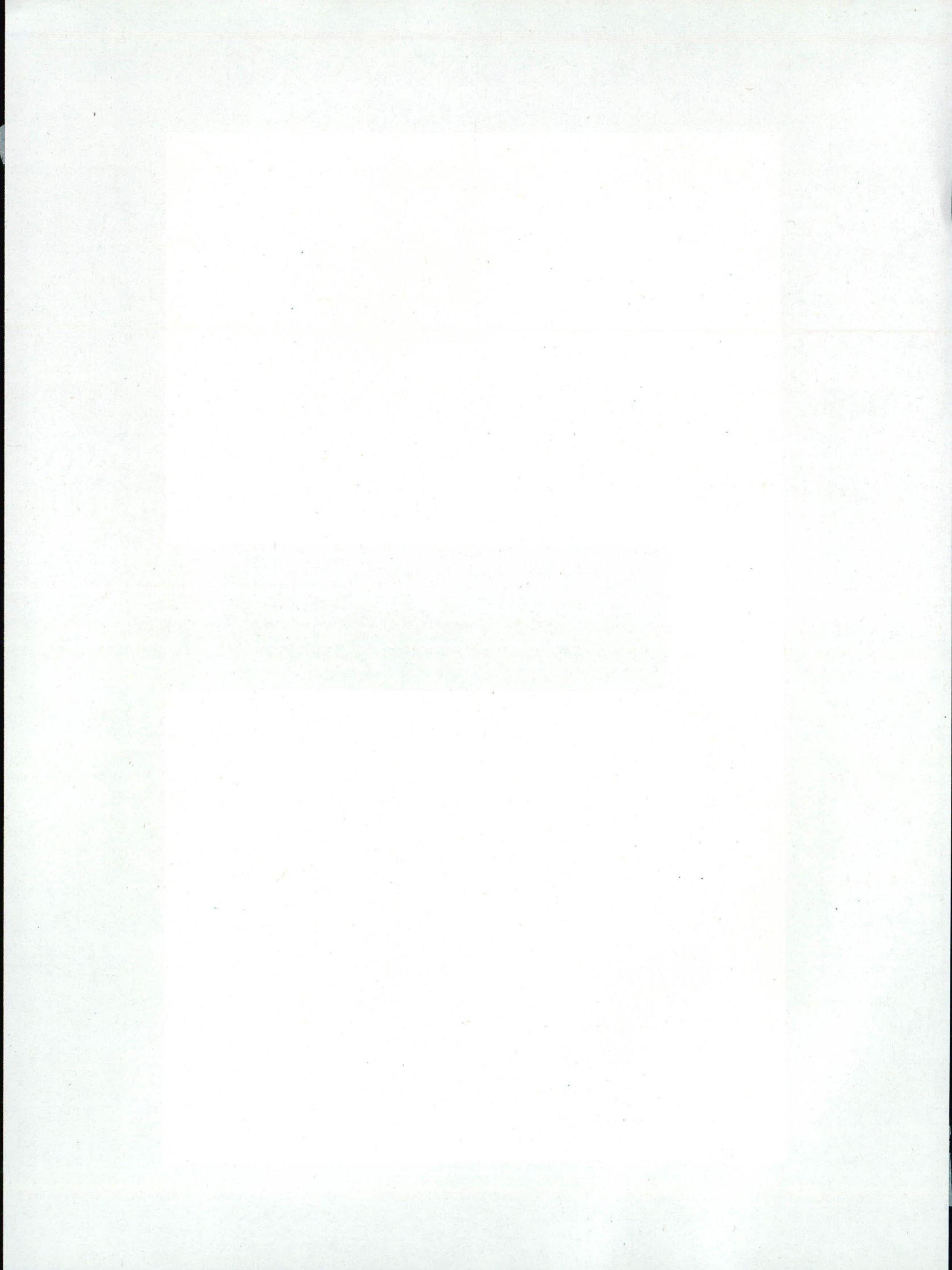
1935

1935

1828

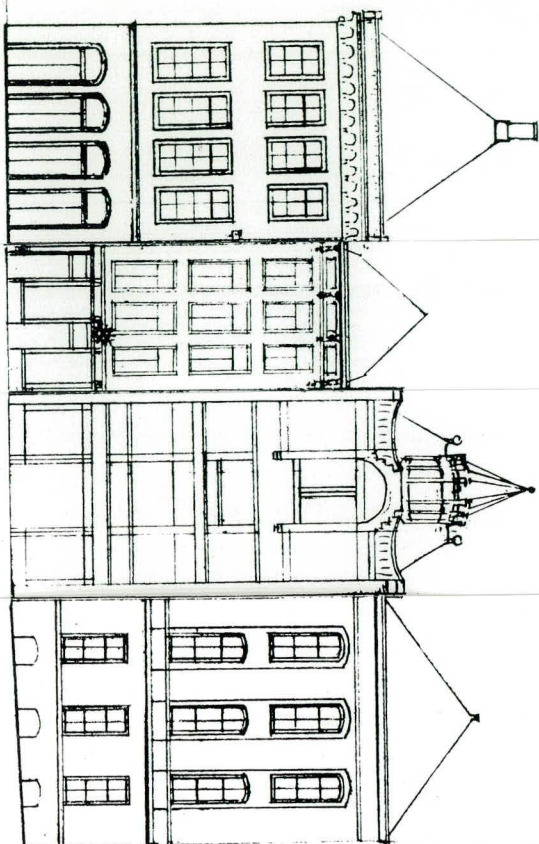

ca 1840

ca 1860

1900

1876

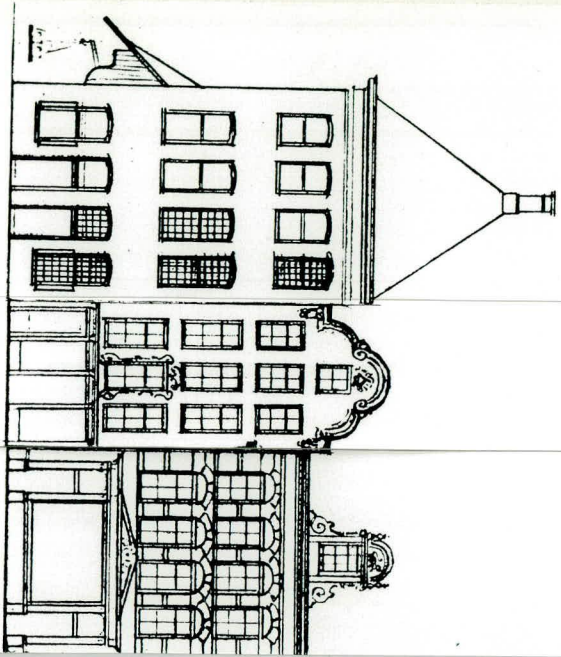

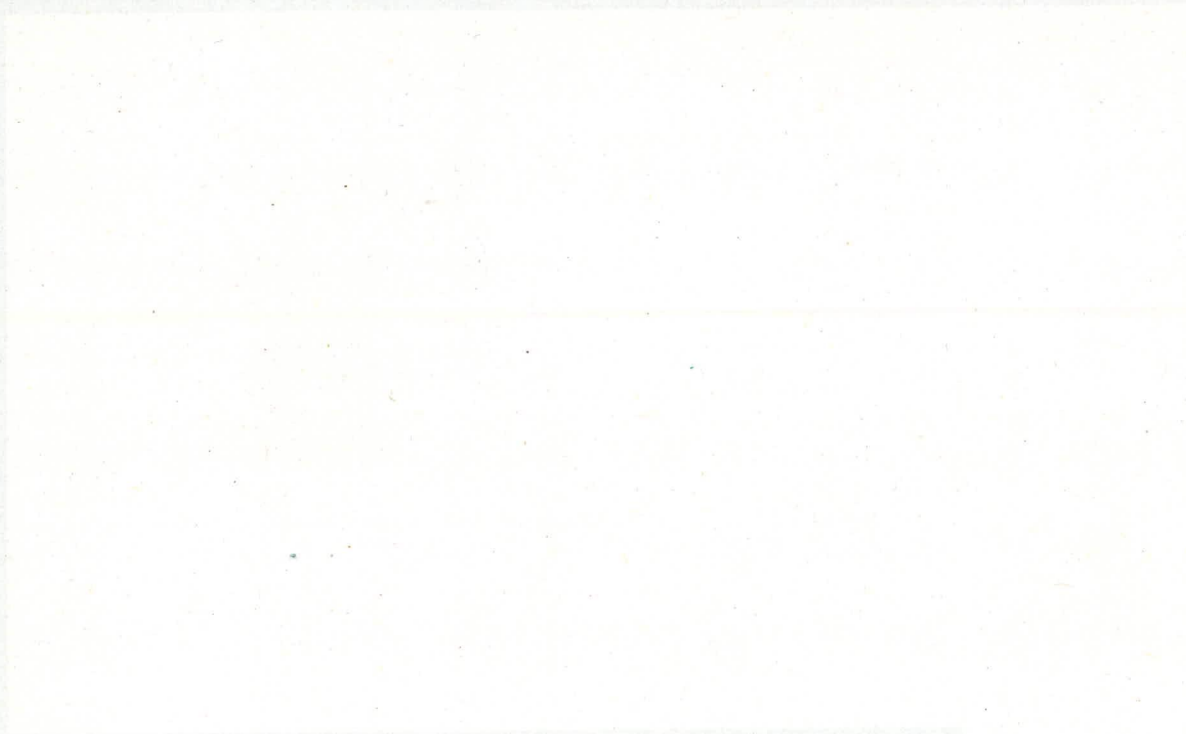

ca 1800

ca 1840

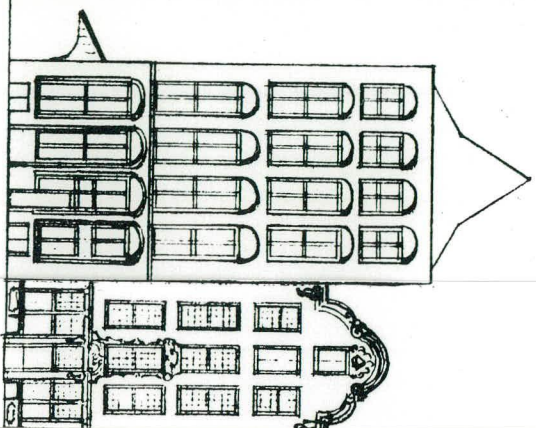
ca 1840

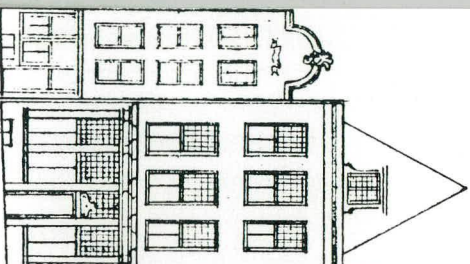
ca 1750

ca 1730

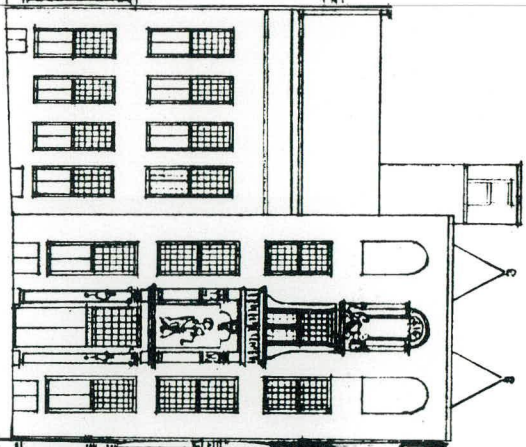
ca 1730

ca 1730

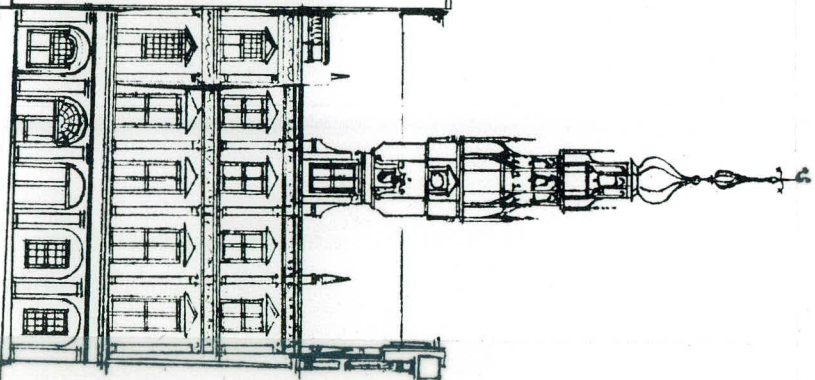

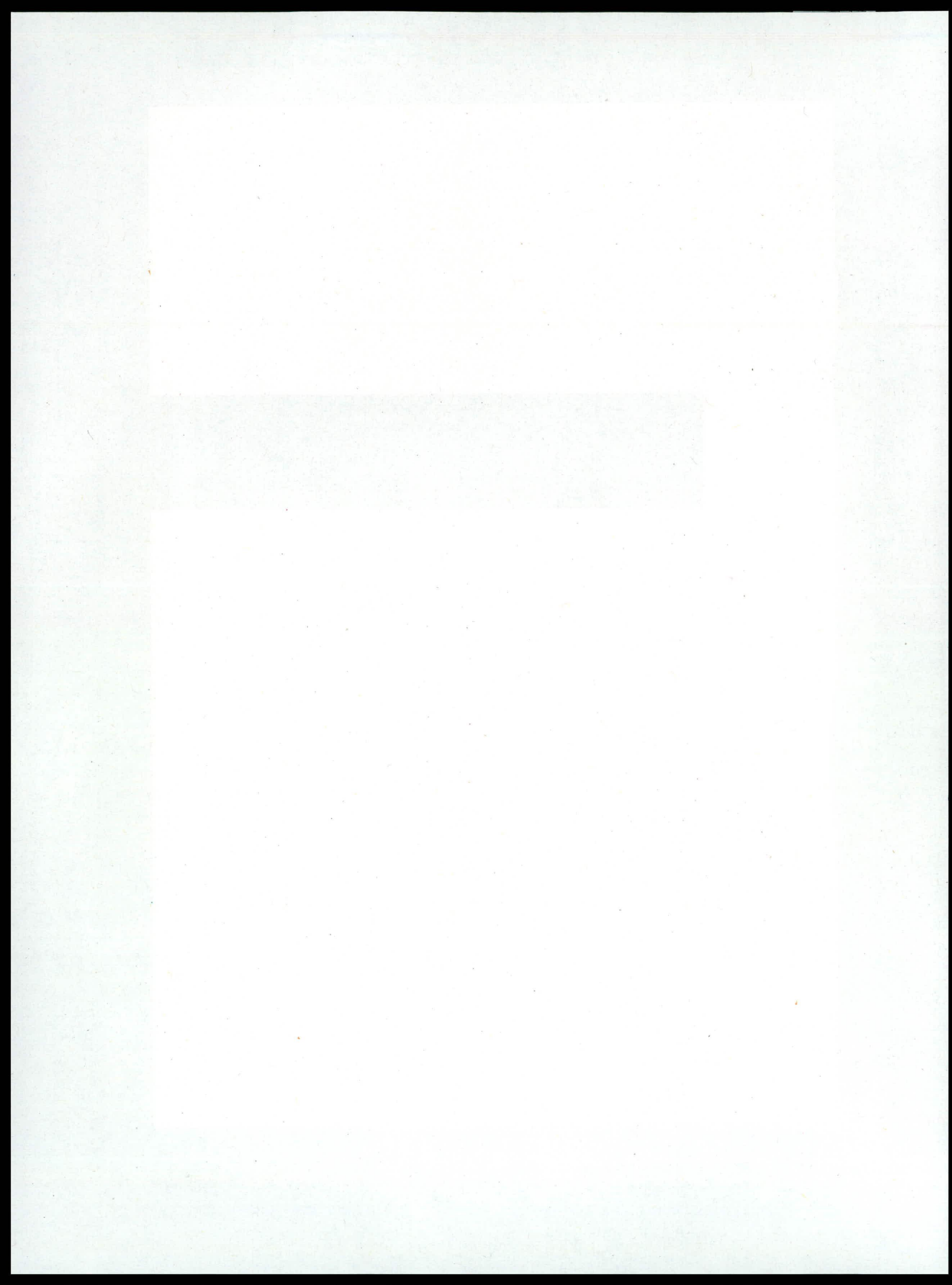
ca 1730

ca 1730

ca 1730

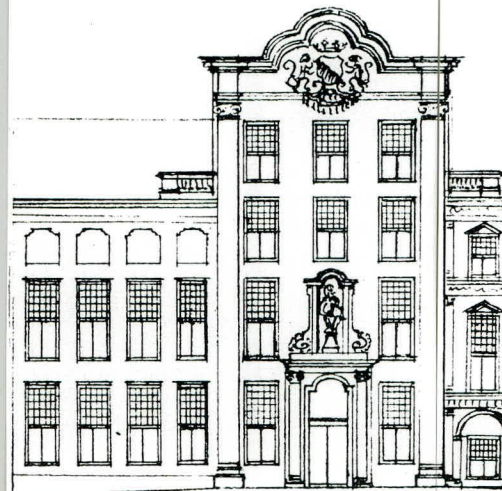

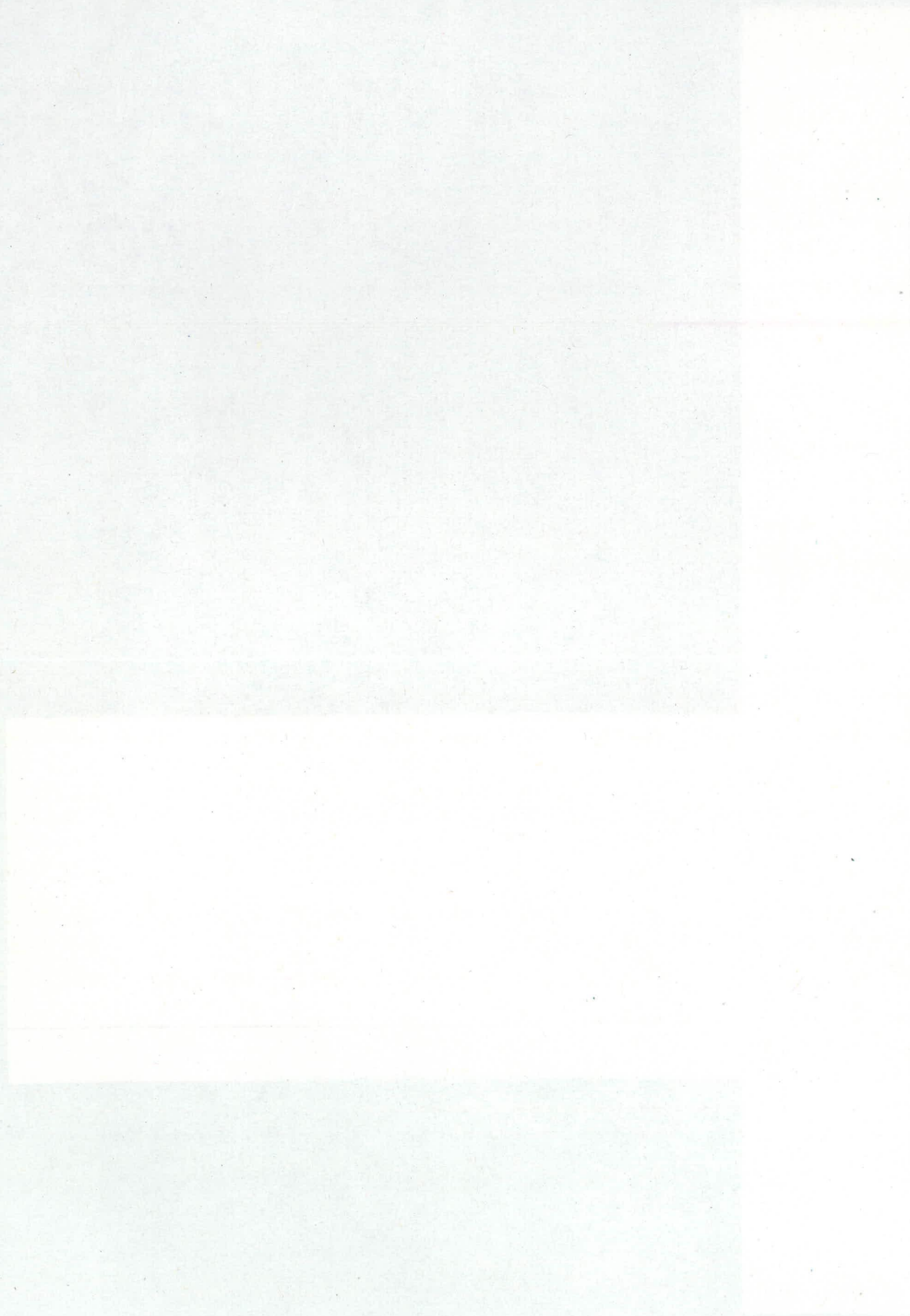
1729

(niet uitgevoerd ontwerp)

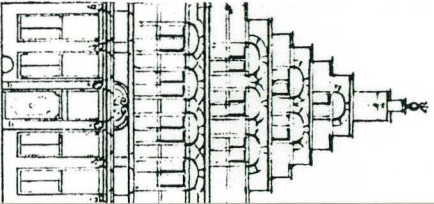
1729

1729

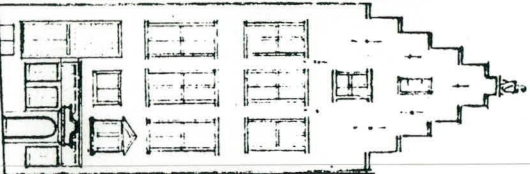

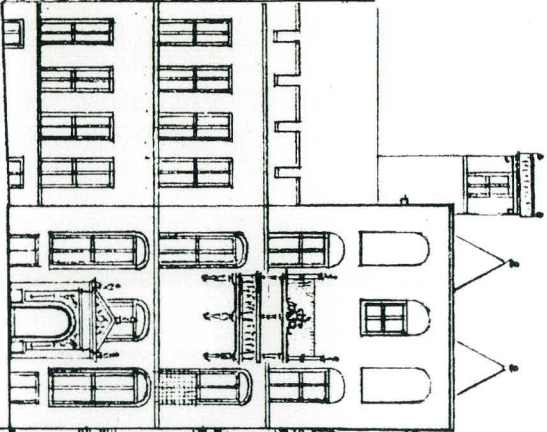
ca 1640

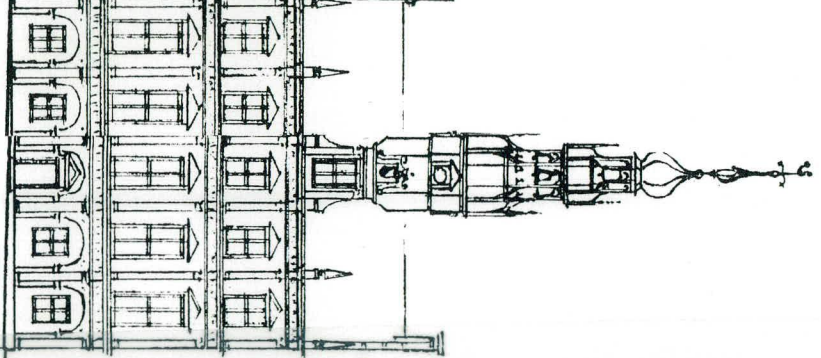
ca 1640

1547

1547

1547/1582 (toren)

1870

1871

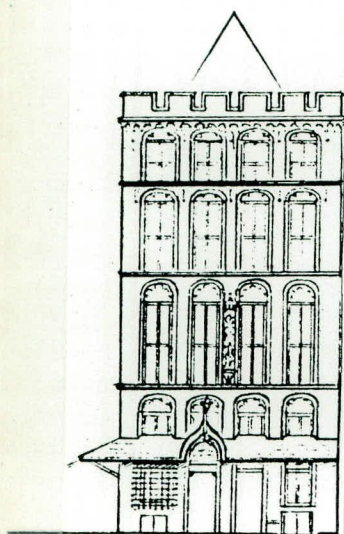
1872

1873

1874

1875

1410

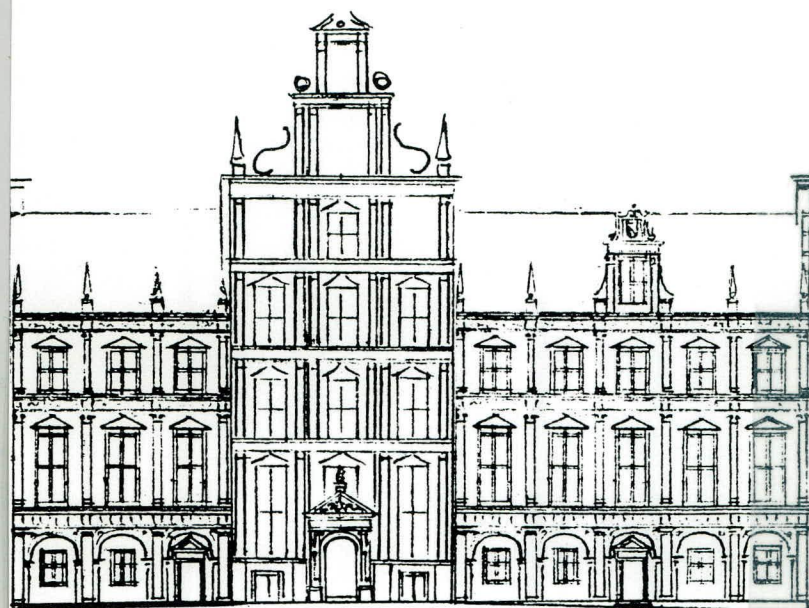

1546

(gedeeltelijk uitgevoerd ontwerp)

1546

1546

ca 1300

ca 1500

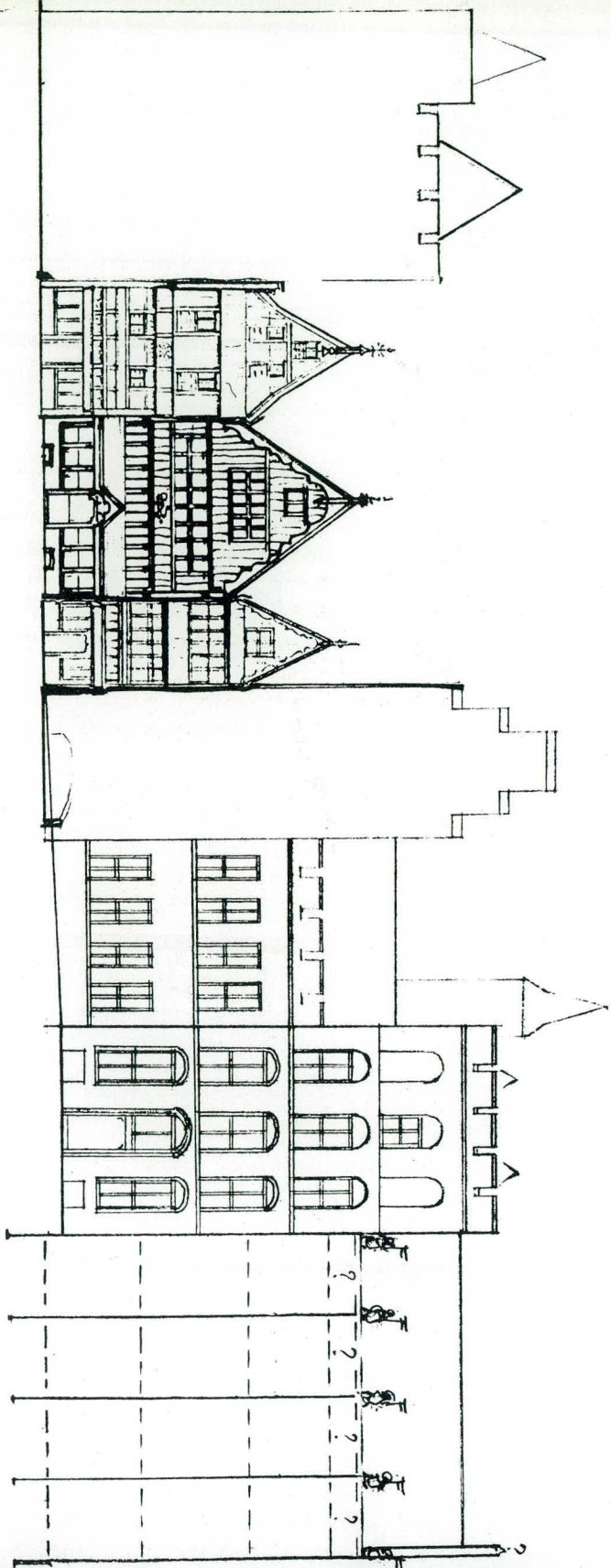
ca 1500

ca 1500

ca 1300

ca 1300

1520

**Vredenburg; de bouw van en het leven op
een zestiende eeuwse citadel (1529-1532)**

Tarq. Hoekstra

1 Temminck Groll 1959,
1960, 1960a, 1961, Graaf-
huis & Baart de la Faille
1964, Kieboom 1970,
Struick 1971, Kieboom 1971

2 Hoekstra 1977, Hoekstra
1980, Hoekstra 1981a,
Hoekstra 1982, Hoekstra
1988

3 Zij worden - al dan niet in
origineel - bewaard in GAU
TA, GAU HA en RAU TA.
Het laatste bovengrondse
deel van het kasteel werd in
de jaren '30 zonder enige
vorm van documentatie
opgeblazen ter voorbereiding
van de bouw van de Jaar-
beursgebouwen aan de Rijn-
kade.

Afb. I Plattegrond van het kasteel Vredenburg, samenge-
steld uit opmetingen en opgravingsgegevens (1816-1978).

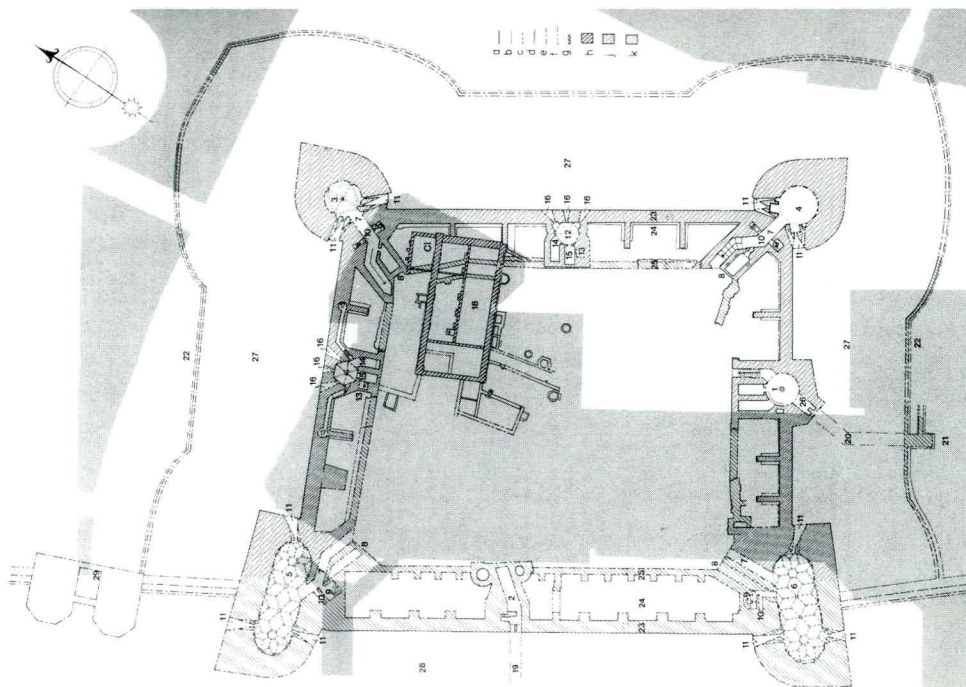
Tek. G. Brainich en H. de Graaf.

- a muurvlak opgaand werk
 - b fundament
 - c doorgaand muurmerk op ander niveau
 - d afgebroken of brokkelig muurvlak
 - e reconstructie
 - f hypothese
 - g staande tand
 - h gebouwen uit de kloosterperiode (ca. 1300-1529)
 - j eerste fase van het kasteel (1529)
 - k tweede fase van het kasteel
- Het raster geeft de tegenwoordige bebouwing aan.

- 1 hoofdepoort
- 2 achterpoort
- 3 noordoostelijke of Vlaamse toren
- 4 zuidoostelijke of Hollandse toren
- 5 noordwestelijke toren
- 6 zuidwestelijke toren
- 7 gangen naar torenkelders
- 8 ingangen van de torens op de begane grond
- 9 spiltrappen in de torens
- 10 latrines in de torens
- 11 schietgaten in de torens
- 12 zeskantige geschutskelders of faussebrayes
- 13 spiltrappen in de geschutskelders
- 14 kanongangen in de geschutskelders
- 15 voorraadruimtes in de geschutskelders
- 16 schietgaten van de geschutskelders
- 17 muurgangen met plaats voor een spiltrap
- 18 hoofdgebouw van het klooster
- 19 brug over de stadsbuitengracht
- 20 brug naar de voorburch
- 21 plaats van de voorburch
- 22 singelmuur van de gracht van het kasteel
- 23 buitenmuur van de wal
- 24 grondvulling van de wal
- 25 sluitmuur van de wal
- 26 brugkelder
- 27 gracht van het kasteel
- 28 stadsbuitengracht
- 29 Catharijnepoort
- 30 plaats van de twaalfde-eeuwse kerkmuur
- 31 sluitmuur tussen de kasteelgracht en de stadsbuitengracht

I Inleiding en verantwoording

De archeologie en bouwhistorie van de late Middeleeuwen en van de vroeg-moderne tijd heeft een enorme voorsprong op die van de eerdere perioden door de mate waarin schriftelijke gegevens en contemporaine illustraties bewaard zijn gebleven. In de praktijk blijkt het niet altijd even eenvoudig de opgegraven resten en het geschreven materiaal of de afbeeldingen met elkaar te verbinden. Een uitzondering vormt het kasteel Vredenburg te Utrecht. De resultaten van het archeologisch onderzoek van de resten van het kasteel in de jaren '60 en '70¹ - waarvan die in 1976 en 1978 het meest uitgebreid waren² (afb. 1 en 2) -, kunnen goed in verband gebracht worden met afbeeldingen van hoge kwaliteit (afb. 3 en 4) uit de zestiende en de negentiende eeuw (tekeningen en opmetingen van het toen nog bestaande westelijke deel). Er staan ons zelfs foto's van de laatste restanten van de zuidwestelijke toren ter beschikking³. Het beeld van het kasteel kan nog worden aangevuld en hier en daar gecorrigeerd door een enorme hoeveelheid zeer gedetailleerde geschreven bronnen. In de rijksarchieven van Brussel, Den Haag en Utrecht liggen bouw- en onderhoudsre-

keningen, inventarissen, bestekken en begrotingen en correspondentie tussen hoge ambtenaren en bestuurders (afb. 5) die bij de organisatie van de bouw van Vredenburg betrokken waren⁴.

In dit artikel zal van al deze bronnen gebruik gemaakt worden om tot een reconstructie van de bouw van het kasteel tussen 1529 en 1532 te komen. Opvallend daarbij is hoe de ene soort bron niet zonder de andere gebruikt kan worden: alle hebben zij hun tekortkomingen en onvolledigheden, die vaak door het te hulp roepen van een van de andere opgeheven kunnen worden. Er zal dan ook geen aparte archeologische, historische of iconografische beschrijving van het kasteel gegeven worden, maar wel een geschiedenis, waarbij de verschillende bronnen volledig geïntegreerd gebruikt zullen worden⁵.

De beperking in de tijd - 1529-1532 - heeft een praktische achtergrond. Voor een beschrijving van de bouw en het onderhoud van Vredenburg en daarnaast van het leven op het kasteel gedurende zijn totale bestaan van (slechts) 48 jaar is minstens een dik boek nodig. Vooral voor de periode na 1532 zijn de schriftelijke bronnen zó talrijk dat een adequate behandeling van Vredenburg in al zijn aspecten in één artikel niet

mogelijk is. Bovendien vormt het jaar 1532 in zekere mate een cesuur: het binnen de stadsmuren liggende deel van het kasteel is dan vrijwel klaar. Daarna resteert nog de bouw van de westelijke muur met zijn grote torens. Juist van dit deel zijn in de negentiende eeuw veel tekeningen en opmetingen gemaakt, maar er is weinig opgegraven. Daarentegen is een groot deel van het kasteel, zoals het er in 1532 bij stond, opgegraven, maar daarvan zijn weer minder afbeeldingen bewaard gebleven.

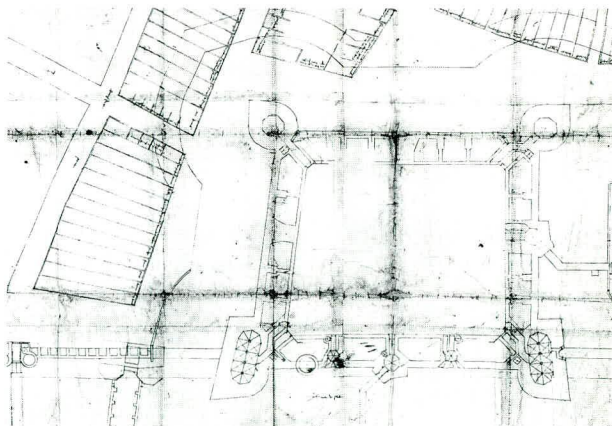
Om de samenhang van de bronnen en de correcties die ze onderling op elkaar aanbrengen goed duidelijk te maken, wordt in dit artikel vaak diep op details ingegaan. Maar dat is niet de enige reden om dat te doen: in de details komt men de mensen uit die tijd en hun dagelijkse beslommingen het dichtst op de huid. Dat geldt uiteraard ook voor de vele voorwerpen die tijdens de opgravingen zijn gevonden. Ook zij zullen - waar mogelijk - ten tonele worden gevoerd. Op de plaats die Vredenburg in de ontwikkeling van de vestingbouwkunde in Europa inneemt, zal in dit artikel niet ingegaan worden⁶. Dit onderwerp - hoe belangrijk op zich zelf ook - vergt een aparte studie. Hetzelfde geldt voor de rol die het kasteel in het leven van de stad innam⁷.

4 Bouwrekeningen: RAU, FIL 52-54; Domeinrekeningen met een apart hoofdstuk over het onderhoud van Vredenburg: RAU, FIL 16-37; Inventarissen: ARA GRR Registers 2e pak M-Z 659ff; Correspondentie voornamelijk: ARA ACB. Verder een groot aantal losse stukken die per noot vermeld zullen worden. In het ARAB is zonder enige twijfel nog meer materiaal te vinden, maar de toegankelijkheid van de overheidsarchieven, met name dat van de Raad van State en de Audiëntie (RSA) is niet gemakkelijk door de drie nooit afgemaakte ordeningen van dat archief.

5 Zie voor de problemen van het integraal gebruik van verschillende soorten bronnen Janssen 1997.

6 Hoekstra 1988 geeft hier toe een aanzet.

7 Hiervoor zullen vooral de stedelijke bronnen, zoals de stadsrekeningen en het Raadsdagelijksboek geraadpleegd moeten worden. Een interessante vraag is of de politieke gezindheid van leveranciers van bijvoorbeeld grote hoeveelheden bouwmaterialen een rol gespeeld heeft.

Afb.2 Luchtfoto van de opgravingen, 16 augustus 1976.

Afb.3 Ontwerpplattengrond van Vredenburg door Rombout II Keldermans (1529)

8 Winter, van 1986. Door deze vroege datering van de aanwezigheid van Johanniters (hun Orde werd opgericht in 1096!) blijkt dat Utrecht in de vroege twaalfde eeuw een plaats van belang was: een Johanniter hospitaal kwam alleen daar waar genoeg 'patiënten', dwz armen, zwervers en reizigers, waren. De Orde werd in Nederland tijdens de Reformatie opgeheven, maar het Utrechtse hospitaal bleef in functie als stadsziekenhuis en - vanaf 1636 - als Stads- en Academisch Ziekenhuis. Daarmee gaan de wortels van het huidige AZU terug tot de vroege twaalfde eeuw.

9 Een galerij lijkt het meest waarschijnlijk. De geringe omvang en dikte van de funderingen maakt de aanwezigheid van gewelven of van een verdieping onwaar-

II Sporen van vóór 1529

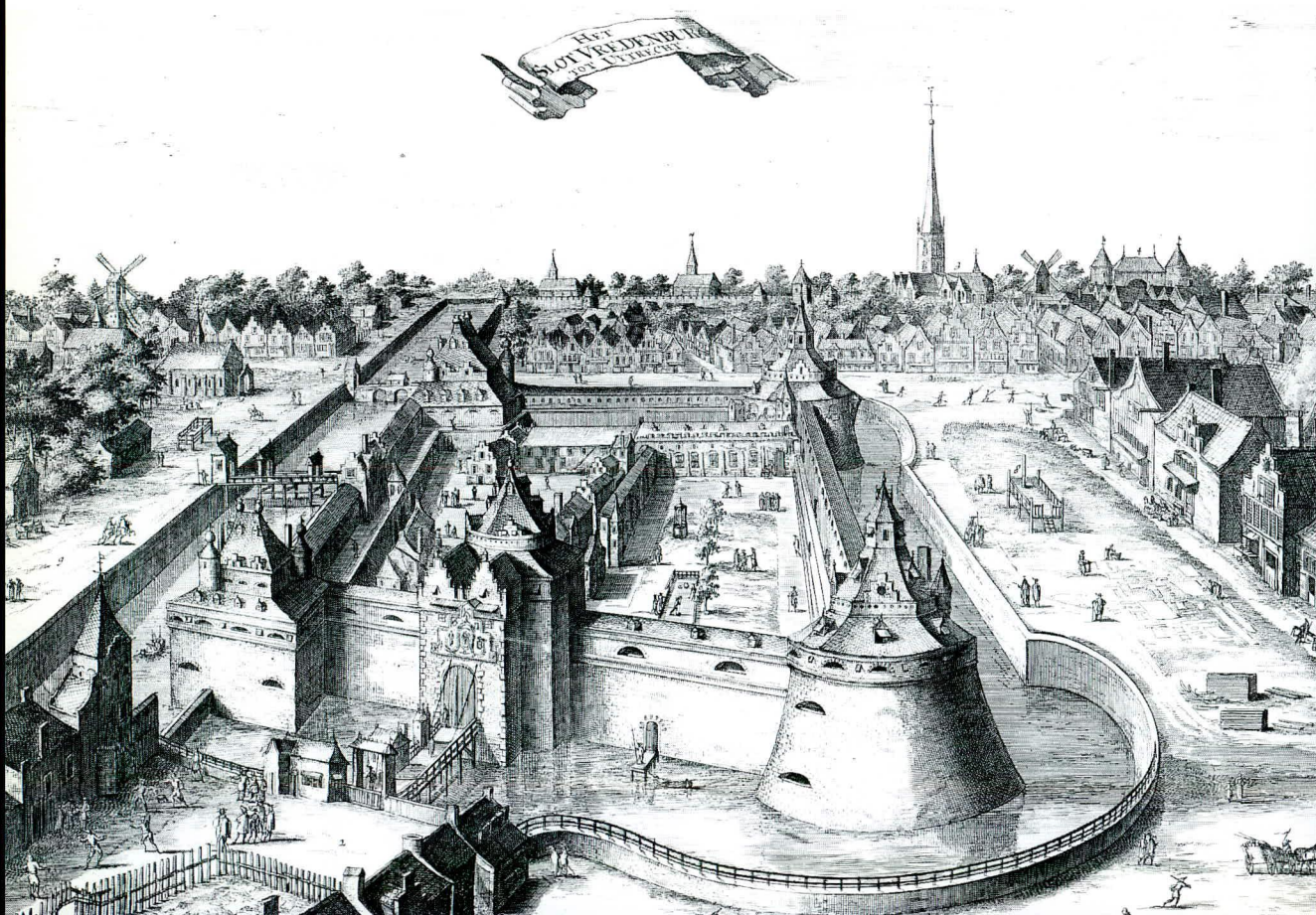
De oudste bebouwing tot ca 1300

Reeds vóór 1122 was op de huidige plaats van het Vredenburg sprake van bewoning. Zoals freule Van Winter aangetoond heeft, was de Orde van het Hospitaal van St Jan in Jeruzalem daar in dat jaar al aanwezig⁸. Het meest sprekende en nog bestaande deel van dat klooster en hospitaal is een miraculeus gespaard gebleven, twaalfde-eeuws tufstenen fragment van het schip van de kerk. Het staat tegenwoordig op zijn oorspronkelijke, zij het wat verhoogde, plaats bij de ingang van het Muziekcentrum Vredenburg. Andere tufstenen resten, ter plaatse van het latere hoofdgebouw van het klooster, zijn minder gemakkelijk te duiden⁹. Water haalden de Johanniters uit putten, die in de twaalfde eeuw van uitgeholde eiken stammen gemaakt waren. Zo nu en dan viel een in het Rijnland of het Belgische Maasgebied gemaakte kan uit de handen

van het personeel. Hoe ook een schaaakstuk in een dergelijke put kon verdwijnen, zal wel eeuwig een raadsel blijven.

De bebouwing van ca 1300 tot 1529

Omstreeks 1300 vonden er grote verbouwingen in het klooster plaats¹⁰. Het grote, rechthoekige gebouw met zijn wonderlijke fundering op poeren zonder spaarbogen dateert gezien zijn steenformaat van 34 à 32 x 17 à 15 x 8 à 7 cm (10 lagen 87 cm) zeker uit die tijd of iets eerder. Ook het restant van de oudste daarin gevonden vloer maakt een datering in de late dertiende of vroege veertiende eeuw aannemelijk¹¹. Van dit indrukwekkende gebouw, dat bij de bouw van het kasteel gespaard bleef, bestaat een zestiende-eeuwse afbeelding (afb. 6). In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw werd nog een aantal gebouwen neergezet, sommige daarvan zijn bij de opgravingen tevoorschijn gekomen, andere zijn reeds bij vroegere bouwwerk-

zaamheden verdwenen. Ook het koor van de kerk werd in die tijd ingrijpend verbouwd, zoals uit de zware bakstenen fundering blijkt. Opvallend was het grote aantal goten dat voor afwatering zorgde. Sommige daarvan werden in 1437 gemaakt en waren in de kasteeltijd nog in gebruik¹². Een groot deel van het vaste afval werd in beerputten gestort, waarvan één door zijn inhoud van vrijwel alleen pispotten aangaf dat de slaapvertrekken van de Johanniter broeders op de verdieping van het hoofgebouw zal hebben gelegen¹³. De situatie van het klooster en hospitaal aan de vooravond van de bouw van Vredenburg heeft Jonkheer Herbaren van Mijnden in zijn Gedenkschriften als volgt beschreven¹⁴:

Item daer stont aen der stadt muerren een schoen ghashuys ende aldernaest die poorte voorseyt, ende besyen aen dit ghashuys stont een uuttermaten schoen kerck ende een schoen toorn, ghelijck offt gheweest hadden sint Johans off sinte Peeter of sinte Gheertruyden toorn etc. dierghelijcken toorn, wel voorsien mit clocken; ende daeraen lach een schoen cloester, toebehorende deesse kerke ende ghashuys, want dat was het Elendiche ghashuys; ende dat cloester voorseyt most dit ghashuys onderhouden van als [alles], nijt uutghesondert, voor den rechten ermen [oprechte armen]; ende dit waren sint Johans heeren van den meyster van Rhodes [Rhodos] haren namen. Ende hier tot Utrecht was dit cloester ende ghashuys voorseyt synen rechten namen sante Katerynen cloester ende sancte Katerynen heeren; ende alsoe hadde dit cloester ende poorte voorseyt haer name van sancte Katerynen, alsoe byeen ghelegghen waren. Ende by dit cloester aen de oestsyde lach een schoen groet breet velt, datwelcke mede heten sancte Katerynen velt, ende daer plach men die peerdemerckt te holden en (de) bottermerct, want daer ruymte was te setten [om marktkramen neer te zetten];

De heren van St. Jan, wier hoofdkwartier destijds op Rhodos gevestigd was, hadden dus een klooster bij de Catharijnepoort en het Catharijneveld (het oostelijke deel van het huidige Vredenburg). Vanuit dat klooster onderhiielden zij een gasthuis voor de armen en de 'ellendigen', de vreemdelingen, die nergens anders in de stad onder dak konden komen. De kerk had kennelijk een romaanse toren, die de vergelijking kon doorstaan met die van de Janskerk, de Pieterskerk en - eigenaardig genoeg - met die van de Geertkerk, die toch heel wat minder allure heeft. Aan deze in de loop der eeuwen gegroeide situatie zou in 1529 abrupt een einde komen.

III De bouw van het kasteel 1529 - 1532

De aanleiding tot de bouw

Op 20 oktober 1528 nam Antoine de Lalaing, graaf van Hoogstraten, namens keizer Karel V officieel de macht over in de stad Utrecht. Daarmee kwam een einde aan de zeer onafhankelijke positie van de stad tegenover zijn voormalige landsheer, de bisschop. In de stad zelf waren twee partijen: de aanhangers van de Habsburgers, die door deze machtsovername dus wel erg letterlijk hun zin hadden gekregen, en de partijgangers van de Gelderse hertog, die een gezworen vijand van Habsburg was. Deze onderlinge politieke verschillen hadden in het eerste kwart van de zestiende eeuw tot grote onrust in de stad geleid¹⁵. Karel V en zijn in Brussel en Den Haag zetelende ambtenarencorps waren goed van deze situatie op de hoogte en zij waren er kennelijk beducht voor. De nieuwbouemde stadhouder van Utrecht, de graaf van Hoogstraten, die al langer deze functie

schijnlijk. Daar er geen begravingen in de 'galerij' gevonden zijn, is de functie van kloostergang niet aan te nemen. Ookal zouden de graven bij het oprichten van het nieuwe gebouw zorgvuldig geruimd zijn, dan nog hadden bij de opgravingen de grafkuilen teruggevonden moeten zijn.

¹⁰ Van de ontwikkeling van het hospitaal weten we niets, omdat daarvan niets is overgebleven: tijdens de bouw van het kasteel is het geheel verdwenen door het graven van de gracht.

¹¹ Zie voor de datering van dit soort tegelvloeren het artikel van Cees van Rooijen in deze bundel.

¹² Stadsarchief Gent, Goederenregister Sint Katharijne, 2e schutblad verso. Met vriendelijke dank aan jkvr. prof. dr. J.M. van Winter, die mij van deze en andere posten uit dat register een transcriptie ter beschikking stelde.

¹³ Snieder 1985

¹⁴ Mijnden, Herberen van (ed. Muller 1888)

¹⁵ Zie bijvoorbeeld Kalveen, van 1974

Afb.4 Vogelvluchtafbeelding van Vredenburg naar het noorden. Gravure van C. Decker (1656) naar een anoniem schilderij uit ca 1540.

Afb.5 Handtekeningen van een aantal personen die nauw bij de bouw van Vredenburg betrokken waren.

a: Borngnival (J. De Termonde); b: Hoogstraten (A. de Lalaing); c: Rombout II Keldermans (Rombout Keldermans); d: Dublioul (Laurens du Blioul).

16 Over de Keldermansen zie Mosselveld, van ed. 1987 (Netwerk), Hoekstra 1981 (Marcelis), Hoekstra z.j. [1994] (Rombout II) en Hoekstra 1996 (Marcelis). De opdracht aan Rombout in ARA, NDR 1029/1, 268 (24-10-1528); zie noot 18.

17 ... ghij weet die periculen [gevaaren] daerin gelegen zoe dat men die costen van aldair zoeveel knechten [soldaten] te houden nijet vervallen en mach ... schrijven drie hoge ambtenaren aan een collega (zie noot 19). Zonder een kasteel had men kennelijk meer troepen nodig, die bovendien duur in het onderhoud waren omdat de burgers waarschijnlijk een vergoeding voor de inkwartiering kregen.

18 In een postscriptum van een brief dd 24-10-1528, die de graaf van Hoogstraten vanuit Utrecht aan Floris van Egmond, graaf van Buren schrijft (ARA, NDR 1029/1, 268): Quant à faire la forteresse en ceste ville (=Utrecht) la conclusion n'a pas encores prinse. j'ay cy Terremonde, maistre Rombout et autres pour la deviser ensemble le lieu y plus convenable.

19 ARAB, RSA 1524, 200r-201v (29-1-1529), brief van de raadsheren Gerrit van Assendelft, Joost Sasbout en Vincent Cornelisz aan de graaf van Hoogstraten: attendu que les deniers sont si chiers à recouvrer on pourroit prendre lieu moins coustable, ou pour le premier faire ung fort de terre et bois; ARA, ACB 558 (16-2-1529), brief van de

in Holland en Zeeland vervulde, gaf dan ook al snel na zijn ambtsaanvaarding opdracht aan Rombout II Keldermans¹⁶, de architect van de keizer, in de stad een geschikte plaats voor een dwangburcht te zoeken. Met de machtsovername was namelijk een groep soldaten in de stad gelegerd, die bij burgers waren ingekwartierd. De nieuw te bouwen burcht moest niet alleen eventuele opstanden van de Utrechtse burgers het hoofd kunnen bieden, maar ook een einde maken aan de inkwartiering. Die was niet alleen zeer hinderlijk voor de burgers, maar bovendien erg duur voor de staatskas¹⁷. Al op 24 oktober 1528 was Rombout Keldermans, samen met Jan van Termonde, heer van Borngnival - de militaire bevelhebber en onderstadhouder van Utrecht - en anderen, op zoek naar een goede lokatie voor het kasteel¹⁸. Afgezien van het vinden van genoeg en geschikte ruimte in een redelijk volgebouwde stad vormde ook het verkrijgen van geld en bouwmaterialen een probleem. In januari en februari 1529 werd een levendige correspondentie¹⁹ gevoerd tussen allerlei ambtenaren van het centrale bestuur en de stadhouder, waarbij vooral de pessimistische houding van deze laatste opvalt. Hoogstraten verwachtte dat het wel twee jaar zou duren voordat er van een behoorlijke fortificatie sprake kon zijn. Men speelde zelfs met de gedachte een versterking van hout en aarde op te richten, onder andere om de ingekwartierde soldaten erin onder te kunnen brengen.

Het verkrijgen van het bouwterrein voor het kasteel

Was er op 22 februari nog geen zicht op een goede plaats voor het kasteel, op 23 maart was de kogel - vrij letterlijk - door de kerk. Landvoogdes Margaretha van Oosten-

rijk instrueerde op die dag per brief haar bevelhebber in Utrecht, Borngnival, en de raadsheer Joost Sasbout hoe te handelen met betrekking tot de bouw van een kasteel²⁰. Zij moesten op 4 of 5 april, voorzien van geloofsbriefven, naar het stadsbestuur gaan en laten weten dat het de landvoogdes had behaagd het kasteel op de plaats van het Catharijne convent van de Johanniters te laten bouwen. Inmiddels, zo schreef zij, waren al 200 Naamse 'pioniers' op weg naar Utrecht, die zich naar zou blijken vooral met het slopen van de hospitaalgebouwen en de kerk van de Johanniters zouden gaan bezighouden²¹. Borngnival werd opgedragen al vast een groep werklieden voor de bouw te verzamelen. De balijer - het hoofd - van het Catharijneconvent diende op 2 april zijn opwachting in Brussel te komen maken. Aan het stadsbestuur moesten de heren nog eens goed duidelijk maken waarom - en waarom op die plaats - het noodzakelijk was een kasteel te bouwen. Samengevat kwam de argumentatie hier op neer: de

De Ruine plaats

Afb.6 Tekening van het hoofdgebouw van het Catharijne-klooster, zoals dat opgenomen was in het kasteel Vredenburg. Het feit dat de hoge kap nog op de toren aanwezig is, dateert deze tekening van vóór 1543.

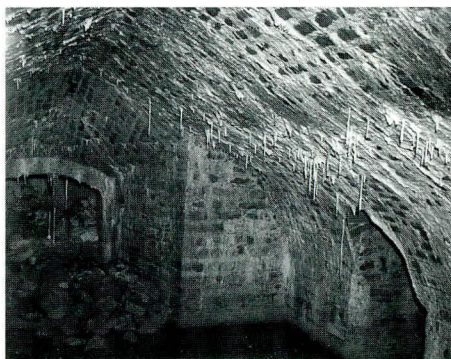
'partijenschappen' in de stad waren nog niet uitgedoofd, de ingekwartierde soldaten waren niet alleen een last voor de schatkist maar ook voor de burgers. De beste manier om die drie problemen in één keer op te lossen, was de bouw van een fort. Daartoe was dan ook besloten. De plaats van het Catharijneconvent was het meest geschikt voor dat doel, omdat daar relatief goedkoop gebouwd kon worden en omdat daar een betrekkelijk gering aantal burgerhuizen voor de bouw van het kasteel afgebroken behoefde te worden. De Johanniters moesten maar naar Oudewater verhuizen²². De schade die zij zouden lijden door het verlies van van alles dat te groot of te zwaar was om daarheen mee te nemen, zou door de landvoogdes - na taxatie door deskundigen - vergoed worden²³. Met de bisschop of diens plaatsvervanger zou gesproken worden over hoe te handelen met het gebeente van de begravenen in en om de kerk, wanneer die afgebroken werd. Borngnival werd op het hart gebonden zeer op zijn hoede te zijn voor opstootjes. Hij kreeg daarom de

graaf van Hoogstraten aan Du Sart, auditeur, en Joost Sasbout, raadsheer: ... vous savez quelles apprestes nous avons, tant de deniers et d'estouffes pour mettre en train ladite fortification et quel espoir il y a au recouvrement des deniers en sorte qu'il n'est apparrant y donner ordre et l'avoir à deffense qu'il ne passe encoires quasi l'espace de deux ans ...; ARA, ACB 559 (22-2-1529), brief van de raadsheren Joost Sasbout, Vincent Cornelisz en Cornelis Anthonisz aan Du Sart, auditeur: ... naedat mijne heere van Hoogstraten ons scrijft zo en heeft hij nijet veel moets totten starckte t'Vuytrecht binnen twee jaeren te maecken. ghij weet die periculen daerin gelegen zoe dat men die costen van aldair zoeveel knechten te houden nijet vervallen en mach, ende hoe langer vertoeft hoe min apparence wesen sal van starckte aldair te maken ...

20 RAU Verzameling interne aanvullingen archieven doos 19.

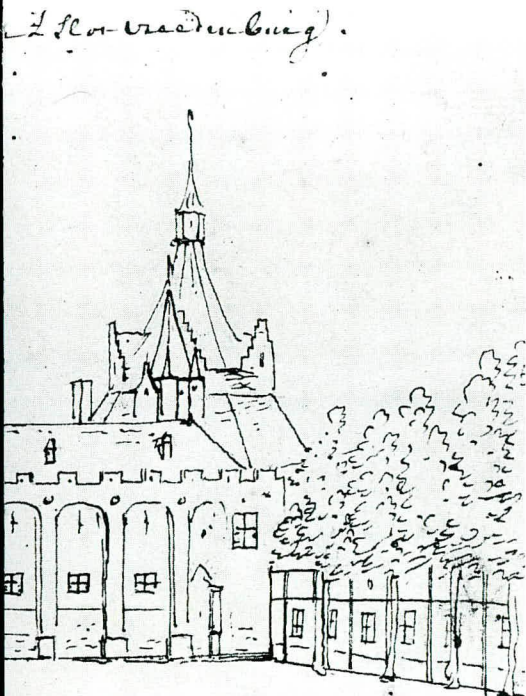
21 Het zullen er volgens één bron 400 worden (RAU FIL 45), volgens een andere (ARA ACB 711) 'slechts' 184. Vermoedelijk waren het mensen die ervaren waren in steengroeven en daarom geschikt voor het sloopwerk. Later zou blijken dat ze voor iets anders niet geschikt waren (ARA ACB 713, zie p. 124).

22 Dat gebeurde niet. Ze verhuisden naar het Karmelietenklooster aan de Lange Nieuwstraat, het huidige

Afb.7 De overwelfde hoofdgang van de Vlaamse toren, zoals hij nog in 1959 aanwezig was.

Afb.8 Het laatste zichtbare restant van de zuidwestelijke toren van Vredenburg (ca 905), waarop de 'staande tand' in het metselwerk goed te zien is.

Catharijneconvent. De Karmelieten werden eerst naar het Hiëronymusklooster verwezen, dat toch al halfleeggelopen was en voor de rest ernstig besmet met 'Lutherij' (...), daarna naar het Brigittenklooster aan de Nieuwe Gracht (waarvan de nonnen dan maar bij hun zusterhuis in Soest moesten intrekken), maar uiteindelijk mochten ze een nieuw klooster op het Nicolaaskerkhof bouwen.

23 Op 10 april 1529 zou ze verboden worden de bouwmaterialen die ze op hun kloosterterrein hadden liggen, mee te nemen: die konden voor de bouw van het kasteel gebruikt worden. ARA ACB 709, 12-13.

24 Erp, van (ed. 1698), 163-164. Over Henrica van Erp zie Pol, van 1996.

25 ARA ACB 711. Lijst van werknemers gemaakt op zondag 8 augustus (betaaldag) 1529, waarschijnlijk in verband met de komst van Laurens Dublioul die vanuit Brussel op 12 augustus het werk kwam inspecteren. RAU FIL 45. 354r-355r. 'Quant on fist le chasteau d'Utrecht en l'an xv^cxxix'. Ongedateerd, maar na 15 december 1531 omdat Rombout II Keldermans als overleden (feu) voorkomt en vóór 24 november 1534, omdat Laurens II Keldermans, die op die dag stierf, nog niet als feu wordt aangeduid. Zie voor data met betrekking tot de Keldermansen, Hoekstra 1981. Dit stuk zal, omdat het in het Frans geschreven is, voor Brussel bedoeld zijn.

opdracht dag en nacht wacht te laten lopen door zijn soldaten. En bij dit alles werd het stadsbestuur om loyale medewerking gevraagd!

De organisatie van de bouw

Ende een tijt na Paschen [28 maart 1529] doe wert sint Catherinen Klooster een deel afgebrocken ende daar wert doe een huys of getimmert ende hiet Vredenburg, ende daer wert al die steen van dat Clooster tot Vredendael ende dat huys van Ter Horst ende van dat huys te Vrelant aen vermetselt. ... Item in deze voors. somer wert dat huys Vredenburg altemael begrepen [omgeven] met graften, wallen, toornen ende bruggen al opgemetselt ende getimmert. Daer waren so men seyde over de duy-sent werkluden aen dat huys. Dit schreef Henrica van Erp, abdis van het Vrouwenklooster in De Bilt²⁴. Dat het getal van meer dan duizend werkluden geen overdrijving van de kroniekschrijfster was, blijkt uit twee onverdachte bronnen²⁵. Het ene stuk, dat uit de tijd tussen 1531 en 1534 dateert en dat in het Frans is geschreven, is zó interessant dat het hier in zijn geheel, in vertaling, volgt:

Toen men het kasteel van Utrecht maakte in het jaar 1529

Er waren ongeveer 1500 personen werkzaam. De meester-metselaars voor 6 stuivers per dag; de opperlieden voor 4 stuivers per dag; de meester-timmerlieden voor 12 stuivers per dag, te weten sommigen 8 stuivers, anderen 6 stuivers; de knechts 5 stuivers; de schansgravers ('pionniers'), waarvan er 400 uit Namen waren die de gebouwen en muren afbraken, voor 4 stuivers per dag.

Op iedere 25 personen, zoals timmerlieden, metselaars en schansgravers, was er één die kon lezen en schrijven, die de rol van die 25 bijhield, die iedere morgen om vijf uur vóór het begin van het werk appèl hield door de werkluden bij naam en bijnaam af te roepen. Hetzelfde gebeurde om negen uur na het ontbijt, om één uur na het middagmaal en om vier uur en verder 's avonds bij het uitgaan van het werk. Iedere kwart dag noteerde hij de aan- en afwezig. Volgens die rol werd er op zondag uitbetaald. Deze had 6 stuivers per dag extra. Op iedere tien van bovengenoemden was er bovendien een andere die het toezicht op die tien had om na te gaan of ze op tijd kwamen, hun rol van werkluden goed bijhielden, de fouten noteerden en hun rol als boven vermeld inleverden. Zij hadden 8 stuiver per dag en moesten een half uur vóór alle andere werkluden op de bouwplaats zijn.

Er was één hoofd meester-werkman en dat was wijlen meester Rombout Keldermans, die de opdracht had het werk te ontwerpen en te leiden. Hij had 40 stuivers per dag. Met hem was meester Hendrik van Antwerpen voor 25 stuivers per dag en Laurens Keldermans voor 12 stuivers per dag.

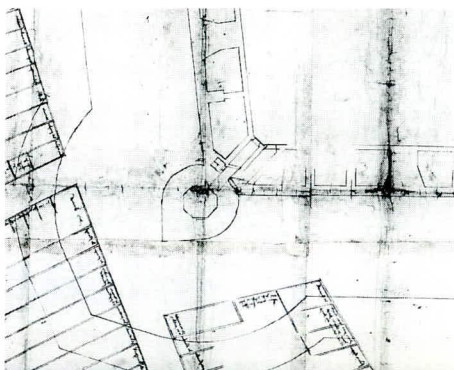
De heer van Borngnival, kapitein van Utrecht, was daar van het eerste tot het laatste uur aanwezig om de werkluden vrees in te boezemen. Hij had een galg en een geselpaal opgesteld voor berechting en afranseling (afb. 4).

Er was een graafmeester uit Friesland voor het maken van de grachten en wallen, die 12 stuivers per dag had.

Als de ontvanger uitbetaalde waren er één of twee die opdracht hadden de tweede rol (contrerolle) bij te houden.

In een andere hand is er aan toegevoegd:

Afb.9a: Interieur van de noordoostelijke of Vlaamse toren op de tekening van Rombout Keldermans, b: op een foto uit 1976 vanuit een hoogwerker, c: op de opgravingstekening en d: fragment van het ronde interieur van de toren op kelderniveau met de aanzet voor het gewelf.

Het werk was verdedigbaar in 136 dagen, toen men de voetknechten afdankte. Men moet een klok in de stad hebben die goed loopt, waarnaar de werklieden hun werktijd kunnen indelen en zandlopers voor de hele en de halve uren.

Er waren voorraden. Kleine manden om bakstenen, aarde en dergelijke in te dragen, die niet te groot waren, zodat één man ze kon dragen, waarvan men veel gemak had.

En ook stokken die getweeën aan de kalkbak vastgemaakt werden. Verder lange houten planken om bij regen met de kruiwagens over te rijden. Er was een voorraad van bovengenoemde kruiwagens. Ook waren er paard en wagens met één man voor 6 stuivers per dag. Dat Vredenburg voornamelijk een (bak)stenen gebouw was, blijkt uit het andere stuk dat van 8 augustus 1529 dateert. Daar worden niet minder dan 165 metselaars, 24 steenhouwers en 247 opperlieden genoemd. Nog groter is het aantal gravers en sjouwers: 432. Om al deze mensen 'in de droge' te kunnen laten werken waren (dag en nacht) 37 'hozers en pompers' actief. Voor de aanmaak van metselkalk waren 80 'kalkbeslagers' en 10 'zandschietters' in de weer. Het aantal timmerlieden (20) en houtzaggers (6) steekt hier schril bij af. Natuurlijk is het wel zo, dat de massieve funderingen en muren niet alleen een enorme massaliteit (afb. 2), maar ook de hoogste prioriteit hadden en dat de afwerking met hout wel wachten kon. Waarschijnlijk hebben de 20 timmerlieden zich voornamelijk beziggehouden met het maken van formelen waarop de gewelven van de torens en gangen gemetseld werden (afb. 8). Bijna al deze

werklieden - met uitzondering van de 'pionniers' uit Namen - lijken uit de provincies Utrecht en Holland afkomstig te zijn geweest. Van veertig karren en paarden met hun voerman uit die streken weten we dat ze in herendienst ('coruwez' = corvee) werkten²⁶.

De toestand van Vredenburg in augustus 1529

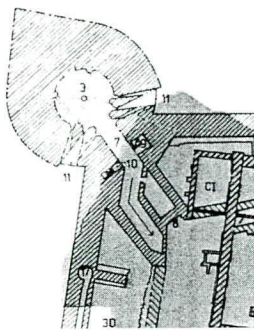
Nog meer zicht op het werk krijgen we door de verslagen die Laurens Dublioul, auditeur en raadsheer aan het hof te Brussel, uitbracht aan de graaf van Hoogstraten en - zeer uitgebreid - aan Landvoogdes Margaretha²⁷. Op 11 augustus arriveerde deze Dublioul in Utrecht. Meteen de volgende dag was hij op de bouwplaats, vergezeld van een illuster gezelschap bestaande uit de heer van Borngnival, stadhouder, meester Jasper Lievensz., raadsheer, meester Pieter van Sint Pieters, secretaris in Holland en assistent van Borngnival, meester Cornelis Anthonisz., die de rekeningen bijhield en meester Rombout Keldermans, meester van de werken van Vredenburg. Hij liep twee dagen lang met deze groep mensen in wisselende samenstelling over het werk. Dat gaf hem onder andere de gelegenheid aan de één zijn mening over de anderen te vragen. Ook in de stad zelf stak hij zijn licht op.

Wat waren zijn bevindingen? Al in de eerste zin van de brief aan Hoogstraten sprak hij zijn be- en verwondering uit over het feit dat het werk zo goed georganiseerd was en veel verder gevorderd dan hij voor mogelijk had gehouden.

Wel constateerde hij een verschil van

²⁶ ARA ACB 713

²⁷ ARA ACB 712 en ARA ACB 713

mening tussen Borngnival en Keldermans over het bouwen van de twee torens aan de westzijde. Beide heren mochten uitvoerig uitleggen wat hun ideeën daaromtrent waren en Dublioul rapporteerde ze keurig aan de Landvoogdes. Keldermans had een paar prachtige, vèr in de stadsbuitengracht uitstekende torens ontworpen, die met hun geschut - vóór de stadstorens langs - de stadsmuren konden bestrijken. Hij was van mening dat ze voor de veiligheid van het kasteel nodig waren en bovendien dat: 'l'ouvrage en seroit plus beau et meilleur', dat het werk er mooier en beter van zou worden. Borngnival daarentegen vond dat de oude stadsmuur nog best dienst kon doen, mits versterkt met een aarden wal en wat laagliggende verdedigingswerken daarvóór. Dat zou bovendien een stuk goedkoper zijn. Dublioul ging er in zijn verslag van uit dat de torens uiteindelijk wel gebouwd zouden worden en constateerde zelfs dat men al begonnen was aan die delen van de torens die op de binnenzijde van de oude stadsmuur aansloten. De afloop van het verhaal was, dat men de torens aanvankelijk tot aan de stadsmuur bouwde en dat ze in 1534/35 - na de dood van Keldermans in 1531 - voltooid werden. De plaats waar de aanheling plaats vond, is nog duidelijk te zien aan de 'staande tand' in het metselwerk op een foto uit het begin van deze eeuw (afb. 8).

Dat technische hoogstandjes niet altijd economisch verantwoord zijn, constateerde Dublioul bij de werking van graafmachines, die door Hendrik van Antwerpen waren uitgevonden en die in het Nederlands 'wippen' heetten. Die apparaten waren zó moeilijk te verplaatsen, dat daarvoor wel 15 of 16 mannen nodig waren. Daarom was men voor het graven van fundamentsleuven maar weer overgegaan op

Afb. 10a: Aansluiting van de noordoostelijke of Vlaamse toren aan de oostelijke muur, b: aansluiting van de zuid-oostelijke of Hollandse toren op de oostmuur.

gravers en dragers met manden. Alleen voor het graven van grote, diepe kuilen werd van Hendriks uitvinding gebruik gemaakt²⁸.

Tijdens de opgravingen bleek dat de fundamenteën van de torens en van de muren daar tussenin zó diep waren aangelegd (tussen 1.60 en 2.10 m -NAP) dat men bij de bouw veel last van grondwater gehad moet hebben. Dublioul vermeldde dan ook dat er dag en nacht 37 man aan het werk waren om de pompen te bedienen. Men gebruikte daarvoor onder andere scheepspompen. Veel meer water voor veel minder geld werd echter geloosd door middel van twee molens die op aanraden van 'een Amsterdammer' gemaakt waren.

Hoe de omtrek van het kasteel er uit zou gaan zien, werd duidelijk door een plattegrond die Dublioul bij Keldermans aantrof. Hij stelde echter vast dat die plattegrond afweek van degene die Keldermans eerder naar Brussel had opgestuurd. Daarop was namelijk een zuiver vierkant kasteel afgebeeld en op de plattegrond die hij nu te zien kreeg week de noordelijke muur af naar het zuidwesten. De reden daarvoor was hem onmiddellijk duidelijk: Hierdoor kon (voorlopig) voorkomen worden dat een aantal huizen afgebroken moest worden (afb. 3). Gezien de snelheid waarmee men het kasteel wilde bouwen, was het kennelijk niet mogelijk die woningen tijdig te onteigenen en af te breken. Wel schreef Dublioul dat de huizen uiteindelijk toch zouden moeten verdwijnen om aan die kant van het kasteel een behoorlijke gracht te kunnen maken, die nu nog veel te smal was.

Was de tekening die Dublioul zag dezelfde, die nu nog bewaard is gebleven (afb. 3)? De resultaten van de opgravingen doen daar aan ernstige twijfel rijzen. Niet alleen is de afwijking van de noordelijke muur naar het

zuidwesten in werkelijkheid nog sterker dan op de tekening²⁹, ook een aantal saillante details is anders uitgevoerd. Zo kwam door het verder naar het zuidwesten gaan van de noordelijke muur de geplande ingang naar de noordoostelijke toren - de Vlaamse toren - in het gedrang omdat het hoofdgebouw der Johanniters daar nu te dicht bij kwam te liggen. Daarom werd de hele opzet van de ingangspartij van die toren gespiegeld (afb. 9a-c). Ook de binnenruimte van de toren is anders uitgevoerd: op de tekening is hij veelhoekig getekend, in het echt was hij - in ieder geval op kelderniveau - rond (afb. 9d)³⁰. Tenslotte komen de schietgaten aan de buitenzijde van de torens in ondiepe nissen uit, die op de plattegrond niet voorkomen³¹. De kwestie van de zeshoekige geschutsruimten (die in de noordelijke en oostelijke muur wel gebouwd, maar niet afgebeeld zijn en die in de westelijke muur wel getekend, maar nooit gebouwd zijn) komt straks nog aan de orde (p. 126). Ook de ongeschonden staat waarin de bewaarde tekening verkeert, doet veronderstellen dat deze nooit op het werk geweest is³². Het is dus mogelijk dat er drie plattegrondtekeningen van Vredenburg zijn geweest: één met een vierkante plattegrond (nog steeds 'ergens' in het Rijksarchief te Brussel?), één die zich nu in het Rijksarchief Utrecht bevindt en één die op het werk gebruikt is en (dus) verloren is gegaan.

Hoe ver was het werk op 12 augustus gevorderd? De metselaars waren volgens Dublioul bezig met het maken van de tweede gewelven van de poort, de muren en de 'fausses brayes' (de zeskante geschutskelders). Dat wil dus zeggen dat de begane grond vrijwel klaar was, want volgens Keldermans zouden die gewelven op 20 augustus gesloten worden. Eigenaardig

28 In 1532 lagen de houten delen van twee van deze wippen ('twee wippen thoutwerck') nog op de voorburch 'int somerhuys'. ARA GRK Registers 2e pak M-Z 659 ff; inventaris 1532, 20.

29 Door er van uit te gaan dat de bewaarde tekening van Keldermans de werkelijke situatie weergaf, zijn alle reconstructietekeningen van vóór 1976 enigermate onjuist, omdat alle tot dan toe aangetroffen resten van het kasteel daarop geprojecteerd zijn.

30 Omdat het niet geheel duidelijk is of de plattegrond de kelderruimte of de begane grond van de toren weergeeft, blijft de mogelijkheid bestaan dat de laatstgenoemde veelhoekig was.

31 Dergelijke 'teruggetrokken schietgaten' komen korte tijd later voor als een van de hoofdenmerken van zogeheten Italiaanse bastions, die voor het eerst in 1525 gebouwd werden. Zonnenburg is in Utrecht een mooi voorbeeld van een dergelijk Italiaans bastion. Het is verleidelijk te denken dat Rombout Keldermans deze 'nieuwheid' opgepikt heeft in de tijd tussen het maken van de bewaardgebleven tekening en het bouwen van het kasteel.

32 Bewijsbaar is dat voor de tekening voor de constructie van de kappen die ooit de twee westelijke torens hadden moeten bekronen (RAU TA 2088), maar die nooit gebouwd zijn. Zie: Hoekstra 1982, 156-157.

33 In vergelijking met de negentiende-eeuwse opmetingen en de reconstructies na de opgravingen lijkt dit wat aan de hoge kant. Hier zal nog nader naar gekeken moeten worden.

34 Antoine de Lalaing, graaf van Hoogstraten was getrouwd met Elisabeth van Culemborg en was daar een soort 'prins-gemaal'.

35 ... la maison dapcoude qui cousteroit à garder et ne sert de riens ... De keizer vond het niet goed; het kasteel werd pas omstreeks 1860 afgebroken. Renaud 1995, 99.

genoeg noemt Dublioul hier de torens niet, die toch in één werk met de muren gemaakt waren (afb. 10). Met de gewelven in de muren heeft hij waarschijnlijk de gangen in de dikte van de muur op het oog, die later dichtgemetseld zijn (afb. 11).

In de muren waren echter geen gangen op kelderniveau, zodat daar strikt gesproken geen sprake van een tweede gewelf kon zijn.

Omdat deze beschrijving hem kennelijk nog niet nauwkeurig genoeg was, ging Dublioul verder met het geven van enige hoogtematen. (Het water van) de gracht was negen voet (c. 2.70 m) diep bij de hoogste waterstand en zeven (c. 2.10 m) bij de laagste. De aanleg van de fundering bevond zich aan de buitenzijde op het niveau van de bodem van de gracht en het muurwerk rees vandaar 21 voet (c. 7.00 m) tot aan de eerste overwelling van poort en alle torens, de volgende verdieping was zestien à zeventien voet hoog (c. 5.50 m). Boven op deze verdieping werd nog eens veertien voet (c. 4.70 m) metselwerk verwacht, zodat de totale hoogte van de torens vanaf de hoogwaterlijn 42 à 43 voet (ruim 14 m) zou gaan bedragen³³.

Rombout Keldermans meldde (met enige trots?) dat het kasteel op zijn laatst op 10 of 12 oktober verdedigbaar zou zijn. Wel zou dan het beschikbare budget van 9000 £ met 15.000 £ verhoogd moeten worden. Immers, per week was er 3000 £ nodig voor het betalen van lonen en het aanschaffen van bouw materiaal. De aanschaf van materiaal was niet alleen een financieel probleem. Kalk en natuursteen waren in voldoende mate voorhanden, maar het verkrijgen van voldoende baksteen bleef moeilijk. Daarom werd op de graaf van Hoogstraten een beroep gedaan druk uit te oefenen op het stadsbestuur van Culemborg³⁴

om de stenen die daar in voorraad waren voor de bouw van de stadsmuur voor de gangbare prijs ten behoeve van de bouw van Vredenburg te verkopen. In het volgende jaar (1530) verwachtte men baksteen van de afbraak van een gedeelte van de Katharijnepoort, van het kasteel Ter Horst te Rhenen en - als de keizer het goed zou vinden - van het kasteel van Abcoude, 'dat alleen maar geld zou kosten om het bezet te houden en dat geen enkel nut heeft'³⁵. Tenslotte was er nog een personeelsprobleem. Weliswaar hadden de Naamse 'pionniers' zich - in tegenstelling tot de Utrechtse en Hollandse - uiterst verdienstelijk gemaakt bij het sloopwerk van de Johanniter kerk en hospitaal, maar voor het echte bouwvak deugden ze niet - in tegenstelling tot de Utrechtse en Hollandse. Alleen de dertig die aan de sloop van Ter Horst werkten, waren nog nuttig, de rest kon beter naar Namen terugkeren. Borngnival (ook een Waal!) was daar echter tegen: volgens zijn zeggen hadden ze hem beter gediend dan de andere werklieden.

Afb. 11a: De massief dichtgemetselde gang in de noordelijke muur met een ronde ruimte voor een spiltrap. b: De dichtmetselingen zijn in de richting van de fausse-braye gegaan, waar ze in een staande tand eindigen en van waaruit de metselaars de muur kennelijk nog konden verlaten.

36 Resten van deze oostelijke geschuts-kelder bevinden zich nog onder de grond. Zij konden gespaard blijven bij de aanleg van een sprinklerleiding voor het Muziekcen-trum in 1978.

37 Het ongeluk moet hebben plaatsgevonden tussen 12 augustus 1529 en (op zijn laatst) begin augustus 1532. Op de eerste datum is Dubliou op bezoek en is er nog niets aan de hand. Op de tweede datum wordt de tweede inventaris van Vredenburg gemaakt. Daarin komen voor het eerst de torens van het kasteel met hun bewapening voor. Het lijkt echter (technisch gesproken) waarschijnlijker dat de dag van de ramp dichterbij de eerste dan bij de tweede datum ligt: de verzakking moet, gezien de weke grond, vrij snel gegaan zijn, mogelijk al vóór 6 maart 1530 (zie p.128).

38 Dergelijke onverklaarbare verschillen doen zich ook in de beide torens voor. De meest opvallende is wel de toegangsweg tot het centrale deel van de torens die bij de Vlaamse toren uit een keien-straatje bestaat, maar die bij de Hollandse toren de vorm van een zeer 'luie' trap gekregen heeft. Dit laatste lijkt voor het in- en uitrijden van zware kanonnen niet erg praktisch.

Het vraagstuk van de faussebrayes

Bij de opgravingen van 1976 en 1978 kwamen, respectievelijk in het midden van de noordelijke en van de oostelijke muur, twee zeshoekige ruimten met drie schietgaten tevoorschijn. Annex aan de binnenzijde van deze zeshoeken bevonden zich naast elkaar een trappenhuis, een (opslag?) ruimte en een gelegenheid om geschut naar binnen te brengen. Beide groepen vertrekken bleken nooit in gebruik te zijn geweest. Op de bodem van de zeshoekige ruimten werden fragmenten van naar beneden gevallen gewelven gevonden (afb. 12). In de oostelijke zeskant bevond zich een niet voltooide bakstenen vloer. De gewelven waren kennelijk ingestort vóórdat de ruimten af waren. De oorzaak werd in 1976 ontdekt. In de noordelijke muur waren de drie vertrekken annex de zeskantige ruimte veel hoger gefundeerd dan de zeskant zelf. Op zich zou dat niet zo erg geweest zijn, ware het niet dat de zeskanten op stevig zand stonden en de achterruiten op een slappe, veenachtige bodem (afb. 13). Door het wegzakken in die zachte ondergrond hadden de drie vertrekken zich schuin naar achteren van de zeskant los gescheurd, waardoor het gewelf zijn steun was kwijt geraakt en was neergestort. Verbazingwekkend genoeg werden bij de opgraving in 1978 van de tegenhanger in de oostelijke muur precies dezelfde verschijnselen geconstateerd. Omdat daar niet onder de funderingen gekeken kon worden³⁶, kon op die plaats de oorzaak van de verzakkingen niet vastgesteld worden, maar die liet zich wel raden. Het is onbegrijpelijk hoe een zó ervaren bouwmeester als Rombout

II Keldermans op twee plaatsen tegelijk een dergelijke 'fundamentele' fout heeft kunnen maken. Vermoedelijk is de grote haast bij de bouw de oorzaak geweest³⁷. Ondanks globale overeenkomst in opzet, vertoonden beide 'geschuts-kelders' talrijke verschillen in details, waarvan sommige voor ons logisch verklaarbaar zijn, maar waarvan andere onduidelijk blijven, zoals het voorkomen van nissen bij de schietgaten in de oostelijke geschuts-kelder, terwijl die in het noordelijke exemplaar ontbreken³⁸ (afb. 14). Verklaarbaar is een aanpassing in verband met de aanwezigheid van bestaande kloostergebouwen. De noordelijke achterruiimte in de oostelijke muur bestond uit een van buiten schuin naar beneden lopende gang die zonder drempel in de zeshoekige ruimte overging. Naar analogie van de gang in de noordoostelijke of Vlaamse toren mag aangenomen worden dat deze gang diende om geschut vanaf het binnenterrein naar binnen te rijden. Bij de tegenhanger in de noordelijke muur was er kennelijk geen ruimte voor een dergelijke gang en werd de gang tot een groot hijsgat gereduceerd, dat overigens evenmin door een drempel van de zeshoekige ruimte was gescheiden. Op de opgravingstekening zijn de contouren van het gebouw te zien dat de aanleg van een hellende gang op die plaats onmogelijk maakte. Het blijft een intrigerende vraag of ook de later dichtgemetselde, alleen in de dikte van de noordelijke muur voorkomende gangen (afb. 11) voor een betere toegankelijkheid van het zeskant bedoeld waren: er was daar immers maar één trap, terwijl men de oostelijke zeskant

Afb.12 Fragment van het ingestorte gewelf in de oostelijke geschuts-kelder of faussebraye.

Afb.13 De verzakte faussebrayes. a: de zwarte, venige grond onder de achterbouw van de faussebrayes was de oorzaak van de verzakking, b: de fausse braye in de oostelijke muur.

ook via de kanongang kon binnen komen. In het boven behandelde rapport van Dublioul is enkele malen sprake van overwelfde faussebrayes. Normaal gesproken is een faussebraye een langs de gracht aan de voet van de muren gelegen, verdedigingswerk³⁹. In het geval van Vredenburg kunnen er - wegens hun overwelfing - alleen maar de hierboven beschreven zeskantige geschutskeiders mee bedoeld zijn. Met hun kleine schietgaten bestreken zij de gracht vlak boven het water, zodat zij dezelfde functie vervulden als de 'normale' faussebrayes.

Met deze faussebrayes is op de plattegrondtekening van Keldermans iets merkwaardigs aan de hand: op de plaatsen waar de faussebrayes gevonden zijn, staan ze niet

getekend, hoewel er wel ruimte voor gereserveerd is. In de westelijke muur zijn ze echter wel gedetailleerd weergegeven, maar nimmer uitgevoerd. Men kan lang gissen naar de reden: de slechte ervaring met de mislukte exemplaren in de noordelijke en de oostelijke muur lijkt een goed argument. Nergens is er in de geschreven bronnen ook maar enige vermelding over het droevig lot van de faussebrayes in de noordelijke en de oostelijke muur te vinden, maar wel is er een wat lapidaire uitspraak in een 'post-huum' stuk van Rombout Keldermans, dat handelt over de voltooiing van het kasteel na 1529⁴⁰. Over de westelijke muur wordt daar - in een tussenzin - gemeld dat die gemaakt zal worden 'zonder eenyge fouzobreyen'. Durfde hij niet meer?

39 Het mooiste, nog bewaarde zestiende-eeuwse voorbeeld vormen de in de gracht vooruitgeschoven, lage torentjes in het fort Munot in Schaffhausen, Zwitserland. Zie: Meyer und Wipf 1992. In dezelfde trant gebruikte Borngrivaal de term in zijn verschil van mening met Rombout Keldermans (zie p.00). Mohr 1983 geeft de volgende definitie van fausse-braye: Vóór en onderlangs de hoofdwal van bolwerken en courtines gelegen borstweering voor musketschutters, in het bijzonder bij toepassing van een natte gracht. Van hieruit konden b.v. pogingen tot overschrijding van de gracht beter worden bestreden dan vanaf de hoofdwal. Ook wel onderwal'. Al verschillen de uiterlijke vorm van alle genoemde voorbeelden, het gemeenschappelijke kenmerk is een laaggelegen verdedigingswerk dat tot doel heeft het oversteken van de gracht door een aanvalleur te verhinderen.

40 RAU FIL 46, 4v-5v Verclaringe van tgene ressteert te maecken an den casteel Vredenburg bynnen der stadt van Utrecht, geconcipteert in der memorie bij wijlen meester Rombout keldermans, saliger memorien, gemaect van date den vie martii anno xvcxxix naer scrijven thoef van Hollant (= 6 maart 1530, omdat het Hof van Holland het nieuwe jaar met Pasen liet beginnen).

41 ARA GRR Registers 2e pak M-Z 659ff, 1530, 22 (de pagina's zijn in het origineel ongenummerd): Houdt gecomen vuyte vangenisse van sinte katerijnepoort, geheeten tparadijs ...

42 Een bijzonder groot voorbeeld is het kasteel van Vincennes bij Parijs, waar de toren echter midden in het kasteel ligt. De kamer van de bevelhebber lag volgens de rekening van 1532 (GAU FIL 52, 10r in de buurt van de Vlaamse toren 'omtrent den toirn staende noertwerts aen de voers. starckte'.

43 RAU, FIL 52 (1532). In deze bouwrekening worden steenhouders betaald voor het maken van daklijsten voor deze torens (f 21v) en krijgt Gerardt in de Struys, leydecker ende borger tUtrecht 99f betaald voor het dekken van deze twee torens (f 24v/25r) (zie ook p.00).

44 ARA GRR Registers 2e pak M-Z 659ff, 1530 (1-26) en 1532 (1-25).

45 ARA GRR Registers 2e pak M-Z 659ff, 1530, 20-22. Vermeld worden: 15 vlierbalken, 17 vormen, 19 hoekkepers, 29 carbelen, 14 balken, 17 muurplaten, 2 stijlen, 20 korte spanhouten, 39 lange spanhouten, 3 hanebalken, 2 makelaars, 44 carbelen en kleine hanebalken, 21 carbelen en kleine vlierbalken, 27 carbelen en korte spanhouten, 29 spanhouten, 64 spanhouten en carbelen, groot ende klein, 47 spanhouten, carbelen en vormen, groot ende klein.

Hoe nu verder?

Naar men mag aannemen was de voor spelling van Rombout Keldermans, dat het kasteel op zijn laatst in midden oktober verdedigbaar zou zijn, uitgekomen. Dat betekende echter niet dat het bouwwerk af was. Integendeel, de gracht moest nog verbreed worden en van een kademuur voorzien, de hele westelijke wand moest nog gemaakt worden en verder was er ook nog veel aan de afwerking te doen. In zijn reeds boven genoemde 'memorie' van 6 maart 1530 geeft Rombout een lijst van nog te verrichten werkzaamheden:

- het maken van een gevangenis met een 'stercke duer' die de opgeheven gevangenis in de Catharijnepoort moest vervangen. Die gevangenis heette overigens met middeleeuws cynisme Het Paradijs!⁴¹
- de bouw van de twee grote torens met de muur (zonder faussebrayes) daartussen.
- het verbinden van de twee torens met de overkant van de gracht, zodat het water van de stadsbuitengracht gescheiden zou worden van dat van de kasteelgracht. Die muren moesten zó hoog worden dat men van buiten niet in de stad kon kijken. In de dikte van de muur van een van de torens moest een sluis, 'eene secrete spuyte of verlaet', gemaakt worden, waarmee de waterstand in de gracht van Vredenburg

geregeld zou kunnen worden (afb. 15).

- het maken van een 'logies' voor de kapi tein op een van de torens. Dit doet erg denken aan laat-middeleeuwse kastelen, waarin er een sterk beschermde woonplaats was voor de bevelhebber: huurtroepen waren per definitie onbetrouwbaar!⁴²
- de bouw van de uitvalspoort aan de veldzijde, die zowel in een van de torens als in de muur daartussen gemaakt kon worden, zolang de ingang maar scheef op de richting van de muur kwam, want dan was hij - net als de hoofdboort - beter te verdedigen (afb. 16). De poort moest met een brug met het gebied buiten de stad verbonden worden.

- het repareren van de oude stadstoren die aan de buitenzijde van de voorburch stond. Bovendien moest besloten worden of men van die toren, die de Snijderstoren heette, een kruittoren zou maken.

- de vraag of het Weeshuis - 'dat gasthuys van Zoudenbalch' - zou afbreken of slechts het torentje van de kapel daarvan zou verlagen. Hetzelfde gold voor het kapelletje en de huizen buiten de stad ter hoogte van het kasteel. Het hebben van een vrij schootsveld was hierbij de achterliggende gedachte. Opvallend is, dat in deze lijst plannen tot verbreding van de grachten van het kasteel aan de stadszijde ontbreken. Ook andere

Afb. 14 Overzichten van a: de noordelijke en b: de oostelijke faussebrayes, c: detail van de westelijke muur op de tekening van Rombout Keldermans, waarop de faussebrayes ontworpen zijn.

Afb. 15 Plattegrondtekening van de zuidwestelijke toren met de verdeckte spuyte. Tek. D. van der Werf 1869.

nog te verrichten werkzaamheden aan het kasteel blijven onvermeld, waarvan het dekken met leien van de twee torens aan de stadzijde wel het meest opmerkelijke is⁴³. Dat die torens nog niet bruikbaar waren, blijkt uit een vergelijking van de inventarissen die op resp. 24 maart 1530 en 31 juli 1532 van de inboedel van Vredenburg gemaakt werden⁴⁴. In de eerste inventaris komen de binnentorens niet voor: er staat kennelijk nog niets in of op. In de tweede wordt geschut vermeld dat in en op die torens geplaatst is.

Het enige 'grote' werk dat in 1530 daadwerkelijk plaats vond, is de afbraak van een groot deel van de Catharijnepoort. In een aanhangsel aan de inventaris uit 1530 wordt precies verantwoord welk hout op welke dag van die sloop afkomstig was: tussen 17 en 27 februari werden door timmerman Jan van Vianen 460 stuks hout op de voorhof van het kasteel gebracht⁴⁵. Bovendien waren er nog 130 rijst⁴⁶ leien van het dak van de poort gekomen en op de voorhof opgeslagen.

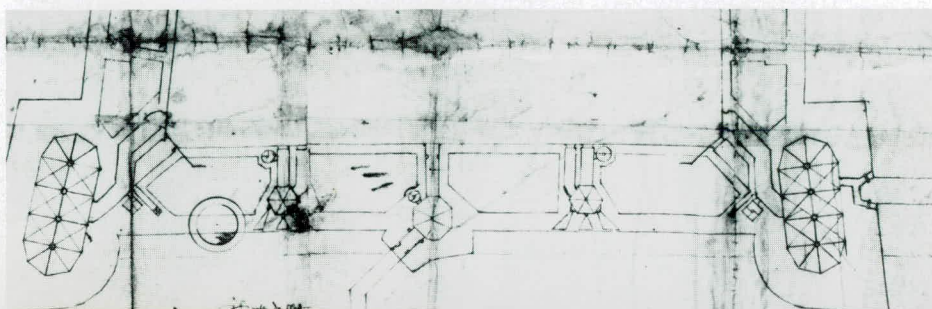
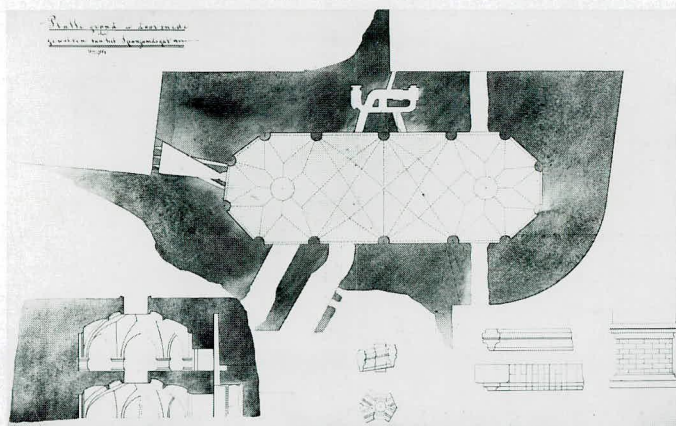
Het was de bedoeling dat dit materiaal - en

ander hout dat van sloop van het Johannerconvent en van een aantal huizen afkomstig was - in de verdere bouw van het kasteel hergebruikt zou worden (afb. 17), maar in 1536 bleek, na het overlijden van Borngnival, dat hij grote hoeveelheden van dat hout - ten onrechte - in zijn keuken en in de haard van zijn kamer had laten opstoken⁴⁷.

Gedetailleerde schriftelijke verslaglegging is een kenmerk van een centraal geleide bureaucratie, zoals de Habsburgse er zeker voor die tijd een was. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat we in 1532 alweer een lijst van aan Vredenburg uit te voeren werken vinden. Op 28 juni van dat jaar schreef de graaf van Hoogstraten een 'memorie ende ordonnantie' over het verder bouwen aan het kasteel en wat dat zou moeten kosten⁴⁸. Deze memorie is een soort 'begroting' van werk voor komende jaren en niet bedoeld voor 1532, want in de bouwrekeningen van dat jaar is geen van de vermelde plannen terug te vinden⁴⁹. Ook de datum van de memorie - midden

46 Met één rijst leien konden ca 8 m² dak dekken. Haslinghuis 1986, s.v. rijst. Met de 130 rijst heeft het dakoppervlak van de Catharijnepoort dus minstens 1040 m² bedragen.

47 Zoals blijkt uit de getuigenverhooren na de dood van Borngnival in 1536 RAU FIL 86, die nodig waren om te achterhalen wat Borngnival de keizer nog schuldig was. Vooral de ambachtslieden die al dit voortreffelijke hout gekloofd en naar de keuken gedragen zagen worden, konden hun afschuw daaromtrent maar nauwelijks verbergen. Roelof de Leeuw, administrateur en verantwoordelijk voor de provisie op het kasteel verwoordde het bij zijn verhoor op 11 juli 1536 als volgt: Segt dattet hout gecomen van sinte katelijnen poort oock overhoop geleyt was int voorn. timmerhuys [op de voorburch] ende geloofft wel dat sommich van dien ten oorboor mach gebrocht wesen, maert tmeestendeel es oick gespilt ende wechgebrocht, soe oick bij den dienaers van den voors. heere [Borngnival] in brant tot sijne gerieve, als bij den anderen crijchcluyden ende knechten [soldaten] die hoer gading daeroff namen, twelck sij upter thoorns brochten; ende als hij, deposant [getuige] den voorn. heere daarvan te kennen gaf, seyt wel sulcke te willen hangen, maer en dede daer nyet meer thoe [maar deed daar niets meer aan]. Eigenaardig genoeg blijkt uit de inventaris van 1532 zonneklaar dat het oude hout dagelics ver-

besicht ende verbrant
wordt (ARA GRR Registers
2e pak M-Z)

48 RAU FIL 46, 2v-4r
Memorie ende ordonnantie
gemaectt bij mijnen
heer de grave van Hoog-
straten den xxviii junijus
anno xxxii. Ende dat van
den wercken die men bin-
nen den Castele Vreden-
boch maecken sal. Ende
daerbij geestemeert hoe-
weel dat coosten sal, in
manieren hiernaer vol-
gend.

49 RAU FIL 52

50 Centraal Museum
Utrecht, Catalogus van het
Historisch Museum der
Stad, 317

in het bouwseizoen - duidt er op dat hij
niet voor dat jaar bedoeld was. Wat was
men voornemens te gaan doen?

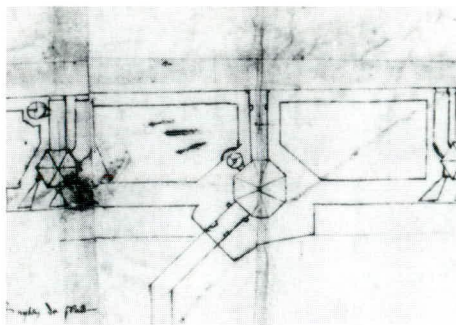
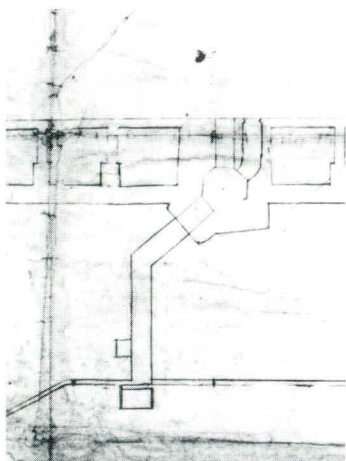
In de eerste plaats zou er een dubbele (!)
overdekte weergang op de wal tussen de
torens gemaakt moeten worden. Op dit
hoogst eigenaardige en zeldzame ver-
schijnsel, zal hier uitvoerig ingegaan wor-
den door de vrijwel volledige tekst in vrije
vertaling met commentaar weer te geven.
‘Ten eerste zal men een galerij maken om
van de ene naar de andere toren te gaan,
zoals die op een tekening ontworpen is
(‘naer vuytwijzen den patroene’). Daartoe
zal men eerst een muur maken die op
bogen van steunbeer (‘freijten’) tot steun-
beer zal gaan. Die steunberen liggen nu
nog ongeveer vijf voet (ca 1.50 m) onder
de aarden wal’.

Deze steunberen en sluitmuren zijn bij de
opgravingen in de jaren ‘60 en ‘70 terugge-
vonden. Opvallend was dat ze niet op
elkaar aansloten (zie afb. 1), wat ze op de
‘patroene’ van Keldermans (zie afb. 3) wel
doen, zij het met een dunne muur. De
sluitmuur stond bovendien - daar waar hij
gevonden is - niet op bogen.

‘De gang die onder de galerij ligt zal men
zó maken dat de kanonnen in het droge
blijven. Daarboven zal men een borstwe-
ring maken met pilaren en bogen, die aan

de binnenzijde van baksteen zijn en die
aan de buitenzijde van vensters en schiet-
gaten voorzien zijn. Het dak van de galerij
zal met leien gedekt worden’.

Op de gravure van Decker (zie afb. 4) zijn
die twee verdiepingen goed herkenbaar,
vooral als men de noordelijke en de ooste-
lijke (binnen)kant vergelijkt met de zuide-
lijke (buiten)kant. De onderste gang heeft
slechts een enkele toegang vanaf de open
weergang aan de binnenzijde, de bovenste
gang met zijn talrijke openingen is kenne-
lijk alleen van binnenuit te bereiken. De
onderste gang heeft de typische schietgaten
voor kanonnen, zoals die ook bij de torens
voorkomen en die daar bij de opgravingen
teruggevonden zijn (zie afb. 10). Het enige
dat niet met de beschrijving in de memorie
van Hoogstraten overeenkomt, zijn de
eigenaardige ‘dakkapellen’, die op de gra-
vure van Decker in het dak afgebeeld zijn.
Dat de sluitmuur werkelijk gemaakt is,
hebben de opgravingen dus duidelijk
gemaakt. Ook verderop, bij de behandeling
van het ‘inkorten’ van het hoofdgebouw,
zal dit nog blijken. Van de ‘bovenbouw’
met zijn twee verdiepingen is dat niet zo
zeker. De gravure van Decker die gemaakt
is naar een schilderij uit ca 1540⁵⁰, geeft
deze opbouw wel aan, maar uit andere door
hem afgebeelde onderdelen, zoals de kap-

Afb. 16 Details van de ontwerptekening van Rombout Keldermans. a: de hoofdepoort, b: de achterpoort.

Afb. 17 Hergebruikte balken onder een cisterne aan de zuidzijde van het hoofdgebouw van Vredenburg.

Afb. 18 Trapje en doorgang die de verbinding tussen het vertrek CI en de gang naar de Vlaamse toren vormden. De oude muur van CI is opgenomen in de veel dikkere en schuin lopende muur van de gang.

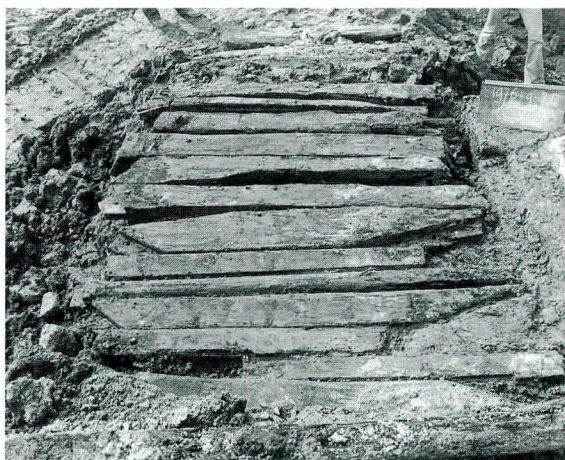
pen op de buitenste torens, is al elders beschreven dat de schilder de gebouwen heeft afgebeeld, zoals ze zouden moeten worden en niet zoals ze gemaakt zijn ⁵¹ (zie voor een derde voorbeeld p.135). Uit de domeinrekening van 1546 ⁵² waarin de modernisering van het bovenste defensiesysteem uitvoering verantwoord wordt, blijkt niets van het bestaan van twee boven elkaar liggende gangen, noch van een leien dak dat zich boven de gangen bevonden zou hebben. De inventarissen uit 1536, 1541 en 1545 geven ook geen enkele aanwijzing daaromtrent ⁵³. Het heeft er dus alles van dat Vredenburg altijd een open weergang tussen de torens gehad heeft. Waarom de overdekte gang nooit gebouwd is, ontrekt zich vooralsnog aan onze waarneming. Een voor de hand liggende gedachte is, dat hij veel te duur geweest zou zijn.

In de noordoostelijke hoek van het kasteel stonden het hoofdgebouw van de Johannieters en een daaraan vastgebouwd vertrek (zie afb. 1, CI) dicht tegen de buitenmuur aan. De memorie van Hoogstraten gaat verder met de mededeling dat 'Verordoneert wordt het gebouw zodanig in te korten dat zowel de wal als een gang [naar de toren] een plaats kunnen krijgen'. Niet

alleen de opgravingen hebben aangetoond dat dat werkelijk gebeurd is, (zie afb. 1), maar ook de zestiende-eeuwse tekening, waarop onder andere het hoofdgebouw en de Vlaamse toren zijn afgebeeld (zie afb. 6). Het lot van de kelders onder de beide gebouwen was verschillend. Die van het hoofdgebouw werd volgestort, zodat het fundament van sluitmuur en gang er doorheen gelegd kon worden. De kelder van CI bleef toegankelijk, zoals bleek uit de aanwezigheid van het trapje dat tegen de nieuwe muur werd gebouwd (afb. 18). Vanuit de gang, die naar de ingang van de Vlaamse toren leidde, kon men dus rechtsaf de kelder van CI ingaan. Ten slotte is er in de inventaris van 1530 nog sprake van drie kelders onder het hoofdgebouw, in die van 1532 en latere jaren nog maar van twee! De derde kelder zal overigens ten tijde van het maken van de inventaris in 1532 nog wel bestaan hebben, maar waarschijnlijk leeg zijn geweest, want de bovenvermelde bouwactiviteiten hadden in dat jaar nog niet plaats gevonden. Hoe 'onaf' de nieuwgebouwde delen van het kasteel waren, blijkt uit de opdracht 'te maecken alle die dueren van den torrens ende poerte beneden optie plaetse', waarvoor een bedrag van 30 £ begroot was. Bovendien moesten de toegangen tot de torens en de poort van-

⁵¹ Zie hierover Hoekstra 1988, 59, waar duidelijk gemaakt wordt dat die kapen nooit gemaakt zijn. Hier is nu een tweede 'bewijs' dat de schilder 'voor kennis' gehad heeft van plannen, die nooit tot uitvoer zijn gebracht.

⁵² RAU FIL 25

53 ARA GRR Registers 2e
pak M-Z 659ff

54 ARA ACB 713

55 RAU FIL 47

56 Zie voor Marcelis Keldermans Hoekstra 1981 en Hoekstra 1996

57 RAU FIL 47, 2v Jan Schut die gecoft heeft thoudtwerck, ijserwerck ende anders gecomen van zijn zelffs huys vercoft ende offgebroken tot wijdinge van de grachte van Vredenburg, om xiiii £. Jan's huis had 160 £ opgebracht.

uit de binnenplaats nog geplaveid worden en de gewelven gepleisterd en gewit, alles bijeen voor de geschatte som van 180 £. Ook met de poorttoren had men nog allerlei plannen, evenals met bestratingswerk binnen en buiten het kasteel. Het laatste moesten de burgers van de stad doen, maar de stenen ('casysteen') waren door Hoogstraten beschikbaar gesteld. En zo waren er nog talloze zaken waar aan gewerkt zou moeten worden, die hier nu niet behandeld zullen worden.

Het verbreden van de gracht

In de tijd dat Hoogstraten de boven besproken 'Memorie ende ordonnantie' opstelde, was het laatste grote werk vóór de bouw van de westelijke wand en torens aan de gang, namelijk het verbreden van de gracht aan de stadszijde. In 1529 had men immers een provisorische, veel te smalle gracht om het kasteel gelegd. Reeds Dublioul had bij zijn bezoek opgemerkt dat er in verband met de huizen langs de noord- en oostzijde van het kasteel niet alleen een aanpassing aan het oorspronkelijk vierkante plan van Keldermans was gemaakt, maar dat ze ook de aanleg van een noodzakelijke brede gracht verhinderden⁵⁴. Van de aankoop en afbraak van de huizen is de administratie bewaard gebleven⁵⁵. De totale kosten van deze operatie bedroegen 14.544 £ 13 s. Uit de 'generale' (=algemene) middelen werd 14.426 £ 14 s 8 d beschikbaar gesteld. De verkoop van materialen van de afgebroken huizen leverde nog eens 1.159 £ op, wat met nog een kleine post van 30 £ 16 s een totaal van 15.616 £ 10 s 8 d opleverde. Het batig saldo moest de rentmeester verrekenen met zijn bouwrekening van Vredenburg over 1534. Als toezichthouder op de sloop en op de verkoop van de afkomende materialen was

Marcelis Keldermans aangesteld⁵⁶. Het zou te ver voeren hier alle verkopen in detail na te trekken, maar globaal is een aantal conclusies te trekken. De aankoopwaarde van de huizen varieerde van 100 £ tot 1150 £. Dat is een indicatie voor het bestaan van gemengde bebouwing, maar de bedragen weerspiegelen waarschijnlijk niet exact de grootte van de huizen. De ouderdom en/of staat van onderhoud van de huizen zal zeker een rol gespeeld hebben bij de bepaling van hun waarde. Een aanwijzing daarvoor is te vinden in de opbrengst van de verkoop van materialen die bij de afbraak vrij kwamen: die bedragen staan niet altijd in verhouding tot de verkoopprijs van de huizen. Zo kwam van het huis van 'Jan die pasteybacker' hout en ijzer ter waarde van 25 £, terwijl het huis en erf slechts 200 £ opbrachten. Daar entegen kwam van het huis van de Heer van Montfoort, dat met zijn erf 600 £ opbracht, slechts 26 £ aan hout en ijzer. Het zeer dure huis met stal, 'stenen camer' en een groot erf van Emerentia Pauwe, weduwe van Lambrecht Zuoel, die in Kalkar woonde, bracht tegen de verkoopwaarde van 1100 £ slechts 56 £ aan herbruikbaar materiaal op. Toch had dit huis een leien dak, wat op grote degelijkheid wijst. Overigens drukt het noemen van de woonplaats van Emerentia ons nog eens met de neus op het feit dat eigenaren van huizen er niet de bewoners van hoeven te zijn.

Een sociale reconstructie van het buurtje rond het Vredenburg zou dan ook een hachelijke zaak zijn, die hier niet geprobeerd zal worden. Het is opmerkelijk dat veel huiseigenaren het afkomend materiaal van hun eigen huis of dat van hun buurtgenoten kochten⁵⁷.

In de periode dat de bewoners hun huizen al verlaten hadden en de sloop nog niet

begonnen was, dreigde er gevaar van diefstal van wat dan 's keizers eigendommen waren. Op 29 juni 1532 kregen Herman van der Goude en Dirck Dirckz 2£ 10s uitbetaald omdat zij 'gewaect ende bewaert hebben den tijt van xxv nachten die huysingen staende omtrent die grachte Vredenburg ten eynden dat die glaesen ende ander gereetschap daerinne wesende nyet genomen en zoude worden ...'⁵⁸.

Na de sloop van de huizen kon men aan de verbreding van de gracht van Vredenburg beginnen⁵⁹. De oude, smalle gracht zal aan de stadzijde waarschijnlijk een talud gehad hebben. Bij de nieuwe was dat om militaire redenen niet de bedoeling: om in de toch wat beperkte ruimte een maximale breedte van het water - en dus de grootste afstand tussen een aanvaller en het kasteel zelf - te krijgen was een vrijwel verticale keermuur aan de stadzijde van de gracht de beste, zij het niet een goedkope oplossing.

Het aanleggen van die keermuur was geen sinecure. Van het werk zijn een uitvoerige begroting en de rekeningposten in de algemene bouwrekening van Vredenburg bewaard gebleven⁶⁰.

Volgens de begroting zou het graven en het afvoeren van de grond 2.800 £ moeten gaan kosten, maar omdat men besloot een gedeelte van de grond te gebruiken voor het ophogen en uitvlakken van de voorburch, kon dit bedrag met 300 £ verminderd worden.

Samen met materiaalkosten à 200 £ kon het graven voor 2.700 £ uitgevoerd worden. De kosten van het metselen van de muur werd op 2.853 £ 12 s 'off daeromtrent' geschat. Zoals gewoonlijk waren de kosten voor het materiaal het hoogst: er werd 1000 £ voor 400.000 nieuwe bakstenen begroot. Voor het hele werk

58 RAU FIL 52, 35v

59 Na de sloop wachtte overigens nog een bijzonder smerig karwei: het legen van de beerputten van die huizen. Hoe vies dat werk gevonden werd, kwam tot uiting in de hoogte van het arbeidsloon, namelijk voor 11 putten 1£ per stuk en voor vijf putten zelfs 1£ 5s per stuk. GAU FIL 52, 36r.

60 RAU FIL 46, 1r-2r; RAU FIL 52

Afb.19 Houweel of 'pick', schop en (verwongen) troffel gevonden in de gracht van het kasteel.

61 Graafhuis & Baart de la Faille 1967, 24-25; Hoekstra 1981a, 74

62 Een globale berekening geeft dat voor de muur, die ongeveer 300 m lang was met een gemiddelde doorsnede van 5 m², ruim 400.000 stenen van het gevonden formaat (30 x 15 x 7 cm; lengte en breedte inclusief voegen; 10 lagen 83 cm) nodig waren. Gaat men van een aanlegdiepte van zeven meter uit, dat is bij benadering drie maal zo diep, dan komt men op de aangegeven 1.200.000 stenen. Gezien het gebruik van zowel oude als nieuwe steen, moet de hoeveelheid afgekomen materiaal van de sloop van de huizen ook knap tegengavallen zijn; of heeft men na het maken van de begroting besloten tot verkoop van de afkomende baksteen over te gaan? In de bouwrekening van 1532 komen geen posten voor die op het schoonmaken van stenen slaan. Slechts het legen van de beerputten van de huizen wordt vermeld. In ieder geval moet de bouw van de muur, voor wat zijn materiaal betreft, aanzienlijk goedkoper zijn uitgevallen. Zie voor de rapporten van Dublioul noot 25.

63 RAU FIL 52, 8r

64 RAU FIL 46, 11r-12r. De vermelding van de 'singelmuur' dateert dit stuk na de zomer van 1532.

65 Vlerk, van der 1983, 10-11

waren echter 1.200.000 stenen nodig. De ontbrekende 800.000 dacht men te verkrijgen bij de afbraak van de huizen, waarvan de kosten van de sloop tot het maaiveld en het schoonmaken van de afkomende baksteen op 400 £ geschat werden; de fundamenteën zouden tegelijk met het graven verwijderd worden. Kennelijk kwam dus niet alle materiaal van de gesloopte huizen op de vrije markt. Bij opgravingen is duidelijk gebleken dat zowel hergebruikte als nieuwe baksteen in de keermuur verwerkt waren⁶¹. Ook het zand dat men nodig had voor het 'beslaan' van de metselkalk dacht men voor een deel in de uit te graven grond van de gracht te vinden. Over de vorm van de muur wordt niets anders gemeld dan dat hij volgens tekening gebouwd moest worden. Uit de opgravingen weten we dat hij aan zijn voet ongeveer 1.50 m en bovenaan nog ongeveer 1.00 m breed was en licht achterover helde. De aanlegdiepte was 0.65 m -NAP, wat ongeveer overeenkomt met het peil van het grondwater. Dat stond ook in de begroting van 1532: funderen op het 'drijfzand'. Alleen werd de diepte daarvan op 21 voet onder het maaiveld geschat, dat is ongeveer zeven meter! De hoogte van dat maaiveld bedroeg daar in die tijd echter ten hoogste 2.50 m +NAP. Het is onduidelijk waar deze misrekening op gebaseerd is, temeer daar men bij het graven van de eerste gracht in 1529 toch wist hoe diep het grondwater zat: men had er immers genoeg problemen mee gehad, zoals Dublioul duidelijk in zijn rapporten vermeldde⁶². Hoewel ze niet nauwkeurig te dateren zijn, is het toch aardig een aantal voorwerpen die bij de bouw gebruikt kunnen zijn en die in de gracht van het kasteel gevonden zijn, hier af te beelden (afb. 19). In de rekeningen komen dergelijke voorwerpen ook voor. Zo leverde

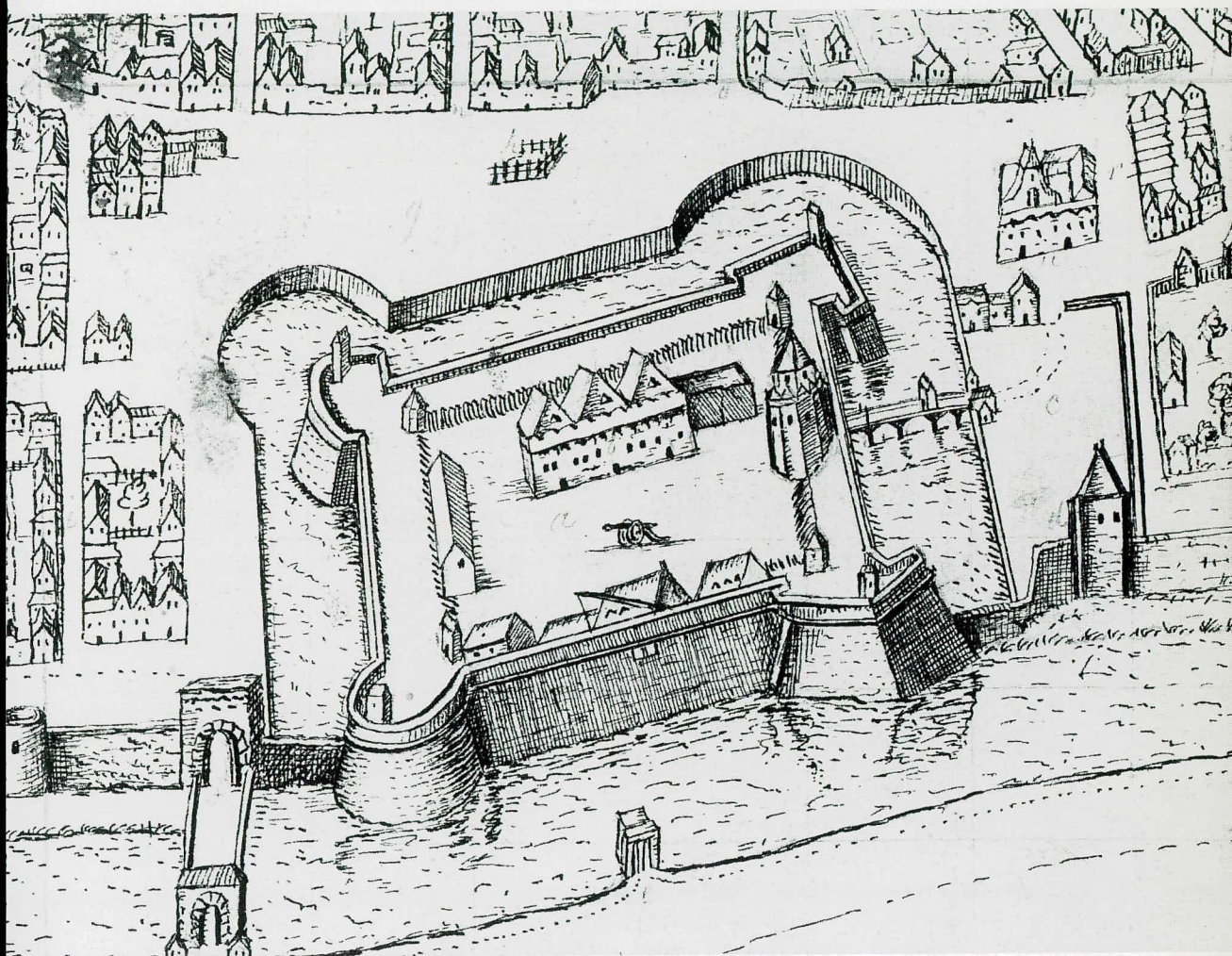
Willem van den Bosch, grofsmid te Utrecht, onder andere elf 'houweelen of breeckbijlen' en 'verstaalde' hij 30 houweelen en 'picken'⁶³. Troffels waren kennelijk persoonlijk bezit van de metselaar, want zij komen in de rekeningen niet voor.

Verdere plannen

Waarschijnlijk in de winter 1532/1533 staken Hoogstraten en Borngnival de koppen bij elkaar om de voortgang van het werk te bespreken⁶⁴. Hun grootste zorg was de verdedigbaarheid van het kasteel aan de westzijde, waar nog steeds de oude stadsmuur als afsluiting diende.

In de eerste plaats moesten de twee 'schutmuren' die de gracht van het kasteel van de stadsbuitengracht scheidden, gemaakt worden 'int droeke [droogte] van den somer'. Het deel van de stadsmuur die tot dan toe die functie had vervuld, diende daartoe afgebroken worden. De nieuwe muren kwamen tussen de Catharijnepoort en de (nog niet voltooide) toren en tussen de andere (evenmin afgemaakte) toren en de voorburch te liggen. Aan de buitenrand van de voorburch stond de 'poedertoren', waarin het kruit opgeborgen was. Deze toren was niet anders dan een oude stadstoren, de Snijderstoren⁶⁵, die overigens wel enige reparatie behoefde.

De rest van de oude stadsmuur die het kasteel aan de westzijde afsloot, zou moeten worden afgebroken en door een nieuwe worden vervangen: 'als den rechten nyewen muer, commende van den eenen toren voers. ten anderen, ghehoogt [op hoogte] sal zijn, dat voers. casteel bevrijt [veilig] zal zijn ende nyet eer [eerder]'. Stuiten we hier op de oude controverse Keldermans - Borngnival? Waar zijn de grote, mooie torens die ver in de stadsbuitengracht moesten uitsteken? Gebouwd zijn ze zeker

Afb.20 Detail van de vogelvlichtkaart van Braun en Hogenberg uit ca 1570, waarop linksboven de plukjes huizen die niet zijn afgebroken voor de verwijding van de gracht, afgebeeld zijn.

66 RAU FIL 53 en 54

67 RAU FIL 52, 21v (steenhouwers), 24v/25r (leidekker), 28r (koperslager)

nog niet, want dat gebeurt pas in 1534/35, zoals uit de bewaard gebleven bouwrekeningen blijkt⁶⁶.

Waren de beide faussebrayes roemloos aan hun einde gekomen, ook de beide torens aan de stadszijde hadden kennelijk wat problemen met hun funderingen, want er is sprake van scheuren in de gangen van die torens, die uitgehakt en weer met goede steen opgevuld moesten worden. Overigens vond men dat kennelijk niet verontrustend, want er wordt geruststellend bij vermeld dat die muren 'huer sate genomen hebben', dat wil zeggen dat de nazakking heeft plaats gehad en niet verder zal gaan. Ook de gewelven van de gangen moesten gerepareerd worden, omdat ze lekten. Daartoe zou de wal boven die gangen afgegraven moeten worden teneinde de gewelven met Brabantse klinkers en tras waterdicht te kunnen maken. Het stuk eindigt met de verrassende mededeling dat niet alle huizen afgebroken waren, die voor de verwijding van de gracht hadden moeten verdwijnen. Her en der stonden nog plukjes huizen en kamers, die om wat voor reden dan ook gespaard gebleven waren. Zijn zij alsnog gesloopt? Nee! Weliswaar geeft de gravure van Vredenburg (zie afb. 4) het gehele gebied ten noorden en ten oosten het kasteel kaal aan, op de vogelvluchtkaart van Braun en Hogenberg uit ca 1570 worden die huizen afgebeeld (afb. 20). Ondanks het feit dat de weergave van het kasteel zelf daar zeer onnauwkeurig is, kunnen we aannemen dat de weergave van de plaats van de niet gesloopte huizen juist is. Ten derde male blijkt de maker van het schilderij uit ca 1540 over 'voorkennis' beschikt te hebben: hij wist dat het de bedoeling was dat de huizen afgebroken zouden worden en dus beeldde hij ze maar niet meer af.

De toestand van het kasteel in 1532

Aan de hand van de rekening⁶⁷ en de inventaris van 1532 kan globaal nagegaan worden welke onderdelen van het kasteel klaar waren. De poort had zijn hoogste punt bereikt, want in de rekening van 1532 werd koperslager Jaspar Zweersz. 12s betaald voor 'een coepere pijp [buis] daer den aernt [adelaar] staende optie poerte der voors. starckte aen draet [draait]'. Een windwijzer in de vorm van de keizerlijke adelaarsierde dus het puntje van het dak van de hoofdpoot: de inwoners van Utrecht wisten nu zeker uit welke richting de wind in hun stad woei. Op de gravure (zie afb. 4) is vaag iets van een windwijzer op het dak te onderscheiden.

Jan Lubbertsz. en Andries Geritsz, steenhouwers, krijgen - waarschijnlijk rijkelijk laat - op 31 december 1532 hun loon uitbetaald omdat ze de natuurstenen daklijsten van de beide binnentorens aangebracht hebben. Samen hebben ze daarvoor 5150 stenen gelegd. Duidelijker blijkt dat de torens echt af zijn uit de twee posten van 10 september 1532, waarbij Gerardt in de Struys, leidekker en burger te Utrecht, betaald wordt voor het dekken met leien van de beide torens. Dat hij het niet bij eenvoudig leidekken had gelaten, had hij per request aan de graaf van Hoogstraten laten weten, die hem dan ook 30£ gunde omdat hij 'die cierage [versiering in lood] als appellen, bloemen ende loeveren [bladornamenten] ofte draecken gemaect heeft, staende optie poerte ende twee pointoirnen [de beide binnentorens]' gemaakt had. Op afb. 4 (zie pag. 117) zijn deze versieringen op de toppen van de daken en dakjes te zien. Op de westelijke wand na - waar de oude stadsmuur nog de afsluiting van het kasteel vormde - was Vredenburg in grote lijnen voltooid.

IV Dagelijks leven op Vredenburg

Bronnen

In het bovenstaande is het ontstaan tot 1532 van het gebouw van Vredenburg in grote lijnen beschreven. De beschikbare bronnen bieden echter ook de mogelijkheid wat meer inzicht te krijgen in het leven van alle dag van het garnizoen en van anderen die bij het wel en wee van het kasteel betrokken waren. Bij een beperking tot de genoemde periode van 1529 tot 1532 doet zich bij de geschreven bronnen het probleem voor dat de domeinrekeningen, waarin het onderhoud van Vredenburg verantwoord werd, pas vanaf 1540 enigszins seriematig bewaard zijn gebleven. Zij blijven, zoals al in het begin van dit artikel is gezegd, uit praktische overwegingen buiten beschouwing. Het nu volgende stuk zal dan ook voornamelijk gebaseerd zijn op de twee inventarissen van 1530 en 1532 en de bouwrekening van 1532⁶⁸. De inventarissen bieden een aardige kijk op de 'aankleding' van het kasteel, maar wel met die beperking, dat er alleen mobilia die aan de keizer toebehoren vermeld zijn. We missen dus alles wat 'aard en nagelvast' is. In de praktijk valt het nogal mee, want bijna alle houtwerk, dat naar onze ideeën toch nagelvast zat - en dat soms ook als nagelvast vermeld wordt -, is wel opgenomen. Waar de grenslag, werd door de inventarisator van 1532 in de inventaris van 1530 als volgt duidelijk gemaakt: 'Up te zael noirtwaert van de groete zael [zie vertrek CI op afb. 1]' trof hij bij zijn rondgang 'Een schoen schoersteen [schoorsteenmantel] van witte steen mit een marienbeelt, sint jan ende sint katerijen beelden' aan. Pinnig schreef hij in de marge 'Dese en sal niet wech loopen'⁶⁹. De persoonlijke bezittingen van het garni-

zoen zijn dus niet in de inventarissen opgenomen. Een deel daarvan is echter bij de opgravingen gevonden. Het is evenwel niet mogelijk onderscheid te maken uit voorwerpen van vóór en na 1532, zodat de opgegraven voorwerpen hier grotendeels buiten beschouwing zullen blijven. Bij een enkel voorwerp dat in de inventarissen voorkomt en waarvan ook een exemplaar is opgegraven, zal de tijdgrens van 1532 overschreden worden.

Op de contemporaine afbeelding (zie afb. 4) zijn zo hier en daar wat geïnventariseerde zaken te zien.

Het is ondoenlijk in dit artikel alle inventarisposten te behandelen. Daarom is voor het behandelen van een aantal thema's gekozen. Daarbij dient opgemerkt te worden dat veel van de inventarisstukken in zalen en kamers afkomstig geweest zal zijn van de Johanniters. Zij hadden immers veel grote en zware stukken moeten achterlaten (zie p. 119).

Voedsel en voedselbereiding

Op Vredenburg was een aantal vertrekken en gebouwen bedoeld voor het opslaan, vervaardigen en bereiden van voedsel. Kelders en zolders dienden voor opslag. Verder waren er een brouwerij een bakkerij en drie keukens.

Een citadel als Vredenburg moest uiteraard te allen tijde voorbereid zijn op een belegering. Dan moest er genoeg voedsel voor het garnizoen zijn. Bij het opmaken van de inventaris werd ook de voedselvoorraad geïnspecteerd. Uit 1530 hebben we zelfs de afrekening van de boodschappen die op 8 maart door Willem Goudt, ontvanger van de bedde in Holland, en Roelof de Leeuw, controleur op Vredenburg in Amsterdam waren gedaan. Acht last⁷⁰ rogge, twaalf last gerst en drie last tarwe. De rogge en de

68 Respectievelijk ARA GRR Registers 2e pak M-Z 659ff, 1530 (1-26) en 1532 (1-25) en RAU FIL 52.

69 ARA GRR Registers 2e pak M-Z 659ff, 1530, 3. Bij iedere nieuw te maken inventaris ging de inventarisator alle gebouwen en terreinen af met de vorige inventaris in de hand, waarop hij alles wat er veranderd was, aantekende. Daarna werd er een nieuw, net exemplaar geschreven, dat op zijn beurt weer voor de volgende inventarisatie dienst deed. Zie voor de meest recente publicatie over Utrechtse schoorsteenfriezen Defoer 1994.

70 De (Amsterdamse) last is de meest gebruikte graanmaat, die ongeveer 3000 liter inhield. Voor oude maten en gewichten zie Verhoeff 1982.

71 *Het Amsterdamse pond woog ongeveer 490 gram, zodat deze baal ruim 42 kilo gewogen zal hebben.*

72 *RAU FIL 52, 23v*

73 *Dat zijn grote wijnvaten van wel twee meter hoog, waarvan er in 1532 één voor 95 gekocht werd van Gerit Jansz., kuiper binnen Utrecht 'omme tgeroeckte vleysch inne te bewaren'.*

74 *In de 16e eeuw varieerde de mud tussen ca 110 en ca 120 liter, waarbij er ook verschillen bestonden tussen de Amsterdamse en de Utrechtse mud. Op zolder lag dus tussen de 2915 en 3180 liter mout.*

75 *In hun nieuwe vestiging aan de Lange Nieuwstraat hadden de Johanniters een brouwerij in een gebouw aan de Nieuwe Gracht, het tegenwoordige 'grachtenpand' van het Museum Het Catharijneconvent.*

76 *Voor een uitgebreide beschrijving van de brouwerij op Vredenburg zie Vilsteren, van 1994.*

tarwe waren afkomstig uit het gebied rond de Oostzee, de tarwe was bedoeld voor het brouwen van bier. De kwaliteit van de laatste twee partijen was echter niet naar de zin van Borngrnival, zodat ze verkocht en vervangen moesten worden. Deze aankoop kostte 690 £ 5s, dat wil zeggen 2761 gemiddelde daglonen van 5s. Verder werden een half last bonen, een half last erwten en een baal rijst van 325 pond⁷¹ gekocht.

Houdbaarheid was natuurlijk een eerste vereiste bij de voedselvoorraden. Daarom is de aankoop van 1280 pond Noorse stokvis ('berger roetschaer') niet verbazingwekkend. Maar na twee jaar was de kwaliteit toch teruggelopen, want de inventarisator van 1532 noteerde: 'dese stockvisch wordt oudt ende sal moeten vercoft zijn ende andere nyeuwen in stade van dien gecoft'. Ernstiger was het gesteld met de vijftig zjiden spek, die samen 2170 pond wogen. Na twee jaar constateerde men dat 'mits dat dit speck gastich [ranzig] ende vol wormen was soe ist vercoft geweest bij de rentmeester ...'. Men vraagt zich af wie er ruim duizend kilo ranzig spek vol wormen kocht en waarvoor het daarna gebruikt is.

Het conserveringsmiddel bij uitstek was zout. In 1530 werd voor 111 £ zout uit Zeeland aangeschaft en op de grote zolder boven de zaal, de provisiezolder, opgeslagen. Daar stonden ook de twee tonnen honing, die van Sipke de Vries ('zipge de vries') in Amsterdam gekocht waren. Wat we in deze lijst missen is het rundvlees. Daarover komen we meer te weten in 1532. In de rekening van dat jaar werd op 7 december voor 20 £ een gemeste os gekocht van Dirck van Airsem, priester in het Regulierenconvent van Amersfoort, die het beest op Vredenburg afleverde⁷². In de inventaris van dat jaar wordt gemeld dat

een gedeelte van het zout dat in 1530 gekocht was, gebruikt was om zestien ossen mee te zouten. Vier van die gezouten ossen bevonden zich in vier grote kuipen, die 'boven tbackhuys up den ganck' staan. Ze werden gezelschap gehouden door negen halve tonnen boter 'tot provisie'.

Op een zolder boven het brouwhuis lagen of stonden vier 'wijnpijpen'⁷³ vol gerookt vlees van zestien ossen. Ze waren dus dubbel geconserveerd: gezouten en gerookt. Dat bij zulk zout vlees bier tot de eerste levensbehoeften hoorde, blijkt uit het feit dat er niet alleen tarwe voor ingekocht werd (zie boven), maar ook hop en mout. Op de bovengenoemde zolder van het brouwhuis lagen in 1532 een zak hop van 450 ponden en een hoop mout van 261/2 mud⁷⁴.

Het brouwhuis - of de brouwerij - van Vredenburg zal zeker een erfstuk van de Johanniters geweest zijn. Ieder zichzelf respecterend klooster brouwde immers zijn eigen bier⁷⁵. Die bezigheid werd onder de nieuwe bewoners onverminderd voortgezet. In de inventarissen en rekeningen van Vredenburg komt het brouwhuis prominent voor met al zijn instrumenten, die herhaaldelijk gerepareerd moesten worden⁷⁶. Dat het niet om een kleinigheid ging, bewijst het feit dat de brouwketel 5000 liter kon bevatten en dat er 75 bier-tonnen waren die, gevuld, ongeveer 150 kilo wogen. Het garnizoen had een eigen brouwer, in wiens kamer in 1532 de ruiten gerepareerd werden.

Dat de soldaten niet alleen het eigen bier dronken, maar zich ook wel eens in de stad lieten vollopen, blijkt uit de inventaris van 1532. Beneden in de poort, waar doorheen de heren naar binnen moesten als zij 'uit' waren geweest, hing 'Een keten mit iiii

houten potten dairan hangende ende is der dronckairts vlies⁷⁷ of oirden dat men hen anhangt als zij droncken geweest zijn'. Voor ernstiger zaken hingen er in de portiersloge vier grote boeien en vijf kleine handboeien.

De bakkerij komt in de inventarissen net zo regelmatig voor als de brouwerij, maar van reparaties is geen sprake. Dit kan slechts betekenen dat het brood van buiten kwam en dat de bakkerij alleen in tijden van nood in gebruik genomen werd.

Dat men op het kasteel ook van vers voedsel hield, valt af te leiden uit de aankoop bij Anthonis Pauwelsz., mandenmaker, van 'een schuttinge voor de visch in de vivier'⁷⁸. Bij diezelfde Anthonis werden voor de 'gardenier' [tuinman] latten en teen gekocht 'om de wijngaert te binden, bloemen gelindt ende anders'. Vermoedelijk heeft deze tuin of 'cruythoff' zich op de voorburch bevonden. Dat er genoeg druiven geteeld werden om wijn van te kunnen maken, is niet waarschijnlijk.

Er waren drie keukens op Vredenburg. Eén ervan komt niet in de inventarissen voor, maar wel in de rekeningen, namelijk 'mijns heeren koecken'⁷⁹, die we bovendien kennen uit het feit dat Borngnival er illegaal hout liet verstoken (zie p. 129). Een andere heet gewoon keuken, maar van de derde is weer bekend voor wie er daar gekookt werd: 'der knechten [soldaten] koecken'. Vóór het vuur van deze laatste stond een spit en er boven was een 'haal', waaraan de kookpot op verschillende hoogte gehangen kon worden; een tweede was in bestelling. Het vuur werd gaande gehouden met een kolen-schop en een ijzeren vork. Verder waren er twee (aan)rechtbanken, waarop het voedsel

toebereid werd en wat 'sittenbancken'.

In hetzelfde gebouw als de soldatenkeuken was ook 'der knechten stoeve' ondergebracht. Dat kan niet alleen afgeleid worden uit het feit dat ze in de inventaris onmiddellijk na elkaar beschreven worden, maar ook omdat in die ruimte 'een oeven van groene kaickelen' (1530) of 'een airden stooff van groene kaickelen' (1532) stond. Dat was een zogeheten kacheloven, zoals die vooral in het Alpengebied nog altijd veel voorkomen. De 'kachel' die van holle tegels was gemaakt kreeg zijn hete lucht vanuit de stookplaats in de keuken en straalde die warmte in de 'stoof' weer uit. Omdat het keukenvuur vrijwel altijd brandde, was het in de stoof altijd warm. Van de 'groene kaickelen' zijn bij de opgravingen in 1976 een paar kleine stukjes teruggevonden⁸⁰.

Uit de inventaris van 1532 wordt duidelijk waarvoor 'der knechten stove' gebruikt werd: Acht quade [slechte] viercante tafelen [tafelbladen] van witten houtte dair die knechten an eeten, mit zeshien scragen [dus twee per tafelblad], mair en zijn van geene wairde'.

De voornaamste brandstof op Vredenburg was turf. Deze werd in het najaar per schip uit Oostveen en Westbroek aangevoerd. In 1532 was Jacob Lam de leverancier van 780 zakken Oostveense en 619 zakken Westbroekse turf⁸¹. Zakkendragers brachten die vanaf de Oudegracht door de toenmalige Catharijnesteeg (nu Zakkendragerssteeg) naar het kasteel.

Slaapgelegenheid

In de inventarissen komt een groot aantal bedsteden en andere slaapgelegenheden voor. Aan het eind van de inventaris van 1532 is een aantal lijstjes opgenomen, waarin bepaalde artikelen uit de inventaris

77 Dit is een verwijzing naar de zeer prestigieuze Orde van het Gulden Vlies, die door de Bourgondisch/Habsburgse vorsten alleen aan leden van de (zeer) hoge adel werd uitgereikt.

78 Dit kan een vijver zijn, maar ook een 'bun' om levende vis in te bewaren. Deze bun zou dan in de gracht gehangen kunnen hebben. De schuttinge zal een van (wilgentenen) gevlochten schot geweest zijn.

79 RAU FIL 52, 9v. Dat het een deftig vertrek was, blijkt uit het feit dat de ramen wit glas hadden: 'Jan Jansz Vuyteweerd, glaesmaecker binnen Utrecht ... in mijns heeren koecken gemaect twee witte nyeuwe glazen, houdende xxiv [24] voet, die voet is ix d, facit iif iis'. Het glasoppervlak geeft aan dat die ramen ieder openingen gehad moeten hebben van ongeveer 1 x 1.20 m.

80 Zie voor de kachelovens in Nederland Dubbe 1963 en Dubbe 1966. In de gewone stoof stond een deftiger exemplaar dat uit gegoten ijzeren platen bestond.

81 Een Utrechtse turfzak bevatte 290 liter. De eerste zending van 899 zakken werd in 40 schouwen vervoerd, zodat er dus gemiddeld 221/2 zakken of 6525 liter in een schouw gingen.

82 Naar uit latere bronnen blijkt, bestond dit garnizoen uit Noordnederlanders, Vlamingen, Walen en een enkele Duitsers. Het is wellicht goed hier nog eens duidelijk te stellen dat Spaanse soldaten pas in 1571 in Vredenburg gelegd werden en dat in dat jaar er een Spaanse bevelhebber op het kasteel kwam. Zie: Bolhuis, van 1838, 96

'gesommeerd' zijn. Er worden 57 bedsteden genoemd, waarvan er 20 of 25 in slechte staat verkeerden. Deze laatste bevonden zich vooral op de beide oude stadstorens, de Snijderstoren op de voorburch en een andere toren die later voor de westelijke wand van het kasteel afgebroken zou worden. De reden van de geringe kwaliteit wordt in de inventaris gemeld: '... quade bedsteden die de knechten selver gemaict hebben van ouden houtte ende plancken'. Het lijkt er dus op dat er ernstig gebrek aan goede slaapplekken was. Zouden we op basis van het aantal bedsteden de omvang van het garnizoen op minstens 57 man mogen stellen? Dat zou betekenen dat ze - op de wacht na - met zijn allen in 'der knechten stove' met zijn acht tafels konden eten.

Rechtstreeks uit het klooster afkomstig zijn twee rijen van negen kamertjes op een verdieping met een gang daartussen '... dair men ten halve doirgaet ende worden genoemd den dormiter'. Omdat er sprake is van een kamer aan het oosteinde van de noordzijde, hebben deze kamertjes in oost-west richting gelegen. Daar ze niet boven de grote zaal hebben gelegen, moeten ze onmiddellijk ten westen daarvan gelegen hebben, omdat dat het enige andere grote oost-west gerichte gebouw is (zie afb. 4, links van het hoofdgebouw). Eén van die kamertjes had geen bedstede, maar een 'overhemelde coets van wagescot [radiaal gezaagd eikenhout]'. Had daar een iets hogere Johanniter geslapen? In vier van de kamertjes stonden twee bedsteden, in het 'dormiter' konden dus totaal 22 personen slapen.

Afb.21 Drie soorten kanonnen die op Vredenburg gebruikt werden. a: kartouw, b: slang, c: falconnet.

Afb.22 Kogels van verschillende afmetingen die bij de opgravingen gevonden zijn. De kogels zijn nog niet van hun roest ontdaan, die ze overigens door het liggen 'bij de capel' ook wel opgedaan zullen hebben.

Bewapening

Vredenburg was in de eerste plaats een militair gebouw, waarin een garnizoen gelegerd was⁸². Dat blijkt duidelijk uit de ruime aandacht die in rekeningen en inventarissen aan het wapentuig werd gegeven. Dat materiaal valt in drie delen uiteen: de handwapens en harnassen, de kanonnen met hun toebehoren en het kruis.

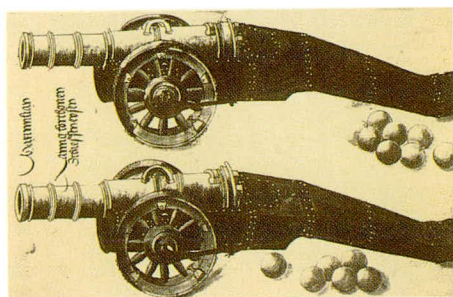
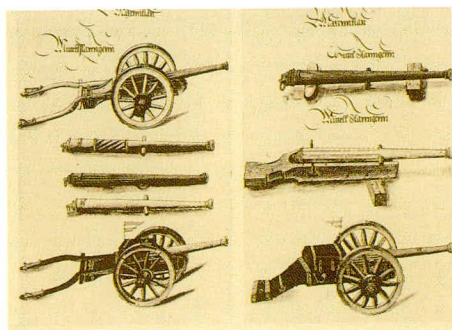
In de grote zaal hing 'het harnas'. Uit de aantallen is - net als uit het aantal slaapplekken - bij benadering de sterkte van het garnizoen af te lezen: 66 bovenstukken ('omgaende ruggentughen'), 77 paar armstukken ('armsceenen') en 64 halskragen ('rinckragen'). Deze aantallen komen aardig overeen met de 57 bedsteden die boven werden genoemd. Eigenaardig is het veel geringere aantal helmen ('backeneelkens'), namelijk 37. De verschillen tussen de aantallen vermeld in de inventarissen van 1530 en 1532 is niet groot. Het aantal hellebaarden is afgenomen van 94 naar 86, maar het aantal pieken ('spietsen') bleef 400.

In 1530 lagen ook de handvuurwapens in de grote zaal, namelijk 183 haakbussen,

waarvan 83 'mit ijseren staerten' en 80 'in houten laden', waarvoor 300 pond aan loden kogels klaar lag. In 1532 werden 175 haakbussen geteld, maar daarbij ook nog 49 handbussen. Het aantal of het gewicht van de kogels zijn niet nader gespecificeerd. Het groffe geschut - de kanonnen - vormde een allegaartje. Bij de overdracht van de wereldlijke macht in het Sticht van de bisschop aan de keizer waren alle militaire zaken aan de laatste gekomen, dus ook de kanonnen. In de inventaris van 1530 wordt melding gemaakt van allerhande wapentuig dat van het kasteel van Wijk bij Duurstede naar Vredenburg gebracht is. Daaronder bevonden zich bronzen exemplaren met mooie namen als 'den wolf mitte bellen' of 'den leeu van vuytrecht'. Sommige droegen het wapen van bisschop Philips van Bourgondië⁸³. Ook uit de stad zelf was geschut weggehaald, zoals 'twee groete bombairde van ijsere' en 'twee ijsere tuimelaers [mortieren]', waarmee vooral brandbommen werden afgeschoten. Dit geschut deed in 1532 geen actieve dienst, want het lag vóór het brouwhuis.

83 Philips van Bourgondië was bisschop van Utrecht van 1517 tot 1524. Zie Sterk 1980, waar gedetailleerd beschreven wordt wat er zo al met het wapentuig uit Duurstede gebeurde.

84 Zie voor deze Willem van Wou: *Hul, van den* 1982, die overigens schrijft dat Willem niet als geschutgieter bekend stond (p. 161)! De combinatie klokkengieter - geschutsgieter kwam in de zestiende eeuw buitengewoon vaak voor.

85 Dit is waarschijnlijk de privé kapel van balijer van de Johanniters geweest.

86 De mededelingen over de kapel in RAU FIL 52, 21r, 9v, 34r

In 1530 was Vredenburg kennelijk nog niet zó ver klaar, dat het al een geregelde opstelling van het geschut had. Uit de inventaris van 1532 blijkt, dat dat toen wel het geval was. Bij de inventarisatie van de kanonnen begon men op de Hollandse toren en draaide - na op het stuk van de muur tussen deze toren en de poort twee ijzeren kanonnen genoteerd te hebben - een keurig rondje tot men bij de hoofdboort uitkwam. Op de Hollandse toren stonden vijf kanonnen, waaronder de Wolf (met de bellen), de Leeuw (van Utrecht), één versierd met een drakenkop en granaatappels en één met het wapen en de wapenspreuk van de keizer. Ze lagen schietklaar op affuiten op twee met ijzer beslagen wielen (afb. 21). Voor noodgevallen lagen er zelfs twee nieuwe, losse wielen gereed, maar die waren niet met ijzer beslagen. Verder waren er lepels om het kruit in het kanon te schep- pen, stampers om het kruit vast achter in de loop te krijgen, wissers om de kruitres- ten na het afvuren van het kanon uit de loop te verwijderen en drie 'vuurpannen' waarin het vuur voor de ontsteking kon branden. Deze laatste waren met een ijze- ren ring aan een grote steen vastgemaakt. Onder in de toren lagen acht 'ijzeren steen- bussen', kanonnen die stenen kogels afschoten. Ze waren zeker niet gebruiks- klaar, want van affuiten en dergelijke was geen sprake. Wel lagen er vier grote plan- ken om affuiten van te maken. Vermeldenswaard is verder een 'oudt half slangesken oft valckonnet' (afb. 21c), dat de klokkengieter Willem van Wou (overle- den 1510) gegoten had en waarop St Maar- ten twee keer stond afgebeeld⁸⁴. Alle attri- buten voor het afschieten van de kanonnen waren dus aanwezig, behalve de kogels en het kruit. De kogels (afb. 22) lagen in 1532 'bij de capel', 'an tbrouwhuys' en op de bin-

nenplaats van Vredenburg. Tijdens een beleg moest men de voorraad kogels natuurlijk kunnen aanvullen. Daarom tref- fen we in de inventarissen ook gietvormen voor kanonskogels aan. Bij het afschieten van kanonnen vond een geweldige terug- slag plaats, die gedeeltelijk opgevangen kon worden door 'acht nyeuwe cabels om tges- cut mede te bynden'.

In de kruitkamer stonden in 1532 - droog en wel - 32 tonnen met kruit. Ook de ingre- diënten om meer te maken, waren aanwe- zig: 20 tonnen salpeter, 71/2 tonnen zwa- vel, waarvan de halve ton al gezeefd was en 5 vaten houtskool. Voor dit laatste was ook een voorraad grondstof aanwezig 'boven tbackhuys up den ganck' lagen 'omtrent xxvii oft xxviii wagens, een gehele solder volle, gesaecht ende gecleift lyndboomen [linde] ende willighenhouts om cruytcool- en aff te branden'.

Geestelijk leven

De geestelijke verzorging van het garni- zoen was in handen van een inwonende kapelaan, die in 1530 in één van de kamer- tjes sliep, die eens de dormter van het Johanniter klooster vormden. Hij deed waarschijnlijk dienst in de kapel⁸⁵, die tot 1532 nog zeer sober was ingericht: er waren volgens de inventaris van dat jaar drie leze- naars en vier banken die aan de muur vast- gemaakt waren. De rekening van dat jaar⁸⁶ maakt duidelijk dat er wel aan de inrichting van de kapel gewerkt werd, want Floris van Wijck, metselaar, zette in dat jaar 'een tafe- reel opt autair in de capelle' en pleisterde en witte het interieur. Dat de kapel werke- lijk in gebruik was, bewijst de aankoop van kaarsen, die behalve voor de portiers en de mensen die de beerputten van de afgebro- ken huizen leegden, ook voor de kapel bedoeld waren. Later zou de kapel volledig

uitgerust worden. Dat de kapel van glas-in-lood ruiten voorzien was, bleek op wat komische wijze eveneens uit de rekening van 1532 '... Jan Uyteweerd ... zes glazen verlapt [gerepareerd] ende verbindtloet [van loodstrippen voorzien] staende in de capelle, die overmits [door] tlosschieten van tgroff geschut gebroecken ende geborsten waeren ende dat op nyeuwejaersnacht, daeraen verdient xii [12] s den viii^{en} [8e] januarii A° XXXII [1532]'. Een ander raam in de kapel was voorzien van een gebrandschilderde St Jan, de patroonheilige en naamgever van de Johanniters.

Vóór de poort stond (of hing?) een afbeelding van Sint Andries, waarboven 'Gerardt in de Struys, leydecker ende borger tUtrecht' en dakje maakt 'hangende boven St Andries staende voor de poerte'⁸⁷.

Op de gravure (zie afb. 4) is links naast de adelaar boven de poort een persoon afgebeeld, die mogelijk deze St Andries moet voorstellen; hij heeft in ieder geval een dakje boven zich.

V Besluit

Ondanks het feit dat er slechts vier jaren uit het bestaan van het kasteel Vredenburg in dit artikel behandeld zijn, is maar een klein deel van het beschikbare bronnenmateriaal gebruikt. Sommige onderdelen, zoals bijvoorbeeld de ambachtelijke activiteiten op het kasteel, de talloze reparaties en de kleine bouwwerken die eraan gedaan en toegevoegd zijn, zijn hier niet behandeld. Het voornaamste doel van dit verhaal was dan ook niet om volledigheid na te streven, maar met voorbeelden aan te tonen hoe boeiend en verrijkend het is met verschillende soorten bronnen de (materiële) geschiedenis op micro-niveau te lijf te gaan.

**Winkels en warenhuizen aan de Oude-
gracht van 1838 tot heden** *Bettina van Santen*

Inleiding

De Oudegracht in Utrecht wordt door velen beschouwd als hét winkelgebied van de stad. Het betreft dan vooral het deel aan de westzijde tussen Stadhuisbrug en Viebrug. Het merendeel van de tegenwoordige bebouwing in dit gebied heeft een middeleeuwse oorsprong en ook de handelsfunctie stamt al uit deze tijd. In de tweede helft van de negentiende eeuw onderging de gracht echter een ware metamorfose (afb. 1). Vele, nog middeleeuwse gevels werden vervangen en zo ontstond in grote lijnen het beeld van de Oudegracht zoals het vandaag nog bestaat. Deze metamorfose van de gracht hing samen met grote veranderingen binnen het winkelbedrijf. Niet langer kocht men rechtstreeks bij de producent en kon men afdingen op de prijs van het produkt. Ten gevolge van de industrialisering werden nu kant en klare producten in grote hoeveelheden te koop aangeboden tegen een vaste prijs. Deze verandering werd onmiddellijk zichtbaar in de architectuur. De winkelpui en de geheel als warenhuis gebouwde panden deden hun intrede aan de gracht. De oudere inwoner van Utrecht kent vast nog wel Vroom & Dreesmann aan de Oudegracht, of de zaak in

luxue huishoudelijke artikelen van Hoyng, de kledingzaak Gerzon en de Galeries Modernes. Maar ook de namen van de meer bescheiden zaken als Bastiaanse en het mantelmagazijn Schröder & Brenninkmeyer zullen nog een bekende klank hebben. Een groot aantal winkels heeft het bijna honderd jaar uitgehouden aan de gracht. Andere verdwenen al na enkele jaren. De laatste decennia is er sprake van een nieuwe ontwikkeling. Het karakter van de winkels verandert. Vestigden zich in de negentiende eeuw met name luxere zaken aan de gracht, tegenwoordig wordt het beeld beheerst door de Wibbra, het Kruidvat, de Free Recordshop en andere vestigingen van winkelketens.

De geschiedenis van het warenhuis in vogelvlucht

Warenhuizen waren in de negentiende eeuw een volstrekt nieuw fenomeen. Het begon allemaal in Parijs rond het midden van de negentiende eeuw met de opening van de 'Bon Marché'. Alles was hier anders: de klant kon vrijblijvend binnenlopen en rondkijken zonder tot koop over te gaan en voor alle spullen gold een vaste prijs,

afdingen was verleden tijd. De eerste pogingen tot etaleren werden hier ondernomen, want nu men niet langer verplicht was te kopen moest de klant 'verleid' worden. Een nieuwe architectuur werd ontwikkeld. Geholpen door de nieuwe materialen zoals gietijzer en later beton, konden grote openingen overspannen worden. Daarnaast maakte de verbeterde produktiemethode van glas, grote etalages mogelijk. Het succes van de formule leidde tot een explosie van grote warenhuizen in Parijs en Londen en in de loop van de negentiende eeuw in alle grote steden van Europa.

Een belangrijke voorwaarde voor het ontwikkelen van een groot winkelbestand was een ruime mate van verstedelijking. Deze kwam in Nederland pas op gang rond 1870 en raakte in een stroomversnelling tussen 1880 en 1920. Een belangrijk hulpmiddel bij het vergroten van het afzetgebied van de winkels was de ontwikkeling van het transport. De spoorwegen, paarden- en stoomtram zorgden niet alleen voor het vervoer van goederen, maar brachten ook kopers naar de steden. Voor Utrecht was de ontwikkeling tot knooppunt van de spoorwegen sedert 1850 van belang, maar zeker zo belangrijk was de ontsluiting van de nabije regio door de tram rond 1890, toen tramlijnen werden geopend die de winkelstraten in de binnenstad op hun route hadden.

'Handelaren in laken en gemaakte klederen'

De grote winkelbedrijven die zich ontwikkelden in de negentiende eeuw omvatten de meest uiteenlopende branches. Wel waren het vooral luxe goederen die verkocht werden in de nieuwe winkels. Voor goedkope dagelijkse producten ging men voorlopig nog naar één van de vele mark-

ten. Eén categorie is dominant in de stroom van nieuwe winkels: de kledingzaak. De perfectionering van de naaimachine rond 1850 door Isaac Singer en het gebruik van stoomkracht had massaproductie van kleding mogelijk gemaakt. In Utrecht komen we in de jaren '60 al verschillende manufacturenzaken tegen: de gebroeders Broekman, de firma Maselandt, G.H. Sandt & Co, J.G. Schurmann & Co, C.G. Caesar, J.H. Schröder, B. Vroom en natuurlijk de winkel van Anton Sinkel. Binnen enkele jaren zouden daar namen als Peek & Cloppenburg, Clemens & August Brenninkmeyer en Vroom & Dreesmann bijkomen. Sommige manufacturenzaken hadden een eigen atelier voor maatkleding. Het was een kleine stap naar het maken van kleding op voorraad. Zo had Johann Peek in de jaren '80 van de vorige eeuw boven zijn zaak aan de Oudegracht een naai-atelier waar zowel maatkleding als confectiekleding werd vervaardigd (afb. 2).

Het blijft in de familie

De grote kledingwinkels zijn bijna allemaal opgericht door voortvarende, overwegend katholieke, handelslieden uit Westfalen (Duitsland). Al sedert de achttiende eeuw werd in Westfalen op de boerenhoeven linnen geweven. De stoffen werden door verschillende families aan de man - of liever: de vrouw - gebracht in een afzetgebied dat zich uitstrekte tot in Friesland. De waren werden huis aan huis verkocht door de zogeheten 'lakenpoepen'. Het aantal verkopers nam echter zulk een omvang aan dat er in sommige delen van Friesland een verbod werd uitgevaardigd op de huis-aan-huisverkoop. Het alternatief was het openen van een winkel. En zo openden aan het eind van de achttiende eeuw de eerste Duitse lakenhandelaren een winkel in Fries-

¹ Het volgende commentaar dateert uit de beginperiode van de Winkel van Sinkel: 'De voorwinkel is opmerkenswaardig: de voetstukken der kasten en de vloer zijn van blauw en wit marmer, met koper ingelegd; de kasten zelve en de deuren zijn van goudgebronsd, zeer kunstig gewerkt ijzer. De zaal, omstreeks 50 tot 100 voeten, overdekt met eenen lantaarn, staat door zonder de eenige minste ondersteuning, boven eene gaanderij; men kan dit niet aanzien zonder daarbij aan de majestueuze paleizen en hangende tuinen der antieken te denken. De geheele betimmering is van gepolitoerd Amerikaans esdoorn- en maghonijhout; het stucadoor- en beeldhouwwerk (....) getuigt evenzeer dat hier theorie en praktijk uitmuntend hebben samengewerkt'.

land, waaronder één van de Brenninkmeyers. In de tweede helft van de negentiende eeuw nam de stroom Duitse handelaren opnieuw sterk toe en verplaatste de handel zich naar het westen, waar de groeiende steden een aantrekkelijke afzetmarkt boden. Voor de jonge Westfalers was er ook een politieke reden om het land te verlaten: na de éénwording van Duitsland in 1871 onder Pruisische heerschappij (Bismarck) werd de dienstplicht ingevoerd. Katholieke Westfalers zagen in een hernieuwde anti-katholieke stemming tenslotte een extra reden weg te trekken. Van Anton Dreesmann, Johann Peek, Heinrich Cloppenburg en Anton Kreymborch is bekend dat zij hun vaderland verlieten om de dienstplicht te ontduiken. Andere uit Westfalen afkomstige jongelieden volgden: Hendrick en Jörgen Voss, Bernhardt en Benedictus Lampe en Clemens en August Brenninkmeyer. De zakelijke belangen werden verstevigd door onderlinge huwelijken. Zo was de familie Brenninkmeyer door huwelijk verbonden met de families Schröder, Voss en Lampe. Vroom was via huwelijken gelieerd aan Dreesmann, maar ook aan de firma Hoyng en Schröder. Een niet te onderschatten rol bij de komst van de katholieke Westfalers speelde tenslotte het grote succes van één streekgenoot die hun was voorgegaan: Anton Sinkel.

Het grote voorbeeld

Anton Sinkel was voor vele Westfalers hét grote voorbeeld van een succesvolle ondernemer. Een man om na te volgen. Hij verliet kort na 1806 Duitsland en vertrok naar Nederland, waar hij rond 1822 een winkel vestigde aan de Nieuwendijk in Amsterdam. De Winkel van Sinkel kreeg al snel een voor die tijd enorme omvang. Het assortiment was veelomvattend. In adres-

boeken uit die tijd kwam Sinkel onder allerlei branches voor: manufacturen, knopen, tapijten, apothekerswaren enzovoorts. Al snel vestigde hij filialen in andere steden. Zo kocht hij in Utrecht in 1824 het pand 'Het houten been' aan de Oudegracht en tien jaar later het St. Barbara- en Laurentiusgasthuis. In 1836-39 werden de middeleeuwse panden vervangen door prestigieuze nieuwbouw. De nieuwe winkel naar ontwerp van architect Adams werd in Utrecht als een regelrecht wereldwonder beschouwd (afb. 1)¹. Na het overlijden van Anton Sinkel in 1848 nam Anton Povel de zaak over. Hij breidde het assortiment enorm uit. Het versje 'In de Winkel van Sinkel is alles te koop' stamt uit die tijd. De aanpak van Povel had zoveel succes, dat hij een aantal depots kon openen onder de naam 'De Vlijt', die een assortiment in garens en band hadden. Povel was één van de eersten die het systeem van vaste prijzen hanteerde. Ook introduceerde hij de lapjesdagen: uitverkoop van voornamelijk restantgoederen tegen lage prijzen. In de jaren '90 van de negentiende eeuw kon de Winkel van Sinkel de concurrentie met de nieuwe warenhuizen niet meer aan en kwam het succes van de zaak ten einde. De Winkel van Sinkel in Utrecht werd vervolgens overgenomen door de bank Vlaer & Kol. Kort geleden is het pand verbouwd tot café en festivalpaleis.

Het winkelbestand aan de Oudegracht

De Oudegracht was, zoals gezegd, van oudsher een plaats waar vele handelaren en kooplieden zich vestigden. De bisschopsstad Utrecht had zijn burgerlijk- en handelshart in de buurt van de gracht. Zoals in veel andere steden, was ook hier de functie van de bebouwing gemengd: naast winkels trof men ook woonhuizen en ambachtelijk-

ke bedrijven aan. In 1850 waren er nog betrekkelijk weinig winkels gevestigd aan de Oudegracht, maar de adreslijst van 1868 laat een mengeling van winkels, woonhuizen en ambachtelijke bedrijven zien. Zo woonden er gepensioneerde officieren, predikanten, een gekwalificeerd collecteur van de staatsloterij, een opzichter van de Staatsspoorwegen tot en met de gezusters Emmelot 'in fruit'. Daarnaast was er ook een aantal manufacturenzaken, zoals Caesar, Maselandt en van der Sandt & Co., en andere winkels: Hoyng in galanterieën, Bastiaanse in garen en band, Van Haag en Kerckhof in koloniale waren en tenslotte nog een ambachtsman in de vorm van de vleeshouwer en spekslager J. van Dam. De massale vestiging van winkels vond in Utrecht plaats vanaf het midden van de negentiende eeuw, met het zwaartepunt allereerst in de Choorstraat en omgeving. Pas vanaf 1890 nam de winkelconcentratie aan de Oudegracht grotere vormen aan. Toch werd er nog in 1895 een dubbel woonhuis gebouwd: Oudegracht 101-103: 'woonhuis met stal en koetshuis aan de

Zakkendragerssteeg'. Dit woonhuis zou pas in 1914 verbouwd worden tot winkel met bovenwoningen. Rond 1900 werd het aantal huizen dat volledig als woonhuis in gebruik was minimaal, maar wel werd er nog relatief veel gewoond boven de winkels. Dit betrof meestal de eigenaar van de winkel, zijn familie of inwonend personeel.

Na-oorlogse ontwikkelingen

Een aantal van de winkels die rond 1920 aan de Oudegracht gevestigd was, zou het tot in de jaren '60 van deze eeuw uithouden. Bekende namen in 1920 zijn de Grand bazaar Français (Galeries Modernes), de firma Wagenaar in muziek, Mado & Co in papier en schrijfwaren, Van Haag en in koloniale waren, Grijs & Van Rooijen in behang, Van der Sandt & Co manufacturenhandel, Schröder & Brenninkmeyer mantelmagazijn, Bastiaanse in garen en band, (afb. 3) Gerzon in mode-artikelen, Hoyng in galanterieën, Yrondy & Lestrade in parapluïes en Vroom & Dreesmann in tapijten en huishoudelijke artikelen². Vanaf de jaren '50 van de twintigste eeuw vond

² Het familiebedrijf Bastiaanse heeft het langst bestaan aan de Oudegracht. In 1984 vierde het nog zijn 125-jarig jubileum. Het 'magazijn van garens en band, saaijetten, wollen gebreide goederen, breika-toen, kousen, knopen enz. enz.' werd opgericht in 1859 aan de Oudegracht 157. Het assortiment ging langzaam maar zeker over op luxe damesmode. Ook breidde de winkel zich uit naar drie panden: den Golden Koppe (nummer 157), Cleyne Rosendaal (155) en Roosendaal. Bastiaanse is begin jaren '90 vertrokken uit Utrecht, nu worden de panden 157 en 155 gebruikt door het Kruidvat. De firma Mado is er nog steeds.

geleidelijk aan een verdere verandering van functie plaats. Het wonen raakte in alle delen van het centrum steeds minder in trek. De bouw van de grote nieuwbouwwijken als Hoograven, Kanaleneiland en Overvecht zorgde voor een uitstroom van bewoners uit het centrum en de oude negentiende-eeuwse wijken. De nieuwbouwwijken hadden hun eigen winkelcentra, Kanaleneiland en Overvecht zelfs een 'grootwinkelcentrum' met uitstraling naar aangrenzende wijken. Allerlei algemene na-oorlogse ontwikkelingen speel-

den hierbij natuurlijk een belangrijke rol. Zo was daar de grote bevolkingsgroei, het stijgende besteedbare inkomen en de toegenomen vrije tijd. De binnenstad werd door het publiek steeds meer als onaantrekkelijk ervaren onder andere vanwege de toenemende verkeersdruk en het gebrek aan parkeergelegenheid (afb. 4). Ook bedrijven en winkels verlieten de één na de ander het centrum en vestigden zich in de buitenwijken, waar zij beter bereikbaar waren. Om deze 'leegloop' van het oude stadscentrum tegen te gaan, werden

grootschalige plannen gemaakt voor een versterking van de city-functie. In Utrecht werd een groot winkel- annex kantorencentrum gepland, aansluitend op het station. Dit complex, genaamd Hoog-Catharijne, werd door de winkeliers aan de Oudegracht en omgeving aanvankelijk als een grote bedreiging gezien. Sommige zaken kozen eieren voor hun geld en vestigden zich in Hoog-Catharijne, zoals Vroom & Dreesmann. Het tij keerde toen de gemeente de Oudegracht en directe omgeving als voetgangersgebied inrichtte. Dit wandelgebied

werd een groot succes. De gelijktijdige exploitatie van de werven door de horeca vergrootte de uitstraling van het gebied. Zo heeft de Oudegracht zijn waarde als winkelgebied weten te behouden.

Winkel-architectuur

De 'verwinkeling' van de Oudegracht kwam allereerst tot uiting in het verschijnen van de winkelpui. De vroege winkelpuien waren letterlijk winkelkasten: buiten het gevelvlak uitstekende vitrines met kleine ruitjes. Met de verbetering van de kwaliteit van het glas, werd het mogelijk het glasoppervlak te vergroten en zo verdwenen de kleine ruitjes uit het gevelbeeld. Rond 1870 deed de neo-klassieke winkelpui zijn intrede: een houten raamwerk met pilasters, aan de bovenzijde veelal verbonden door bogen. Meestal waren de puien driedelig: twee etalage-vensters met in het midden een deur. Rond 1880 werd de pui

Afb.3 De pui van Bastiaanse kort na de verbouwing van 1929. De pui is geheel uitgevoerd in een zakelijke stijl, die doorgevoerd is tot in de belettering.

Afb.4 Oudegracht ter hoogte van nr. 157 vóór de invoering van het voetgangersgebied in 1972.

steeds plastischer (afb. 5). In plaats van pilasters werden nu half-zuiltjes gebruikt, niet alleen van hout maar ook van het 'nieuwe' materiaal gietijzer. Ook werden de kroonlijsten meer en meer gevuld met decoraties. De onderdelen van dit soort puin werden in serie gegoten. Vanaf 1885 werden steeds vaker complete winkels gebouwd: op de begane grond was de verkoopruimte en op de verdiepingen bevonden zich woningen of kantoren. Dat bracht met zich mee dat de gevel als één geheel werd ontworpen en dat niet langer de pui onafhankelijk van de gevel erboven werd vormgegeven. Vroege voorbeelden van als winkel ontworpen panden in Utrecht zijn de reeds genoemde Winkel van Sinkel, en ook het lakenmagazijn van de gebroeders Van Geelen in de Choorstraat, dat later door Vroom & Dreesmann overgenomen werd en uitgebreid tot aan de Oudegracht (afb. 7). De plasticiteit van de gevel leidde hier en daar tot exotische vormgeving.

Langzaam maar zeker werd de overgang naar de Art Nouveau gemaakt: afgeschuinde omlijstingen en vloeiende overgangen van de verschillende onderdelen vormden het nieuwe beeld van de winkelpui. In de eerste helft van de twintigste eeuw kwam onder invloed van de Duitse winkelarchitectuur de voorliefde voor verticaal doorlopende dragende elementen op. Pilasters werden over een aantal verdiepingen voortgezet en vormden zo een sterke verticale beklemtoning van de gevel. Als karakteristieke voorbeelden in Utrecht gelden de uitbreiding van Vroom & Dreesmann uit de jaren '30 naar ontwerp van J. Kuyt en Modehuis Gerzon naar ontwerp van architect Van der Lip (zie afb. 16 op blz. 159). Ook in het interieur werd de doorgaande pijler toegepast: hal-achtige lighthoven werden ontworpen met omlopende galerijen

Afb.5 De winkelpui van Oudegracht 70 uit circa 1890 met een combinatie van halfzuiltjes, neo-gotische motieven in de deuren en smeedwerk.

Afb.6 De winkelpui van Mado, naar ontwerp van Gerrit Rietveld. De losstaande vitrine op de hoek is helaas verdwenen.

Afb.7 De winkel van de gebroeders van Geelen. Aquarel van A. Grolman, 1897.

en vrijliggende trappen. De verbouwing van Vroom & Dreesmann in 1903 en 1922 door architect Houtzagers maakte gebruik van zo'n grote lichthal met galerijen³ (afb. 8 en 10). De winkelpui bleef de mode volgen en zo zien we in de jaren '30 van deze eeuw onder invloed van het Nieuwe Bouwen een meer strakke vormgeving. Het mooiste voorbeeld van de winkelpui als losse doos is de pui die Gerrit Rietveld - nota bene pas in 1962 ontwierp voor de papier- en schrijfwarenwinkel van Mado & Co (afb. 6). De enorme lichttoetreding die de eerste decennia als belangrijk werd ervaren, werd in de loop van de jaren '60 en '70 van de twintigste eeuw ingeruild voor dichte wanden.

De verwondering over licht - daglicht of elektrisch - had plaats gemaakt voor de wens om zoveel mogelijk verkoopruimte te hebben. Trappenhuizen zijn dan bij de grotere winkels allang vervangen door liften en roltrappen.

De ontwikkeling van een aantal winkels aan de Oudegracht

In het hiernavolgende zal ingegaan worden op een aantal grote en kleinere winkels aan de Oudegracht. Hierbij is gekozen voor die winkels en warenhuizen die de verschillende aspecten van branche-geschiedenis, bouwhistorie en architectuurgeschiedenis in zich verenigen en die een prominente plaats innemen in het beeld van de Oudegracht tussen Stadhuisbrug en Viebrug.

Oudegracht 167 - Vroom & Dreesmann

In 1871 kwam Anton Dreesmann uit Westfalen naar Nederland om de dienstplicht te ontlopen en in 1878 opende hij zijn eerste zaak in manufacturen in Amsterdam. Toen

hij in 1898 een samenwerking aanging met zijn zwager Willem Vroom - getrouwd met de zuster van Antons vrouw en afkomstig uit een katholiek gezin uit Veendam - was dit het begin van het succesverhaal van Vroom & Dreesmann. Op 1 oktober 1898 kochten zij in Utrecht een pand aan de Stadhuisbrug voor f 75.000,-. Het filiaal werd geopend onder de naam 'De Zon', een symbolische naam die populair was voor manufacturenzaken. Het succes van Magazijn De Zon in Utrecht was zó groot, dat de zaak binnen korte tijd kon uitbreiden in de richting van de Oudegracht. Het pand op de Stadhuisbrug was in 1850 gebouwd als manufacturenwinkel voor de gebroeders Van Geelen. Zij hadden de bekende Utrechtse architect Christiaan Kramm een reeks bestaande panden laten verbouwen tot een nieuwe winkel in neo-classicistische vormgeving (afb. 7). Deze winkel was drie bouwlagen hoog en de gevel was drie traveeën breed, ingeklemd tussen brede pilasters die over de gehele lengte liepen en op de begane grond waren uitgevoerd als driekwartrond zuilen met cannelures. De drielichtvensters hadden rondboogvormige beëindigingen. Zware lijsten scheidden de verdiepingen. De derde verdieping werd bekroond met een borstwering. Allerlei klassieke details versierden de gevel en boven de middentravee stonden twee beelden, waarvan er één Mercurius verbeeldde: de god van de handel. Ook het interieur was in neo-classicistische trant uitgevoerd: langs de wanden liep een hoge plint met pilasters waartussen nissen geplaatst waren. In deze nissen stonden vazen op een sokkel of bronzen kandelaren en klassieke beelden. Onder het plafond liep een fries met schilderijen. De kleuren van het interieur waren wit en goud. De zaak van Vroom & Dreesmann werd,

³ De allereerste lichthof was natuurlijk in Utrecht geïntroduceerd door de Winkel van Sinkel en is nog steeds te bewonderen

4 V&D kondigde zijn aanstaande verbouwing met paginagrote advertenties aan. Daarin stond: 'Door het steeds uitbreiden en meer specialiseren van onze Afdelingen, zijn wij genoodzaakt wederom ons bedrijf aanmerkelijk te vergroten. Het gebouw Masse-gast is reeds in gebruik genomen voor de technische Dienst, nu volgt AFBRAAK van de percelen Choorstraat 1-3-5. Door een groot-sche Nieuwbouw zullen onze magazijnen worden verrijkt met een 16-TAL moderne ETALAGES welke zijn ondergebracht in een ruime PASSAGE en zal het bezichtigen van de etalages een genot worden voor het Utrechtse publiek'.

zowel in 1903 als in 1922, uitgebreid naar ontwerp van een andere bekende Utrechtse architect: P.J. Houtzagers. Hij ontwierp de gevels in een stijl sterk verwant aan het ontwerp van zijn voorganger Christiaan Kramm. In 1903 werd er aan de Stadhuisbrug een travee bijgebouwd, die hoger opgetrokken was dan het reeds bestaande warenhuis. In deze travee werd nu de ingang geplaatst, zodat de begane grond van het oude gebouw geheel als etalage kon worden gebruikt. In het interieur werd een lichthal opgenomen (afb. 8). In 1922 volgde een verdere uitbreiding aan de Oudegracht, zoals gezegd opnieuw naar ontwerp van Houtzagers. De ingangen van het grote warenhuis werden nu gesitueerd aan de Stadhuisbrug en aan de Oudegracht. De inrichting van de winkel bestond nog steeds, zoals gebruikelijk, uit lange kastenwanden met daarvóór de toonbank. In navolging van het ontwerp van Kramm werden ook enkele beelden aan de nieuwe gevels geplaatst: ditmaal werd er voor drie paren gekozen, waarbij één van de paren van het ontwerp van Kramm gehandhaafd bleef (afb. 9). In 1930 was een volgende uitbreiding van de winkel aan de Oude-

gracht noodzakelijk⁴. De architect die deze uitbreiding heeft ontworpen was de vaste architect van het concern in die jaren: J. Kuyt. In totaal zou Kuyt elf warenhuizen voor Vroom & Dreesmann in Nederland ontwerpen. Ook Kuyt zocht in eerste instantie in zijn ontwerp aansluiting bij de vormtaal van het oude pand van Christiaan Kramm. Ditmaal rezen er bezwaren bij de Schoonheidscommissie. Die wenste niet dat de uitbreiding zou voortborduren op een stijl, die zij als ouderwets en weinig karakteristiek beoordeelde. Een nieuw ontwerp werd ingediend waarbij het noodzakelijk zou zijn het oude pand van Kramm te slopen. Dit nieuwe ontwerp was nu geheel naar wens van de Schoonheidscommissie, die het 'een goed zakelijk geheel van eenvoudige vormgeving' vond. Toch sloot Kuyt nog enigszins aan bij de oude bouw, met name in het gebruikte materiaal. De overgang van de imitatie Kramm-gevel van Houtzagers naar het 'zakelijk geheel van eenvoudige vormgeving' van Kuyt werd gevormd door een hoger opgetrokken bouwdeel met een ronde glazen erker over drie verdiepingen. De nieuwe gevel werd (en wordt) gekenmerkt door

Interieur van den winkel STADHUISBRUG No. 4-5.

VROOM & DREESMANN, UTRECHT
Stadhuisbrug 4-5. - Oude Gracht 8. - Lange Vleestraat 7-9.

GROOTSTE MAGAZIJNEN
in: Manufaktur • Stoffen • Gemakke Goederen • Kousen •
• Sokken • Tricotgoederen • Garen • Band enz. •

SPECIALITEIT
in: Bedden • Matrassen • Tapijten • Vloerzeilen • Dekens •
• Loopers • Karpotten • Tafelkleeden • Vitrages •

Voor BEDDEN en TAPIJTEN
verlange men onze speciale Catalogus
• met prijzen, welke franco wordt toegezonden. •

Zendingen boven 10 Gld. franco door geheel Nederland.

Afb.8 Het interieur van Vroom & Dreesmann rond 1910 met de lichthal, centrale toonbank en de voorraadkasten langs de wand. Let ook op de uitstalling boven de toonbank.

Afb.9 Vroom & Dreesmann in 1925 met links het oudste gedeelte naar ontwerp van Kramm en aansluitend de nieuwbouw van Houtzagers.

grote horizontale glasvlakken, geleed door muurdammen. De muurdammen hebben ter bekroning vlakke kapitelen met daarin afbeeldingen van dieren. Deze vormgeving sloot inderdaad aan bij de moderne winkellarchitectuur van de jaren '30. De horizontaliteit van de gevel werd nog versterkt door de brede lijst boven de begane grond waar in grote letters VROOM & DREESMANN kwam te staan. Opnieuw werd een lichthal opgenomen, waarbij de oude hal werd vervangen door een nog grotere. Op het dak kwam de meerzijdige koepel met glas in lood, die tot op de dag van vandaag gehandhaafd is (afb. 10). De groots opgaande trap werd uit het centrum geplaatst tegen de noordwand. In het trappenhuis werden glas-in-loodvensters opgenomen, waarvan een aantal nog steeds aanwezig is. Aan weerszijden van het trappenhuis waren de liften gesitueerd, die bediend werden door een liftbediende. In het ontwerp waren ook twee kleinere trappenhuisen opgenomen: één direct ten oosten van de hoofdtrap en één aan de Stadhuisbrugzijde. De eerste is nu onzichtbaar vanuit de hal en is in gebruik als personeelstrap. De tweede is verdwenen. Het succes van Vroom & Dreesmann leidde in 1903 al tot de bouw van een tweede warenhuis aan de Lange Viestraat. Hier werden de bestaande panden verbouwd achter een nieuwe gevel van architect Houtzaggers. In 1933 ontwierp Kuyt hier eveneens een modern warenhuis met horizontale vensterreeksen. Vroom & Dreesmann zou in de jaren '70 van deze eeuw beide filialen sluiten om een nieuw te openen in Hoog-Catharijne. Het pand aan de Oudegracht werd in gebruik genomen door de Openbare Bibliotheek, Broese Kemink en Mobach. De puien zijn wel enigszins gewijzigd, maar zonder het oorspronkelijke beeld veel geweld aan te doen.

V&D aan de Lange Viestraat is gesloopt om plaats te maken voor de - nooit echt gerealiseerde - Bijenkorf.

Oudegracht 163 - H.C. Hoyng

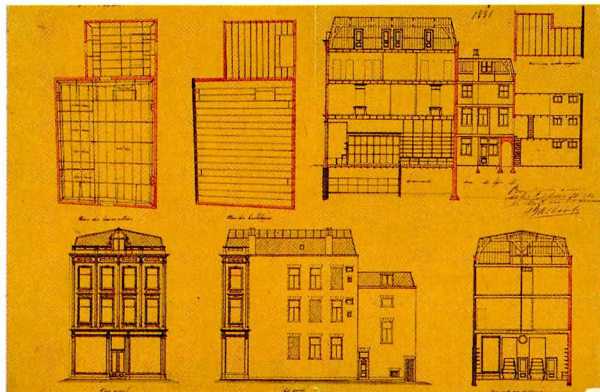
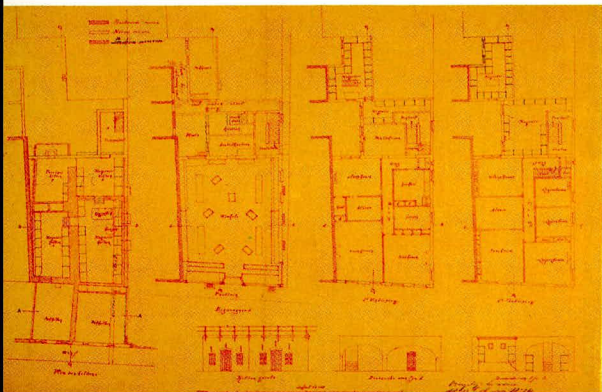
In de jaren '60 van de negentiende eeuw adverteerde H.C. Hoyng als 'winkelier in galanterieën en kinderspeelgoederen'. Vervolgens werd hij vermeld als 'winkelier in galanterieën en kramen' om tenslotte door de wereld te gaan als 'winkel in galanterieën'. Hoyng verkocht luxe huishoudelijke artikelen, zoals serviesgoed en porselein, die men - in tegenstelling tot de gewone huishoudelijke artikelen - niet op de (week)markt kon verkrijgen. Aanvankelijk was de zaak, samen met een aantal andere zaken in galanterieën, gevestigd in de Choorstraat - Stadhuisbrug. In 1882 verhuisde Hoyng naar Oudegracht 163. De hier gevestigde zaak van Burger in 'fijne galanterieën en reukwaren' was in vlammen opgegaan, waarbij ook een zeer fraaie neo-klassieke pui uit 1870 verloren ging. Hoyng liet in 1881 een nieuw woonhuis met winkel bouwen 'aan de Oudegracht a.d. hoek Masegast ter plaatse van het afgebrande perceel'. De bouwtekening toont

Afb. 10 Gezicht op Vroom & Dreesmann met de uitbreiding van J. Kuyt en de lichtkap, omstreeks 1932. Opvallend is de schaalvergroting die de uitbreiding van het warenhuis veroorzaakt in dit deel van de stad.

een onderkelderd huis met drie bouwlagen en een grote mansardekap (afb. 12). Het pand was vrij diep en had een lange gevel aan het Massegast. Tegen de achtergevel werd een kleiner en lager pand aangebouwd. In grote trekken is het pand in deze opzet nu nog steeds aanwezig. Hoyng gebruikte zowel de kelder, die onder het gehele pand doorloopt, als de tweede en derde verdieping van de aanbouw als opslagruimte. De woon- en slaapvertrekken waren op de tweede en derde verdieping van het hoofdpand gesitueerd. Op de begane grond waren de winkel en het kantoor. Ook Hoyng hield zich aan de traditionele winkelindeling met hoge kasten langs de wanden. De overige winkelruimte deelde hij iets speelser in met verschillende schuin geplaatste toonbanken (afb. 11). De gevel had een eenvoudige, neo-klassieke vormgeving met geprofileerde vensteromlijstingen en een tympaan ter beëindiging (afb. 12). De winkelpui was vrij eenvoudig met twee grote etalage-vensters aan weerszijden van een terugliggende ingang, het geheel tussen zuiltjes op een lage plint. De pui werd om de hoek één travee voortgezet. In 1902 vond een verbouwing plaats. Architect Joling uit Amsterdam maakte een ontwerp voor een nieuwe voorgevel, inclusief winkelpui en voor het vergroten van het interieur. Enkele jaren later zou hij zijn faam vergroten met de bouw van het nieuwe kantoor- en winkelcomplex

voor Peek & Cloppenburg aan de Dam te Amsterdam. Deze opdracht had hij waarschijnlijk te danken aan de banden tussen de firma Hoyng en Peek & Cloppenburg. In 1900 werd namelijk de NV Peek & Cloppenburg opgericht met als één van de medefinanciers de firma Hoyng. Joling ontwierp voor Hoyng een traditionele gevel die door een zeer overdadige Jugendstil decoratie eigentijds vormgegeven werd (afb. 13). De pui kreeg twee diepe portieken aan de voorzijde, waardoor de middelste etalage aan drie zijden vrij kwam te liggen. Ook om de hoek in de gevel aan het Massegast werd de pui uitgebreid. In de portieken en in de etalage werd extra verlichting aangebracht in de vorm van in Jugendstil uitgevoerde lampen aan het plafond. De schoorsteen werd in gekleurde baksteen opgetrokken en is het enige nog zichtbare restant. In 1922 werd het pand opnieuw verbouwd en ontstond het aanzien dat het - grotendeels - tot vandaag gehouden heeft. Ditmaal was het de Utrechtse architect J. van der Lip die de opdracht kreeg. Enkele jaren eerder had hij ook al het naburige pand van Gerzon ontworpen. Van der Lip ontwierp een nieuwe winkelpui met natuurstenen kolommen met bronzen wikkels en abstract vormgegeven kapitelen. De invulling van de pui is van hout. Deze pui werd doorgetrokken in de gevel aan het Massegast, zodat er bijna rondom etalages ontstonden. Op de hoek

liep de terugliggende etalage achter de hoekkolom door. Hiervoor moest de entree van de woning verplaatst worden. Voorts werd de gehele gevel bedekt met blauw-groene tegels van de Utrechtse tegelfabriek Westraven. Hiermee verdwenen de Jugendstil-decoraties die kennelijk na twee decennia al als hopeloos ouderwets werden ervaren onder de tegels (afb. 14). De firma Hoyng is in de jaren '60 van deze eeuw uit Utrecht verdwenen. Momenteel bestaat er opnieuw een firma Hoyng in Nieuwegein, maar deze heeft alleen de naam nog gemeen met het oude bedrijf. Het is een onderdeel van Blokker. In Utrecht vestigde zich vervolgens Gazan in het pand Oudegracht 163. J. Gazan was in 1880 in Amsterdam een manufacturenzaak begonnen. Na de tweede wereldoorlog ontwikkelde Gazan zich tot een succesvolle keten van discountzaken waarin populaire kleding tegen een uiterst lage prijs werd verkocht. De winkelinrichting en de bediening waren minimaal. Gazan werd vervolgens opgekocht door een andere discountzaak: Zee-man. In 1989 vestigde de Free Recordshop zich in het pand, in 1996 gevolgd door de kledingzaak Sting. Aan de gevel is in essentie weinig gewijzigd. Zoals reeds gezegd, is de pui verschillende malen opnieuw ingevuld, maar de hoofdropzet met de natuurstenen kolommen bleef gehandhaafd. Wel zijn tegenwoordig de etalage-vensters in de zijgevel allemaal dichtgezet om binnen

extra verkoopruimte te creëren. De vrij smakeloze pui van de Free Recordshop is vervangen door een nieuwe, meer verzorgde invulling met hout en gekleurd glas.

Oudegracht 161 - Gerzon

Het modehuis Gerzon werd in 1889 in Amsterdam opgericht door de broers Eduard en Lion Gerzon. Zij verkochten daar gebreid goed (bonneterie), kousen, handschoenen, corsetten, damesblouses en rokken. In 1892 ondernam de zaak een koerswijziging en richtte zich met name op de welvarende burgerij met luxe goederen. De Gerzon-zaken werden gekenmerkt door een luxueuze inrichting en grote etalages. De kwaliteit die het modehuis Gerzon voorstond, had ook consequenties voor het personeel: de klanten werden hier geholpen door *winkeldames* in plaats van door *winkeljuffrouwen*. Dit subtiele verschil werd de meisjes bijgebracht op een speciaal daartoe opgerichte Gerzonschool. In 1903 openden de gebroeders Gerzon een winkel aan de Oudegracht op de hoek met de Massegast (afb. 13). Dit pand had op de begane grond een eenvoudige Neo-klassieke pui met een groot etalagevenster en een deur. Het succes van de zaak leidde tot grootse plannen voor nieuwbouw. Na aankoop van het buurpand en panden aan de Massegast en de Hekelsteeg hadden de gebroeders Gerzon het grootste deel van het bouwblok tussen beide stegen tot hun beschikking.

Afb. 11 Bouwtekening van Oudegracht 163, indeling van het interieur, 1881.

Afb. 12 Bouwtekening van Oudegracht 163, 1881.

Afb. 13 Oudegracht 161-167 in 1905 met de Jugendstil-geveldecoratie van Hoyng en aan de andere zijde van de steeg het Massegast de winkel van Gerzon.

Bij monde van de Utrechtse architect Jan van der Lip liet men weten van plan te zijn hier een groot warenhuis te laten bouwen waarbij de stegen Massegast en Hekelsteeg zouden worden ingericht als passages (overkapte winkelstraten). Het ontwerp van Van der Lip uit 1913 werd echter door de gemeentelijke Fabricagecommissie, die bouwplannen beoordeelde op hun technische en esthetische kwaliteiten, afgewezen: men achtte onder andere het overbouwen van de stegen niet acceptabel. Het volgende ontwerp uit 1914 toonde een winkelpand van drie bouwlagen met een doorgetrokken middenrisaliet en grote etalage-vensters op alle verdiepingen. Voor dit ontwerp werd weliswaar een vergunning verleend, maar ook dit werd om onduidelijke redenen niet uitgevoerd. In 1915 kwam Van der Lip met een nieuw plan voor een veel grotere winkel (afb. 15). Vermoedelijk was de aanzienlijke uitbreiding van het assortiment van het bedrijf een reden om tot een nieuw plan te komen. Gerzon maakte namelijk juist tijdens de Eerste Wereldoorlog een enorme bloei door. Alert op de gevolgen van de oorlog, toen de buitenlandse aanvoer van confectie stagneerde, was men begonnen confectie in het bedrijf zelf te maken. Het succes was enorm, zeker toen de buitenlandse aanvoer van confectie afnam. Al snel waren honderden meisjes aan het werk in de naai-ateliers van Gerzon en het bedrijf boekte in de eerste twee oorlogsjaren een gigantische winst. Deze winst werd door de gebroeders Gerzon gebruikt om hun winkelbestand uit te breiden en reeds bestaande panden te verfraaien. Dit beleid was in 1916 aan het pand in Utrecht af te lezen. De nieuwbouw was 18 meter hoog, wat in die tijd voor Utrecht bijzonder hoog was. De architectuur van het gebouw was geïnspireerd op die van de Duitse

Afb. 14 Oudegracht 163 in 1996. De gevel is nog steeds bedekt met de blauwe tegels. Op het dak troont de schoorsteen van de verbouwing van 1903. Het gebouw is nu in gebruik bij 'The Warehouse'.

Afb. 15 Gerzon kort na de oplevering van het gebouw (omstreeks 1917). In het medaillon het portret van de architect J. van der Lip.

Afb. 16 Oudegracht 161 in 1996.

warenhuizen uit deze periode. Al bij zijn eerste - afgewezen - ontwerp lichtte Van der Lip toe dat hij de bedoeling had het gebouw op te trekken uit betonijzer, bekleed met natuursteen en bouwceramiek, een constructie die tot op dat moment voornamelijk in het buitenland werd toegepast. Omdat het pand zo hoog opgetrokken moest worden, gebruikte Van der Lip een betonskelet. De voorgevel kreeg een sterke verticale beklemtoning door de over de gehele gevel doorgetrokken middenrisaliet. De naam Gerzon stond in grote letters ter bekroning boven het pand. Alle verdiepingen waren in gebruik als verkoopruimten. De vensterreeksen, de in de zijgevel doorlopende grote etalage op de begane grond en het gebruik van elektrisch licht maakte van dit pand een waar modepaleis⁵. Het bedrijf zelf deed er alles aan de goede naam van zijn vestigingen hoog te houden. Zo waren er de beroemde modeshows waarin de nieuwste mode werd gepresenteerd. Eén van deze modellen zou later wereldberoemd worden onder haar artiestennaam Audrey Hepburn. Het pand in Utrecht werd in 1919 en 1921-22 aanzienlijk naar achteren uitgebreid, opnieuw naar ontwerp van architect Van der Lip. Deze in baksteen opgetrokken delen zijn duidelijk van een geheel andere vormgeving dan het gebouw aan de Oudegracht. De etalages werden in 1929 vernieuwd, waarbij de spiegelruiten in brons gevat werden. De Tweede Wereldoorlog bracht zware tijden voor Gerzon.

De Joodse directie werd ontslagen, evenals de vele Joodse werknemers en het bedrijf werd door de Duitsers overgenomen als Joods kapitaal. Na de oorlog zette één van de overlevende directieleden het bedrijf voort. In de decennia na de oorlog zou Gerzon echter steeds meer achterblijven bij de

nieuwe trends in de mode. Begin jaren '70 werd het slecht lopende bedrijf het slachtoffer van een textiel-speculant. Deze speculant had ook Schröder & Co opgekocht, zogenaamd om dit bedrijf samen met Gerzon en nog een derde zaak te fuseren tot een nieuwe textielgigant. Het ooit zo trotse modepaleis werd echter gesloten en doorverkocht, waarmee begin jaren '70 het bestaan van modehuis Gerzon eindigde. Nu is de witgoedzaak De Block in het pand gevestigd. Het gebouw is grotendeels nog in originele staat gebleven, zij het dat ook hier de etalages in de zijgevels alle dichtgezet zijn en er in het interieur nauwelijks meer iets terug te vinden is van het luxe winkelinterieur. Toch heeft het pand in potentie nog steeds de allure van voorheen (afb. 16).

Oudegracht 145-147- Van der Sandt & Co

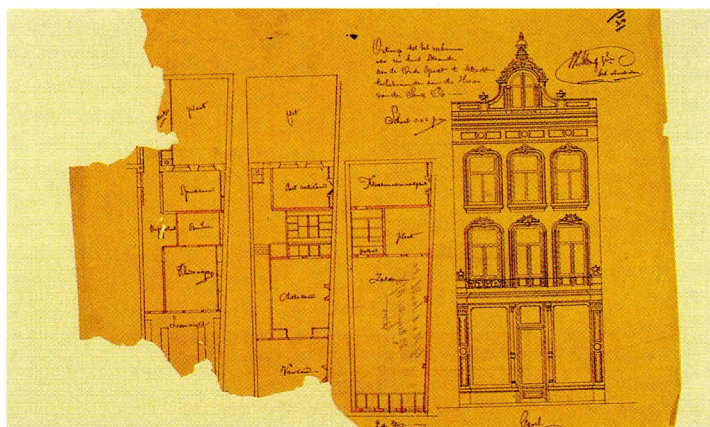
In 1861 vestigde de manufacturenzaak G.H. van der Sandt & Co zich in het pand Oudegracht 147. In het adressenboek presenteerde de firma zich als 'kooplieden in manufacturen, laken, gemaakte kleederen, linnen enzovoorts'. Blijkbaar is de zaak bijzonder succesvol geweest, want in 1876 werden zowel de gevel als het interieur volledig verbouwd. Aansluitend werd in 1877 het buurpand Oudegracht 145 bij de zaak getrokken en ook geheel verbouwd. Beide - van oorsprong dertiende-eeuwse panden - werden aangepast aan de negentiende-eeuwse mode van de witgepleisterde gevels waarvan er omstreeks deze tijd zoveel in het beeld van de Oudegracht verschenen (afb. 18). De bouwtekening van Oudegracht 145 laat ons een gevel zien waarbij voor de decoratieve elementen en de vormgeving van vensters, dakkapel en winkelpui rijk geput is uit de vormtaal van het Classicisme en de Rococo. Het is niet bekend of

⁵ Verslag in het Utrechts Nieuwsblad na de opening: 'Een modepaleis in Utrecht. Zonder overdrijving, dit is de juiste benaming voor de nieuwe behuizing van Gerzon's modemagazijn aan de Oude Gracht (...). Een grootsche moderne bouwconstructie van cement-ijzer en beton, opgetrokken tot een hoogte van achttien meter in totaal, de beneden verdieping meegerekend zes etages. (.....) Zonder aan een bepaalde stijl te herinneren, staat hij daar, massief en stevig als de firma zelf, oprijzend aan de Gracht, in zijn tonige kleur, het geweldige modepaleis met zijn dertien vitrines, die de allernieuwste snuffes van Parijs bevatten, door kundige etaleurs, met zwier en gratie geschikt in de voordeeligste standen - in alles beeld van heden'.

6 Zie A.F.E. Kipp, *Oude Gracht 145*, 'Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht 1986', Maandblad Oud-Utrecht 1987-11, 215-217 en B.J.M. Klück, *Oude Gracht 147*, 'Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht 1987', Maandblad Oud-Utrecht 1988-12, 205-209

de gevel van Oudegracht 147 ook door dezelfde architect is verbouwd, maar gezien de grote stilistische overeenkomst ligt dit voor de hand. De winkelpui liep door over beide panden. Oudegracht 147 was ontstaan door het verbouwen en samentrekken van twee oudere panden, te weten de huizen Valckendael en Leeuwenberch⁶. Leeuwenberch had al in de achttiende eeuw een nieuwe gevel gekregen met onder andere een bekroning met sier-vazen en liggende beelden. Deze bekroning werd opgenomen in het negentiende-eeuwse ontwerp. De heersende eclectische stijl liet dit soort ontleningen makkelijk toe en de symboliek van de beelden paste bij de nieuwe bestemming: zowel Neptunus, maar vooral Mercurius waren van oudsher verbonden met welvaart en (zee)handel. De winkelpuien waren van een standaard neoclassicistische vormgeving: pilasters op een hardstenen plint aan weerszijden van rechte etalages en een - in het midden gesitueerde - terugliggende winkel deur. De plattegronden van Oudegracht 145 laten ons een voor die tijd gangbare winkelinrichting zien: twee lange kasten langs beide wanden en daarvoor twee toonbanken (afb. 17). Achter de winkelruimte bevonden zich het kledingmagazijn en twee kantoorruimtes. Op de verdieping was woonruimte, ingedeeld in een voorkamer en twee achterkamers, met in het midden de trap. Op de zolder was een kleermakerswerkplaats. De firma zou tot 1938 op de Oudegracht

145-147 gevestigd blijven. Natuurlijk werd zowel het interieur als het exterieur aangepast aan de veranderende behoeften en smaak. De gevels boven de pui zijn hierbij overigens betrekkelijk ongewijzigd gebleven. Wel zijn de twee beelden in de loop van deze eeuw verdwenen. De winkelpuien hebben meer veranderingen ondergaan. Met name in de jaren '30 zijn ze sterk gewijzigd. De pui van Oudegracht 145 kreeg twee in natuursteen uitgevoerde pilasters met cannelures op een stenen plint, het geheel werd afgesloten door een stenen puibalk. Daarbinnen kwam een eenvoudige houten invulling met horizontale bovenlichten en een centrale portiekdeur. De pui van 147 werd vormgegeven in dezelfde opzet, maar met een veel bredere lijst waarin de naam 'Theco' gevoerd werd. Theco maakte deel uit van de 'N.V. voorheen G.H. van der Sandt & Co' en verkocht dames- en herenmode. De firma Theco werd in 1938 opgeheven, waarna Maison Carrie zich hier vestigde. In Oudegracht 145 kwam Maison Kota in lederwaren. Aan het eind van de jaren '60 ontstonden problemen rond Oudegracht 147. Maison Carrie verliet het pand. Na drie jaar leegstand werd het grote pand in 1970 gekraakt en omgedoopt tot Groot Craeckenborgh. De krakers zagen wel mogelijkheden in het grote pand met zijn in totaal 22 kamers, de meeste met wastafel en op elke verdieping toiletten en een klein keukentje. Voorts waren er een grote keuken met bijkeuken,

Afb.17 Bouwtekening voor van der Sandt & Co, Oudegracht 145-147, 1876.

Afb.18 Oudegracht 141-161 omstreeks 1910. In het midden Oudegracht 145-147, de winkels van Van der Sandt & Co. Links daarvan in Oudegracht 151 - het voormalige stadskasteel Groenewoude - de firma Schröder & Breninkmeyer. Perry & Co Trading Company, Oudegracht 143, verkocht de nieuwste artikelen uit Amerika.

Afb.19 Oudegracht 147 in 1997 met de pui van Wibbra. (beide afb. rechts)

doucheruimten en op alle kamers voldoen de berg- en kastruimte. De krakers gingen op de verdiepingen wonen. Andere ruimtes werden bestemd als ateliers en op de begane grond werd de voormalige winkelruimte in gebruik genomen als anti-autoritaire kindercrèche, waarbij de ouders zelf mochten bepalen wat zij voor de opvang van hun kinderen wensten te betalen. Bij de buiten-deur hing daartoe een bus. In 1972 moesten de krakers het veld ruimen en kreeg het pand weer een winkelbestemming: de woningzaak van Serree⁷. Tegenwoordig wordt Oudegracht 147 gebruikt door de Wibra. De pui zelf is niet verdwenen, maar de invulling is vervangen door een bijzonder smakeloze systeem-pui (afb. 19). In Oudegracht 145 zit sedert enige jaren weer een kledingzaak: Marie-Christine. De pui uit de jaren '30 is hier nog steeds aanwezig.

Oudegracht 151-

Schröder & Brenninkmeyer

In 1868 had J.H. Schröder een zaak aan de Oudegracht Oostzijde als 'lakenkoper en kleedermaker'. In de Choorstraat zat J.B. Schröder met een 'magazijn de nouveautés'. De familie Schröder was als zoveel andere winkelfamilies afkomstig uit Westfalen. Ze was onder andere gelieerd aan de familie Brenninkmeyer: Clemens Brenninkmeyer was gehuwd met een meisje Schröder. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in 1893 een firma in manufacturen genaamd Schröder & Brenninkmeyer zich

vestigde aan de Oudegracht en wel in het huis Groenewoude, Oudegracht 151. Deze liet het pand ingrijpend verbouwen door de Utrechtse architect P.J. Nieuwenhuis. Dit was voor het huis Groenewoude niet de eerste verbouwing en het zou ook niet de laatste blijken te zijn⁸. Groenewoude is een van de stadskastelen aan de Oudegracht. De naam Groenewoude komt in 1351 reeds voor. Bouwhistorisch onderzoek leverde een datering van het huis in het eind van de dertiende eeuw. In zijn oorspronkelijke opzet was Groenewoude een onderkelderd pand met vijf bouwlagen en een forse kap. De kap was omgeven door een weergang met kantelen en de voorgevel had een zeer karakteristiek uiterlijk. Verbouwingen in de zeventiende en achttiende eeuw hadden het uiterlijk van het pand reeds ingrijpend gewijzigd: de gevel werd beëindigd door een lijst en alle vensters waren vernieuwd. De kantelen bleven echter nog lang op de zijgevels staan. De voor ons interessante periode brak aan in 1868 toen de begane grond werd verbouwd voor G.C. Caesar die hier een winkel begon in 'lingeries, modes, bonneteries, heeren artikelen etcetera, etcetera'. De kleding werd ter plekke vermaakt door een inwonende modiste. De bouwtekening toont een winkelpui met de ingang tussen twee etalage-vensters, het geheel omlijst door ronde zuiltjes op een plint (afb. 21). Links was de toegang tot de woning. Het is gezien de afsluiting aan weerszijden met

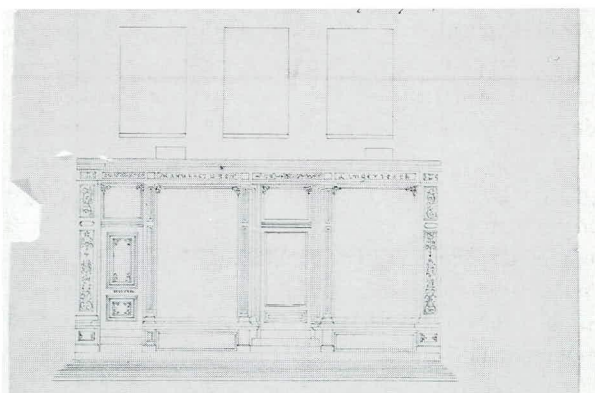
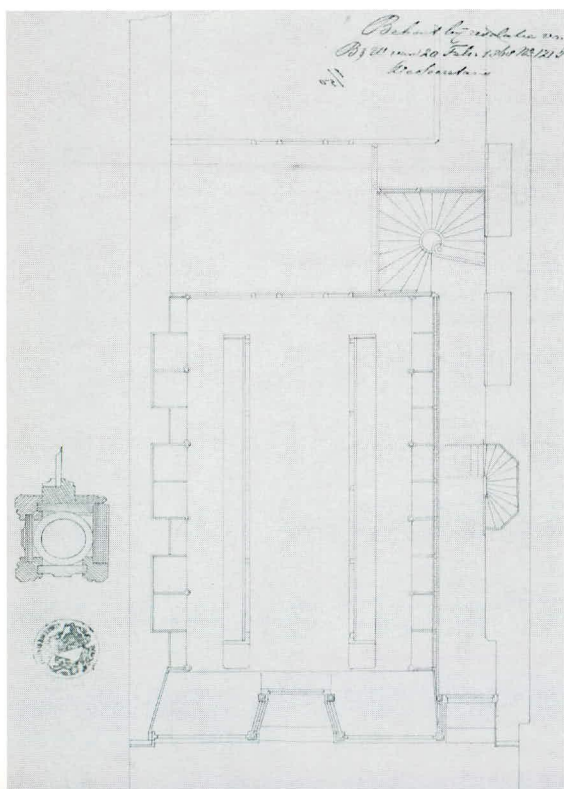
7 De krakers vertrokken naar een volgende plek: Nieuw Amelisweerd.

8 Zie J. van der Hoeve, Oude Gracht 151, het huis Groenewoude, 'Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht 1987', Maandblad Oud-Utrecht 1988-12, 209-217

pilasters met renaissance-decoratie zeker geen onaardige pui. Eenzelfde decoratie heeft vermoedelijk de puibalk gesierd. Het interieur toonde de gebruikelijke opstelling van twee kastenwanden met daarvoor de lange toonbanken (afb. 20). In 1876 werd het huis met een verdieping verlaagd. Voorafgaande aan de sloop is door de aanemer een reconstructietekening van de oorspronkelijke opzet gemaakt, inclusief de weergang, een vroeg staaltje van bouwhistorisch onderzoek. Spoedig na deze verbouwing zou de firma Caesar van het toneel verdwijnen. In het begin van de jaren '80 vestigde Didericus Ernestus Boselaar, 'ledikant - en kamerbehanger' zich in Groenewoude. Hij liet het pand in 1889 grondig verbouwen. Van hem wordt vermeld dat hij zijn bedrijf uitbreidde met een meubelmakerij - hij was namelijk - en dat hij in 1886 zes knechten in dienst had. In 1888 won hij op een tentoonstelling in Den Haag een medaille voor een studeerkamerameublement met bijbehorende drape-rieën. In 1889 liet hij het pand met nog een bouwlaag verlagen en de verdiepingsvloe-

ren vervangen, waarbij de verdiepings-
hoogten veranderd werden. Hij liet zelfs de
gehele voorgevel slopen en vervangen (afb.
22). De nieuwe voorgevel werd uitgevoerd
naar een ontwerp van architect P.J. Nieu-
wenhuis (afb. 18). Deze gevel is nog steeds
aanwezig. Aan weerszijden zijn blokkenpi-
lasters tot aan de gootlijst opgetrokken. De
middenravee van de verdiepingen is extra
aangezet met gekoppelde zuilen en de lijs-
ten tussen de bouwlagen zijn voorzien van
mozaïek-versiering. Het pand kreeg als
beëindiging - net als Oudegracht 147 - een
balustrade met vazen en een rijk versierde
dakkapel. De winkelpui had een groot eta-
lage-venster in het midden met rechts de
toegang tot de winkel en links een smalle
toegangsdeur tot de woning. In het interi-
eur was een trap opgenomen om het
niveauverschil van de begane grond te
overbruggen, dat veroorzaakt werd door
de verschillende hoogte van de gewelven.
Boven de trap was een lantaarn aanwezig.
Hier werd bovendien door middel van een
lichthof een extra lichttoetreding gecreëerd.
Nog geen vier jaar later vertrok de firma

Afb.20 Het interieur van de winkel van G.C. Caesar, 1868

Afb.21 Ontwerp voor een winkelpui voor de manufac-
turenzaak van G.C. Caesar, 1868 (linksonder).

Bosselaar al weer en vestigde de manufacturezaak Schröder & Brenninkmeyer zich in het pand. Deze liet in 1893 het achterste deel verbouwen en de trap vergroten. In 1910 werd de winkel opnieuw verbouwd. Om de winkelruimte te vergroten werd de tweede bouwlaag bij de winkelruimte getrokken. Daarnaast werd de winkelpui gewijzigd. Deze kwam veel verder naar achteren te liggen ten opzichte van de voor- gevel en kreeg grote etalagevensters aan weerszijden van de entree. Ook werd de plint verlaagd. Kortom het glasoppervlak werd flink vergroot. In de puibalk kwam de firmanaam te staan: Schröder & Brenninkmeyer. In het begin van de jaren '20 gingen Schröder & Brenninkmeyer een samenwerkingsverband aan met de gebroeders Lampe. Ook hier was weer sprake van een familie-relatie, omdat een aantal nakomelingen van August Brenninkmeyer in de familie Lampe getrouwd was. Deze familie had op haar beurt ook huwelijkse betrekkingen met de familie Schröder. Al spoedig na het samengaan werd de firma Schröder & Brenninkmeyer geliquideerd. Het pand in Utrecht werd overgenomen door de Amsterdamse tak van de gebroeders Lampe. Deze wijziging van eigenaar had een verbouwing van de portiek tot gevolg. De etalage werd uitgebreid met een derde etalage-venster, waarin de deuren opgenomen waren. In 1933 werd de pui geheel vervangen. Weer werd gebruik gemaakt van nieuwe vormen en materialen: glas gevat in bronzen frames namen de plaats in van de oude etalage en het geheel werd gevat in gepolijst syeniet. De firmanaam werd geschreven in neon, een revolutionaire nieuwe vorm van reclame, die sedert 1922 in Nederland in gebruik was⁹. Dit pand werd, net als Oudegracht 147, overgenomen door Serree. De

omlijsting van de pui met de geblokte pilasters werd gehandhaafd, maar de invulling werd gewijzigd. Met name de puibalk werd vergroot tot een brede lijst waar de firmanaam groot in afgebeeld kon worden. In het begin van de jaren '90 werd het pand in gebruik genomen door de 'mega music-store' Ear & Eye. De pui werd hierbij niet ingrijpend gewijzigd, maar de hoeveelheid reclame nam enorm toe. Zo werd de begane grond tot aan de vensters van de eerste bouwlaag gekenmerkt door een 'groot gat' met daarboven bijna een halve verdieping reclame. De Megastore hield het op haar beurt niet lang uit aan de Oudegracht (afb. 23). Momenteel wordt het pand opnieuw verbouwd.

Oudegracht 91 - Galeries Modernes

Temidden van de vele manufacturenzaken, behoorde de Galeries Modernes tot een geheel andere categorie winkels namelijk die van de Franse bazaar. In tegenstelling tot de in de negentiende eeuw opkomende winkels die vooral in luxe goederen handelden, richtte de Franse bazaar zich met een assortiment dagelijkse gebruiksgoederen, waarvan sommige tegen vaste eenheidsprijzen, op de opkomende middenstand, de geschoolde arbeider en de kleine burgerij. De in 1861 in Parijs opgerichte Nouvelles Galeries was zó succesvol dat zij rond de eeuwwisseling vestigingen had in Duitsland en Nederland, onder andere in Amsterdam, Rotterdam en Utrecht. De officiële naam van de winkelketen was 'Magasines Modernes' of 'Galeries Modernes', maar in de praktijk werden deze veelal met 'Franse Bazaar' aangeduid. In Utrecht begon de Franse Bazaar in een pand aan de Bakkerstraat (afb. 24). Vanwege het grote succes verhuisde de zaak naar de Lange Viestraat. Al snel was een aantal

9 Neonreclame berust op het principe van gas dat onder hoogspanning licht uitzendt. Neongas levert rood licht en argongas grijsblauw licht, maar door poeder aan de binnenkant van de buizen af te zetten kunnen andere kleuren verkregen worden. De echte ontdekking van neon geschiedde in Parijs door Georg Claude, die onmiddellijk de reclamemogelijkheden er van in zag. Vanaf 1912 verschijnen de eerste neon-reclames in Parijs. In 1922 voert de firma Haaxman (o.a. oprichter van de eerste Nederlandse bioscoop) neonreclame in Nederland.

panden aan de Lange Viestraat en aan de Oudegracht in handen van het winkelbedrijf (afb. 25). Na 1921 gingen de winkels officieel Galeries Modernes heten. Het assortiment werd uitgebreid met textielwaren. Een belangrijke reden voor de naamswijziging was de negatieve klank die het woord bazaar gekregen had. Het publiek associeerde het teveel met goedkope prullaria. Het negatieve imago is het warenhuis echter blijven aankleven. In Utrecht kreeg de Galeries Modernes het in de jaren '30 aan de stok met de gemeente. Deze wilde de Lange Viestraat verbreden en de winkel stond letterlijk in de weg. Na een lange strijd kreeg de Galeries Modernes een forse schadevergoeding en kon tegelijk met de verbreding van de straat de bouw van een geheel vernieuwde en gemoderniseerde winkel beginnen. Tijdens de voorbereidingen voor de nieuw-

bouw ging de winkel echter op 13 maart 1939 geheel in de vlammen op. Terwijl de verkoop doorging in een noodgebouw op de werf, maakte architect D. Brouwer een nieuw ontwerp. Dit nieuwe warenhuis, dat op 26 mei 1941 geopend werd, was het grootste warenhuis in Utrecht op dat moment. Brouwer had een groot, glazen winkelpaleis ontworpen in een stijl geïnspireerd op het Functionalisme (afb. 26). Bij de opening van de zaak met zijn 8000 m² winkelruimte en 2000 m² dienstruimte had Utrecht er niet alleen een enorm groot warenhuis bij, maar ook een beeldbepalend pand op de hoek van de Oudegracht en de Lange Viestraat. Het pand had verkoopruimten zowel in het souterrain als op de drie verdiepingen daarboven (afb. 27). De bovenste twee verdiepingen waren in gebruik als magazijn. Achterin het pand, aan de zijde van de Lange Viestraat, was

Afb.22 De sloop van de voorgevel van Oudegracht 151 ten behoeve van de verbouwing voor D.Bosselaar, 1889.

Afb.23 Oudegracht 151 in 1997. Vlak voor de laatste verbouwing heeft de winkel een tijdje leeg gestaan

Afb.24 Ontwerp uit 1911 voor de Grand Bazar Française.

Afb.25 Bouwtekening Galeries Modernes, souterrain (beide afb. rechts)

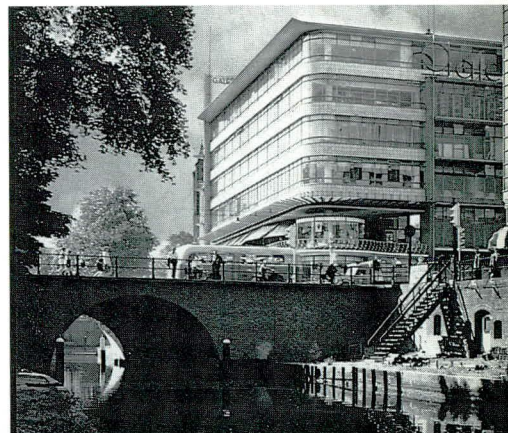
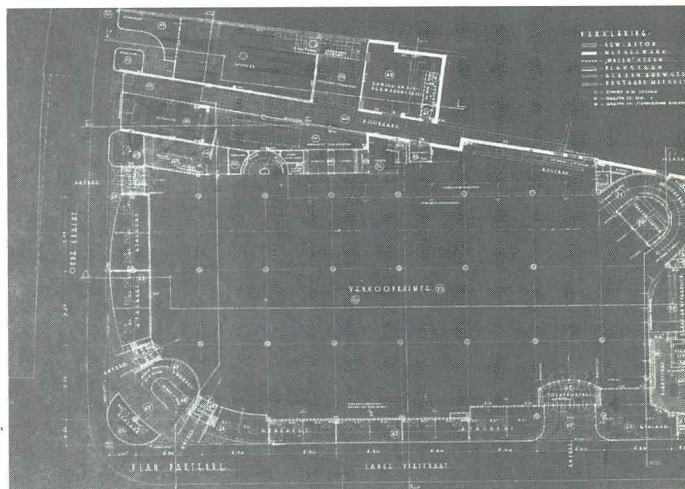
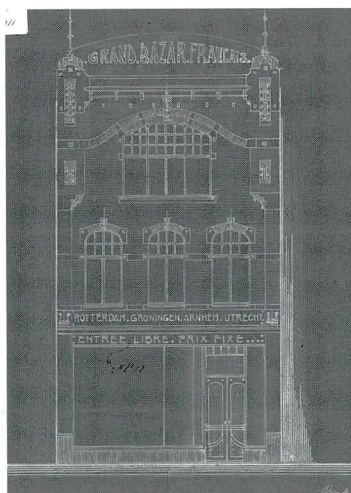
Afb.26 De Galeries Modernes vlak voor de verbouwing in het einde van de jaren '30.

Afb.27 De nieuwe Galeries Modernes omstreeks 1955. Tegenover Galeries is een deel van het torentje van de winkel van Dijkhoff te zien.

een groot trappenhuis met op het dak een grote lantaarn, zodat hier een moderne variant op de lichthof ontstond. Van de parterre naar de eerste etage liep een grote roltrap. Opvallende elementen waren voorts de rondgaande etalages aan beide zijden en de ronde, geheel glazen uitbouw over twee bouwlagen die gesitueerd was op de hoek van de Oudegracht en de Lange Viestraat. Aan de gevel was in fraaie belettering de naam Galeries Modernes aangebracht. Met verlichte etalages moet dit pand een enorme uitstraling hebben gehad op deze belangrijke plaats in het winkelgebied. Direct na de opening ontstond er vanwege de oorlog een goederenschaarste, zodat er weinig te verkopen viel. Na de oorlog steeg de omzet weliswaar, maar nu kreeg de winkelketen te kampen met zware concurrentie van zaken als de HEMA en Vroom & Dreesmann. In 1959 volgde een fusie met

de Grand Bazar van Antwerpen, wat echter geen verbetering bracht. In 1968 kocht de Bijenkorf het concern op om het vervolgens op te heffen.

Als laatste filiaal werd in 1975 de Galeries Modernes in Utrecht gesloten. De Galeries Modernes werd overgedaan aan de Quantum. Ook dit bedrijf kon zich niet handhaven. Vervolgens werden plannen ontwikkeld om een verzameling winkels in het gebouw onder te brengen. Een Engelse architect werd aangetrokken en in de plannen werd voorgesteld het glazen paleis zoveel mogelijk in zijn oorspronkelijke toestand terug te brengen. Het uiteindelijke resultaat stelde echter hevig teleur. Wie vandaag naar het gebouw kijkt ziet het glazen warenhuis Galeries Modernes onherkenbaar verstopt onder blauwe platen en reclame (afb. 28).

Nawoord

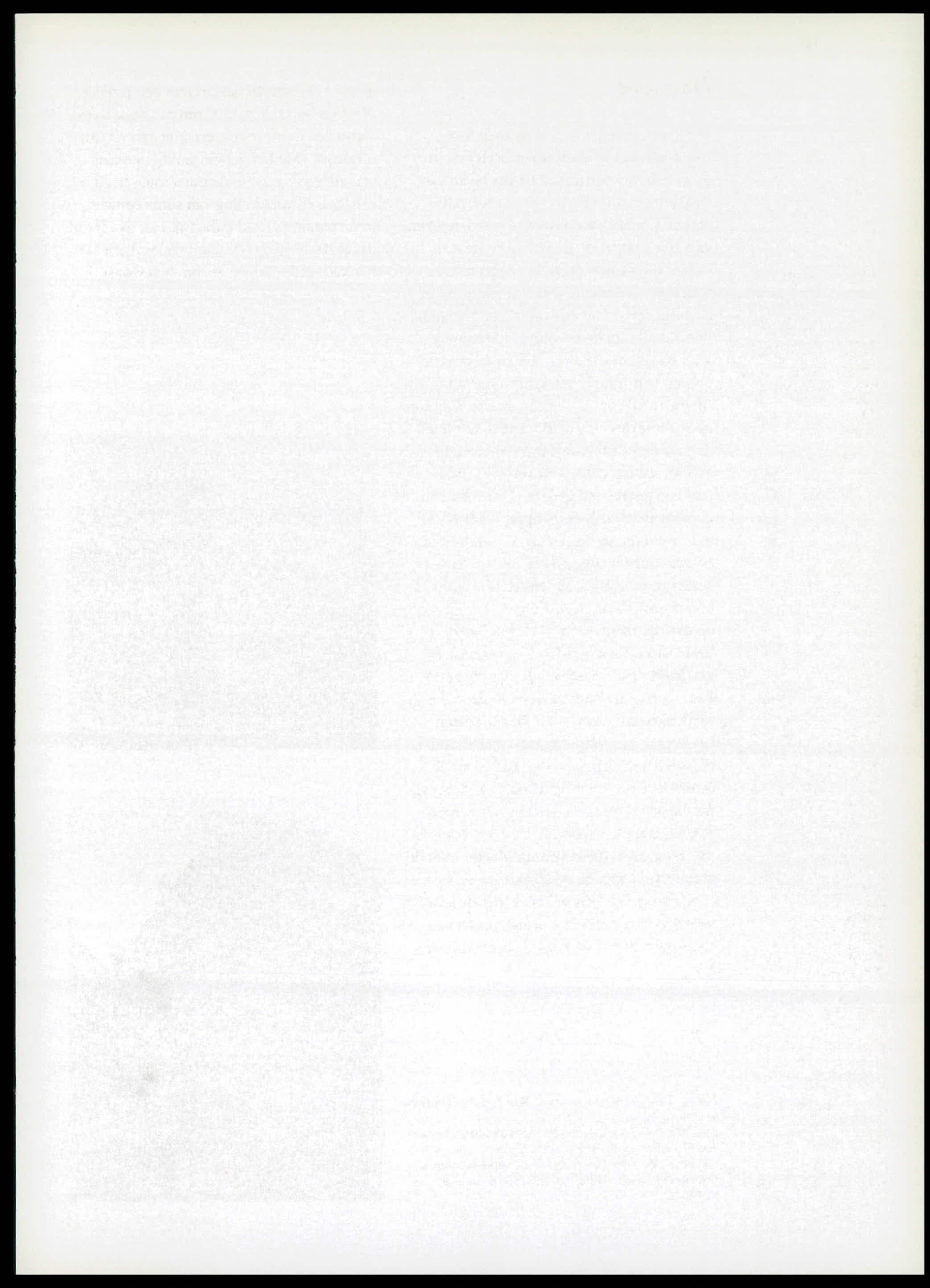
Het typisch negentiende-eeuwse fenomeen van het winkelbedrijf heeft een ingrijpende invloed gehad op het beeld van de Oudegracht. Hoewel het in eerste instantie slechts cosmetische ingrepen leken, zijn vele panden in de vorige eeuw van buiten en binnen grondig aangepast aan hun nieuwe functie. Deze veranderingen gaan tot op de dag van vandaag door, want de winkelbranche is voortdurend aan veranderingen onderhevig. De concurrentie dwingt continu tot het aanbieden van nieuwe artikelen en tot een steeds massaler uitstalling van producten. Dit laatste heeft de kwaliteit van het winkelbeeld aan de gracht - en dat geldt voor vele oude winkelstraten - geen goed gedaan. Het liefst zou de winkelier een geheel open pui hebben om de overgang tussen binnen en buiten zo onzichtbaar mogelijk te maken. De systeempui blijkt, ook omdat hij weinig onderhoud vraagt vaak de meest doelmatige oplossing, maar de inpassing in het gevelbeeld van dit soort puien is minimaal. Dit kwaliteitsarme beeld wordt nog versterkt door de eis van herkenbaarheid van vele winkelketens: daardoor is in alle steden het begane grondniveau van winkelstraten vrijwel identiek geworden. Toch is er de laatste tijd een trend merkbaar om verzorgde, dat wil zeggen zorgvuldig ontworpen winkelpuien te maken in 'eerlijke' materialen, zoals hout die rekening houden met de architectuur van de bestaande gevel. De meest zorgelijke ontwikkeling op de langere termijn echter is de leegstand van de verdiepingen boven de winkel. Terecht is de

gemeente Utrecht gestart met een project 'Wonen boven Winkels' om aan deze leegstand een einde te maken. Het gebrek aan interesse voor het gehele pand - in plaats van alleen voor de verkoopruimte - heeft tot ernstige verwaarlozing van soms eeuwenoude panden geleid (afb. 29). Het wordt tijd dat in de strijd om de klant de kwaliteit van winkelarchitectuur weer ontdekt wordt.

Afb.28 Oudegracht 91 - toen nog Blue Building geheten - in 1997.

Afb.29 Achter Oudegracht 151-153 bevindt zich het huis Klein Groenewoude dat tot 1997 in zwaar verwaarloosde toestand verkeerde. Een facet van het winkelgebied dat vanaf de straat van de Oudegracht niet waar te nemen is.

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

(ook bij de noten, afbeeldingen en de bibliografie)

ACB	Ambtenaren Centraal Bestuur
A(B)KGU	Archeologische (en Bouwhistorische) Kroniek van de gemeente Utrecht
ARA	Algemeen Rijksarchief Den Haag
ARAB	Algemeen Rijksarchief Brussel
BKNOB	Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
BROB	Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
FIL	Financiële Instellingen van de Landsheer 1529-1581
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
GRR	Grafelijkheids Rekenkamer, Rekeningen
HA	Historische Atlas Jaarboek Oud-Utrecht
MBOU	Maandblad Oud-Utrecht
NDR	Nassause Domeinraad
RAU	Rijksarchief in de Provincie Utrecht
RSA	Raad van State en Audiëntie
RU	Rijksuniversiteit
TA	Topografische Atlas
TSOU	Tijdschrift Oud-Utrecht

LITERATUUR PER ARTIKEL

De haven die verdween

- Asaert 1976** Asaert, G., et al. (red.), *Maritieme geschiedenis der Nederlanden*, Bussum 1976
- Bartels et al. 1997** Bartels, Michiel, Jan-Willem Oudhof en Juke Dijkstra, 'Duisburgse waar uit Ottoons Tiel, een keramisch gidsfossiel voor de tiende eeuw?', *Westerheem* 1997-3, 2-15
- Berendsen 1982** Berendsen, H.J.A., *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie*, Utrecht 1982
- Berg, van den en Dominicus 1971** Berg, J.R. van den en D. Dominicus, *Een fluviale afzetting van de Rijn in de stad Utrecht*, Utrecht 1971. Doctoraalverslag sedimentologie, Geologisch Instituut RU Utrecht
- Berkelbach van der Sprenkel 1937** Berkelbach van der Sprenkel, J.V., *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340*, Utrecht 1937
- Dekker 1980** Dekker, C., 'De dam bij Wijk', *Nederlands Archiefblad* 1980-3, 248-266
- Groot, de 1982** Groot, H.L. de, Waterstraat, 'ABKGU 1981', *MBOU* 1982-2, 83-84
- Groot, de 1983** Groot, H.L. de, *Schoeiingen, scherven en schepen*, Utrecht 1983. Doctoraalscriptie Middeleeuwse Archeologie, Universiteit van Amsterdam
- Groot, de 1984a** Groot, H.L. de, Museumlaan, 'ABKGU 1983', *MBOU* 1984-8/9, 132
- Groot, de 1984b** Groot, H.L. de, Oude Gracht 51-53, 'ABKGU 1983', *MBOU* 1984-8/9, 133-134
- Groot, de 1986** Groot, H.L. de, Pauwstraat, 'ABKGU 1985', *MBOU* 1986-11, 211-214
- Groot, de (1989)** Groot, H.L. de, 'Abstederdijk', *ABKGU* 1988, Utrecht z.j. (1989) NB in deze Kroniek is het archeologisch onderzoek uit 1987 opgenomen.
- Groot, de en Hoekstra 1985** Groot, H.L. de en T.J. Hoekstra, *The moving river. The 12th-century riverfront in the North of the city of Utrecht*. In: Asbjorn E. Herteig ed., *Conference on Waterfront Archaeology in North European Towns*, no 2, Bergen (N), 106-111

- Groot, de, Van Rooijen en Pot (1989)** Groot, H.L. de, C.A.M. van Rooijen en T.J. Pot, 'Rozenstraat', *ABKGU* 1988, Utrecht z.j. (1989), 152-156
- Hallewas 1990** Hallewas, D.P., 'Deventer, Karolingische nederzetting, bisschoppelijke residentie, handelsstad aan de rivier'. In: H. Sarfatij ed., *Verborgene Steden. Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam 1990, 66-74
- Heeringa 1940** Heeringa, K., 'Langs Trecht en Dorestad tijdens Karel de Grote', *MBOU* 1940-2, 9-14
- Heeringen, van 1995** Heeringen, Robert M. van et al. (red.), *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburchten in Zeeland, Goes/Amersfoort 1995*
- Henderikx 1987** Henderikx, P.A. *De beneden-delta van Rijn en Maas: landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*, Hilversum 1987
- Hoekstra 1975** Hoekstra, T.J., 'Utrecht', *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 1975, 391-392
- Hoekstra 1976** Hoekstra, T.J., *Schepen met geld*, Utrecht 1976
- Hoekstra 1979** Hoekstra, T.J., Waterstraat e.o., 'AKGU 1974-1975', *MBOU* 1979-1, 31-35
- Hoekstra 1980a** Hoekstra, T.J., Lange Jansstraat en Janskerkhof, 'AKGU 1976-1977', *MBOU* 1980-1, 11
- Hoekstra 1980b** Hoekstra, T.J., Steenweg/Hema, 'AKGU 1976-1977', *MBOU* 1980-1, 16-24
- Immink 1946** Immink, P.W.A., 'lets over de Rijnloop in Utrecht', *MBOU* 1946-7/8, 53-60
- Ketner 1960** Ketner, F., 'De betekenis van vicus in de Utrechtse oorkonden', *JBOU* 1960, 47-54
- Kipp 1985** Kipp, A.F.E., Oude Gracht 129, 'ABKGU 1984', *MBOU* 1985-4, 146-149
- Miedema 1983** Miedema, M., *Vijftiende eeuwse bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen I-III*, Dieren 1983
- McGrail 1987** McGrail, S., *The Ancient Boats of north-west Europe*, London 1987
- Monde, van der 1845** Monde, N. van der, *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht II*, Utrecht 1845
- Rooijen, van 1994a** Rooijen, C.A.M. van, 'Domeinplein 4', *ABKGU* 1991-1992, Utrecht 1994, 68-74
- Rooijen, van 1994b** Rooijen, C.A.M. van, 'Twinstraat', *ABKGU* 1991-1992, Utrecht 1994, 216-227
- Rooijen, van, en Bart Klück 1994** Rooijen, C.A.M. van, en Bart Klück, 'Oude Gracht 137-167', *ABKGU* 1991-1992, Utrecht 1994, 173-176
- Rij, van 1980** Rij, H. van, (ed.), *Alpertus van Metz, Gebeurtenissen van deze tijd & Een fragment over bisschop Diederik I van Metz*, Amsterdam 1980
- Sarfatij 1973** Sarfatij, H., 'Digging in Dutch Towns: Twenty-Five Years of Research by the ROB', *BROB* 1973, 367-420
- Sarfatij en Mars eds. 1996** Sarfatij, Herbert en Sandra Mars eds., *De Middeleeuwse haven van Tiel*, Amersfoort 1996
- Sarfatij en Jansen eds. 1997** Sarfatij, H. en H.P. Jansen, *De Middeleeuwse haven van Tiel (2)*, Amersfoort 1997
- Smit en Kipp 1985** Smit, M. en A.F.E. Kipp, Lange Lauwerstraat, 'ABKGU 1984', *MBOU* 1985-4, 119-124
- Sopers 1971** Sopers, P.J.V.M., *Schepen die verdwijnen*, 2e druk Amsterdam 1971
- Toorn-Piebenga, van der 1987** Toorn-Piebenga, G.A. van der, 'Utrecht als doorgangplaats voor pelgrims uit IJsland en Noorwegen' *MBOU* 1987-12, 260-262
- Treling 1986** Treling, J.R., Lange Lauwerstraat, 'ABKGU 1985', *MBOU* 1986-11, 176-180
- Vlek 1987** Vlek, R., *The Mediaeval Utrecht Boat*, Oxford 1987. British Archaeological Reports International Series 382

- Vlek 1996** Vlek, R., 'Medieval round-bottomed boats'. In: E. de Bièvre (ed.), *Utrecht, Britain and the Continent. Archaeology, Art and Architecture*, Leeds 1996, 82-87. The British Archaeological Association Conference Transactions XVIII
- Vlierman 1996** Vlierman, K., ... *Van Zintelen, van Zintelroeden ende Mossen ... Een breeuwsmethode als hulpmiddel bij het dateren van scheepswrakken uit de Hanzetijd*, Lelystad 1996. Scheepsarcheologie I
- Vlierman 1997** Vlierman, K., 'De middeleeuwse kogge: scheepsarcheologische vondsten in het Zuiderzeegebied'. In: J.J.J.M. Beenakker et al. (red.), *Holland en het water in de Middeleeuwen; strijde tegen het water en beheersing en gebruik van het water*, Hilversum 1997, 72 e.v.
- Vliet, van 1991** Vliet, K. van, *Markt in middeleeuws Utrecht*, Utrecht 1991. Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht
- Vliet, van 1995a** Vliet, K. van, 'Middeleeuws Utrecht: een markt in ontwikkeling'. In: Jan Brugman, Hans Buiters en Kaj van Vliet, *Markten in Utrecht van de vroege middeleeuwen tot nu*, Utrecht 1995, 9-43
- Vliet, van 1995b** Vliet, K. van, 'Utrecht, Muiden en omgeving, oude privileges opnieuw bezien' *JBOU*, 5-52
- Vries, de 1983** Vries, D.J. de, *Toelichting op de dendrochronologische dateringen van een aantal Utrechtse scheepswrakken, ongepubliceerd rapport*
- Winter, van 1975** Winter, J.M. van, 'Utrecht aan de Rijn', *JBOU* 1975, 44-72
- Witsen 1671** Witsen, N., *Aeloude en hedendaegsche schep-bouw en bestier*, Amsterdam 1671
- Ypey 1959** Ypey, J., 'Twee vroegmiddeleeuwse zwaarden met incrustatie', *BROB* 1959, 297-301
- Ypey 1960/61** Ypey, J., 'Een aantal vroegmiddeleeuwse zwaarden uit Nederlandse musea', *BROB* 1960/61, 368-394
- Zwarte, de 1981** Zwarte, R. de, Waterstraat, 'AKGU 1979-81', *MBOU* 1981-3, 80-81

De werfkelders aan de Oudegracht

- Dam ed. 1987** H. Dam ed., *Utrecht aan de Werf*, Utrecht 1987. Historische Reeks Utrecht 9
- Kipp, 1987** A.F.E. Kipp, Oude Gracht 218, het huis Rodenburg, 'ABKGU 1986', 225-229. *MBOU* 1987-11
- Kipp 1994** A.F.E. Kipp, 'De historie van de Utrechtse werf en werfkelders'. In: Geeske Bakker ed., *Traject*, Utrecht 1994, 54-64. Catalogus van de manifestatie Traject in 16 werfkelders aan de Utrechtse Oudegracht, 11 mei-19 juni 1994
- Vlieden, van en Klück 1994** Marieke van Vlieden & Bart Klück, 'Oude Gracht 75-81', *ABKGU* 1991-1992, Utrecht 1994, 163-172

Een historisch mozaiek: De Utrechtse vloer

- Berends en Van Straalen 1965** Berends, G. en Th. van Straalen, *Een tegelvloer in Heukelum*, *BKNOB* 1965, 17-18
- Berg, van den 1981** Berg, H. M. van den, 'Middeleeuwse tegelvloeren in Friesland en omgeving'. In: *Publikatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken*, 1981b III, 21-28.
- Belie, de 1992** Belie, A. de, *Middeleeuwse vloeren, in confrontatie met Vlaamse primitieven*, Sint-Niklaas, 1992
- Borremans en Warginaire 1966** Borremans, R. et R. Warginaire, *La Ceramique d'Andenne. Recherches de 1956-1965*, Rotterdam 1966
- Bruijn, de 1994** Bruijn, M.W.J. de, *Husinghe ende Hofstede*, Utrecht 1994
- Drury 1977** Drury, P.J., 'Floor Tiles'. In: Frances Williams, ed., *Excavations at Pleshey Castle*, Oxford

- 1977, 92-123. British Archaeological Reports 42
- Eames 1992** Eames, E., *English Tilers*, London 1992. Medieval craftsmen
- Ferguson 1954** Ferguson, G., *Signs & Symbols in Christian Art*, Oxford 1954
- Hoekstra en De Groot** Hoekstra, T.J. en H. L. de Groot, 'Rectilinear mosaic tiled floors and tile production in Utrecht in the 14th century'. In: D. Derieux (red.), *Terres cuites architecturales au moyen âge*, Arras 1986, 241-255
- Norton 1984** Norton, C., 'Medieval Tin-glazed Painted Tiles in North-West Europe', *Medieval Archaeology* 1984, 133-172
- Renaud 1959** Renaud, J.G.N., 'Aardewerkvondsten van het klooster Mariendaal', *BROB* 1959, 199-224
- Rooijen, van 1993** Rooijen, C.A.M. van, *Scherven, erven en evolutie. Analyse van een deel van de stedelijke keramiek ateliers in de Utrechtse Bemuurde Weerd tussen circa 1275 en 1350*, Utrecht 1993. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam (niet gepubliceerd)
- Rooijen, van, en Hoekstra 1996** Rooijen, Cees A.M. van, en Tarquinius J. Hoekstra, 'Utrecht between Pleshey Castle (Essex) and the Hasker Convent (Friesland): the origin and distribution of late thirteenth and early fourteenth-century decorated floor tiles in the Netherlands'. In: E. de Bièvre (ed.), *Utrecht, Britain and the Continent*. Archaeology, Art and Architecture, Leeds 1996, 209-215. British Archaeological Association Conference Transactions XVIII
- Visscherssteeg 11/13: de geschiedenis van de bouw, bloei, ondergang en regeneratie van een gewoon Utrechts huis**
- Bruijn, de 1984** M.V.J. de Bruijn, *Springweg 16, Vissersteeg 11-13 en omgeving in de tweede helft van de zestiende eeuw*, Utrecht 1984. Typecript
- Kipp 1985** A.F.E. Kipp, *Vischerssteeg 11-13*, 'ABKGU 1984', *MBOU* 1985-4, 176-177
- Klück 1983** Bart Klück, *Zilverstraat 6, 8 en 10 en Zilverstraat 36-38*, 'ABKGU 1982', *MBOU* 1983-3, 140-145
- Klück 1995** Bart Klück, *De Landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht*, Utrecht/Amsterdam 1995
- Montforts e.a. 1982** M. Montforts, H.L. de Groot en E.M. Kylstra, *Vissersplein e.o.*, 'ABKGU 1981', *MBOU* 1982-2, 75-83
- Vries, de 1990** D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (3)', *BKNOB* 1990-5, 19-26
- Vredenburg. De bouw van het leven op een zestiende-eeuwse citadel (1529-1532)**
- Bolhuis, van 1838** J.H. van Bolhuis, 'Proeve eener geschiedenis van het kasteel Vredenburg', *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht IV*, 1838, 73-104, 109-140, 145-176, 185-225
- Defoer 1994** H.L.M. Defoer, 'Een laat-middel-eeuws schoorsteenfries uit Utrecht met de bekooring van Antonius', *Kunsthistorisch Jaarboek* 1994, 300-323
- Dubbe 1963** B. Dubbe, 'De Kacheloven in Nederland', *Mededelingenblad Vrienden van de Nederlandse ceramiek* 32, september 1963, 1-31
- Dubbe 1966** B. Dubbe, *De kacheloven in onze gewesten*, Lochem 1966
- Erp, van (ed. 1698)** 'Henricae ap Erp abbatissae coenobii vulgo Vrouwenklooster dicti in suburbaniis Traiectensibus annales vernaculi'. In: A. Matthaeus, red., *Veteris Aevi Analecta*, I, Den Haag 1698, 130-187
- Graafhuis & Baart de la Faille 1967** A. Graafhuis & C.A. Baart de la Faille, 'Vondst Kasteel Vredenburg', *MBOU* 1967, 24-25
- Haslinghuis 1986** E.J. Haslinghuis, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis*. Bewerkt door F.H.M. Bosch - Kruimel, H. Janse, A.F.E. Kipp, N.C.G.M. van de Rijt en E.M. van Thienen, Utrecht/Antwerpen 1986
- Hoekstra 1977** T.J. Hoekstra, 'Utrecht, Vredenburg', *BKNOB* 76, 1977-1, 39-45
- Hoekstra 1980** T.J. Hoekstra, Vredenburg, 'AKGU 1976-1977', *MBOU* 1980-1, 24-31
- Hoekstra 1981** T.J. Hoekstra, 'Marcelis Keldermans, Mr. van den wercken van de starckte Vredenborch t'Utrecht en boumeester der vestigheiden van de stercken in Gelderland (ca. 1500? - 1557?)'. In: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen & I.V.V.L. Moerman red., *Liber Castellorum. Veertig Variaties op het thema Kasteel*, Zutphen 1981, 170-186
- Hoekstra 1981a** T.J. Hoekstra, Vredenburg, 'AKGU 1978-1979-1980', *MBOU* 1981-3, 74-81
- Hoekstra 1982** T.J. Hoekstra, 'Vredenburg Castle at Utrecht (1529-1577)'. In: M. de Bouard, ed., *Château Gaillard IX-X. Etudes de castellologie médiévale*, Caen 1982, 145-174
- Hoekstra 1988** T.J. Hoekstra, 'Vredenburg Castle: medieval castle or modern fortress?'. In: Fr. Verhaeghe & M. Otte eds., *Archéologie des Temps Modernes. Actes du Colloque international de Liège (23-26 avril 1985)*, Liège 1988. Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège n° 26
- Hoekstra z.j [1994]** T.J. Hoekstra, 'Rombout II Keldermans (1460?-1531), bouwmeester'. In: J. Aalbers e.a. eds., *Utrechtse Biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse 1*, Amsterdam/Utrecht z.j. [1994], 92-96
- Hoekstra 1996** T.J. Hoekstra, 'Marcelis Keldermans (ca. 1500-1557), bouwmeester'. In: J. Aalbers e.a. eds., *Utrechtse Biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse 3*, Amsterdam/Utrecht 1996, 86-90
- Hul, van den 1982** Dick van den Hul, *Klokkenkunst te Utrecht tot 1700*, Zutphen 1982. Stichtse Historische Reeks 8
- Janssen 1997** Hans L. Janssen (m.m.v. Harry W. Boekwijt), 'Het Sint Janskerkhof als multi-disciplinair onderzoeksproject: een evaluatie'. In: H.W. Boekwijt & H.L. Janssen eds., *Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan*. Kroniek Bouwhistorisch en Archeologisch Onderzoek 's-Hertogenbosch nr 2. 's-Hertogenbosch 1997, 241-252
- Kalveen, van 1974** C.A. van Kalveen, *Het bestuur van de bisschop en Staten in het Nedersticht, Overzicht en Drenthe, 1483 - 1520*. Z.p. 1974
- Kieboom 1970** (B.)K(ieboom), 'Degelijke bouw kenmerkte citadel Vredenburg', *MBOU* 1970-3, 18-20
- Kieboom 1971** (B.)K(ieboom), 'Ijver en terughoudendheid', *MBOU* 1971-12, 90-92
- Meyer & Wipf 1992** Werner Meyer & Hans Ulrich Wipf, *Der Munot in Schaffhausen*, Bern 1992. Schweizerische Kunstführer GSK
- Mijnden, Herberen van (ed. 1888)** 'Gedenkschriften van jhr. Herberen van Mijnden', ed. S. Muller Fzn. *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 11, 1888, 1-69
- Mohr 1983** A.H. Mohr, *Vestingbouwkundige Termen*, 's-Gravenhage/Zutphen 1983
- Mosselveld, van ed. 1987** J.H. van Mosselveld ed., *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage/Bergen op Zoom 1987
- Pol, van 1996** A.J.M. van Pol, 'Henrica van Erp (ca. 1480 - 1548), abdis en schrijfster'. In: J. Aalbers e.a. red., *Utrechtse Biografieën*, 3, Amsterdam/Utrecht 1996, 45-49
- Renaud 1995** Jaap Renaud, 'Abcoude'. In: B. Oldemeierink e.a. red., *Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, 96-101
- Snieder 1985** F.M.E. Snieder, m.m.v. J.E. Dilz, *Aardewerk uit een 15e-eeuwse beerput van het Johannerklooster op het Vredenburg te Utrecht*, Amersfoort/Laarne 1985. Corpus van Middeleeuws aardewerk uit gesloten vondstcomplexen in Nederland en Vlaanderen (C.M.A.) 3
- Sterk 1980** J. Sterk, *Philips van Bourgondië (1465-1524), bisschop van Utrecht, als protagonist van de Renaissance, zijn leven en maecenaat*, Zutphen 1980
- Struick 1971** J.E.A.L. Struick, 'De terugkeer van Trijn', *MBOU* 1971-12, 89-90
- Temminck Groll 1959** C.L. Temminck Groll, 'Vredenburg', *MBOU* 1959-12, 146
- Temminck Groll 1960** C.L. Temminck Groll, 'Vondsten Vredenburg', *MBOU* 1960-2, 14-18
- Temminck Groll 1960a** C.L. Temminck Groll, 'Vredenburg', *MBOU* 1960-6, 79-80
- Temminck Groll 1961** C.L. Temminck Groll, 'Vredenburg', *MBOU* 1961-11, 129
- Verhoeff 1982** J.M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*, Amsterdam 1982
- Velsteren, van 1994** V.T. van Velsteren, 'Leven in de brouwerij. Een 16de-eeuwse brouwer op de vingers gekeken'. In: R.E. Kistemaker & V.T. van Velsteren eds., *Bier! Geschiedenis van een volksdrink*, Amsterdam 1994, 61-71
- Vlerk, van der 1983** L.C. van der Vlerk, *Utrecht Ommuurd. De stedelijke verdedigingswerken van Utrecht*, Vianen 1983
- Winter, van 1986** J.M. van Winter, 'De Heren van St. Catharijne te Utrecht'. In: *De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur. Album Amicorum aangeboden aan prof. dr H.F.J.M. van den Eerenbeemt ter gelegenheid van zijn 25-jarig professoraat*, Tilburg 1986, 349-364
- Winkelen en warenhuizen aan de Oudegracht van 1838 tot heden**
- Gebruikte bronnen*
- GAU Adresboeken 1850-1940
- GAU Archief Bouwtekeningen
- GAU Topografische Atlas
- Literatuur*
- Artley 1975** A. Artley, *The golden age of shop design*, New York 1975
- Denig 1995** C. Denig, *Utrecht van ancien régime tot nieuwe tijd. De bewoning van de Utrechtse binnenstad in haar ruimtelijke structuur, 1793-1891*, Utrecht 1995
- Hoeve, van der & Van Santen 1988** J. van der Hoeve, E.C. van Santen, *Monumenten-inventarisatieproject. Dienst Volkshuisvesting Gemeente Utrecht* 1988
- Kok e.a. red. 1987** J. Kok, R. v.d. Pauw, A. van Voerkom (red.), *100 jaar Vroom & Dreesmann*, 's-Hertogenbosch 1987
- Mielliet 1993** R. Mielliet, *Honderd jaar grootwinkelbedrijf*, Zwolle 1993
- Strohmeyer 1980** K. Strohmeyer, *Warenhäuser. Geschichte, Blüte und Untergang im Warenmeer*, Berlin 1980.

PUBLICATIES OVER ARCHEOLOGIE EN BOUWHISTORIE VAN DE STAD UTRECHT 1972-1996

samengesteld door T.J. Hoekstra

Deze publicaties zijn geschreven door archeologen, bouwhistorici, stagiaires of vrijwilligers van de gemeente Utrecht (vanaf 1990: Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum) of door anderen op basis van materiaal daar aanwezig.

1972

- T.J. Hoekstra**, 'Industrie in Utrecht', *Timmerwerf* 1972-6, 7-10
A.F.E. Kipp, 'Mariaplaats 22, een monument', *MBOU* 1972-2, 9-10

1973

- A. Bruijn en T.J. Hoekstra**, 'Utrechtse Misbaksels uit 1400', *MBOU* 1973-3, 19-22
A. Bruijn en T.J. Hoekstra, 'Utrechtse Misbaksels uit 1400', *Spiegel Historiael* 1973-4, 246-249
T.J. Hoekstra, 'Oude Kamp 5 en 7, een onderzoek naar de bouwgeschiedenis', *MBOU* 1973-8, 72-76
T.J. Hoekstra, 'Een versierde steen uit de Oude Gracht', *MBOU* 1973-10, 91
F. Kipp en T. Zoetelief, 'De restauratie van het centrum 't Hoogt', *MBOU* 1973-6, 49-56 en 1973-7, 63-64

1974

- T.J. Hoekstra**, 'Een tinnen lepel uit de Oude Gracht', *MBOU* 1974-1, 7-8
T.J. Hoekstra, 'Iets over de middeleeuwse stadsmuren van Utrecht', *Timmerwerf* 1974-1, 2-5
T.J. Hoekstra, 'Toren uit de 14e eeuw', *MBOU* 1974-3, 22
T.J. Hoekstra, 'Van Carmeliet tot Johanniter', *Timmerwerf* 1974-6, 2-4

1975

- T.J. Hoekstra**, 'Het Catharijne Convent', *MBOU* 1975-3, 22-23
T.J. Hoekstra, 'Het Catharijne Convent, aspecten van een onderzoek'. In: *Het Catharijne Convent, een monument met toekomst*. (MBOU 1975-8, afzonderlijke publicatie), 39-48
T.J. Hoekstra, 'Restauratie/verbouwing Catharijne Convent', *Timmerwerf* 1975-2, 12
T.J. Hoekstra, 'Netherlands, Utrecht', *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 1975-2, 390-392
T.J. Hoekstra, 'Iets over de middeleeuwse stadsmuren van Utrecht', *Gemeentewerken* 1975-4, 88-89

1976

- T.J. Hoekstra**, 'De Mariaplaats, kerk, kelders, riolen', *Timmerwerf* 1976-1, 6-9
T.J. Hoekstra, 'Vredenburg, een afscheid in foto's', *Timmerwerf* 1976-4, 2-6
T.J. Hoekstra, 'Schaakstuk', *Timmerwerf* 1976-5, 9
T.J. Hoekstra, *Schepen met Geld*. De Nederlandse Bank NV, Amsterdam 1976
T.J. Hoekstra, *Vondsten uit Oude Kamp 7*. Centraal Museum Utrecht, Utrecht 1976
A.F.E. Kipp, 'Wed 5-7(-9). Een van Utrechts oudste huizen', *Timmerwerf* 1976-2, 11-17

1977

- T.J. Hoekstra**, 'Utrecht: Vredenburg', *Archeologisch Nieuws*, BKNOB 1977-1, 39-44
T.J. Hoekstra, 'Nog éénmaal kasteel Vredenburg', *Timmerwerf* 1977-2, 3-7
T.J. Hoekstra, 'Vredenburg te Utrecht', *Gemeentewerken* 1977-5, 113-115
T.J. Hoekstra, 'Schaakstuk', *MBOU* 1977-3, 33
T.J. Hoekstra, 'De Starckte Vredenburg', In:

- G. Riphaagen ed., *Vredenburg Gekraakt*. Tentoonstellingscatalogus GAU, Utrecht 1977, 41-56
T.J. Hoekstra, 'Verdwenen kastelen in Nederland/Châteaux disparus aux Pays Bas: Vredenburg', *De woonstede door de eeuwen heen/La maison d'hier et d'aujourd'hui* 34, juni/juin 1977, 58-61
T.J. Hoekstra, 'Vredenburg Varia 1-5', *MBOU* 1977-6, 64; 1977-7, 80; 1977-8, 94; 1977-9, 104; 1977-10, 112
T.J. Hoekstra, Achter Clarenburg, Agnietenstraat, Van Asch van Wijkskade, Catharijnesingel, Hogelanden O.Z., Jacobikerkhof (Jacobikerkerk), Jansveld c.a., Kromme Nieuwe Gracht 39, Lange Nieuwstraat (Catharijne Convent), Lange Nieuwstraat (Willem Arntzstichting, Lepelenburg, Lunetten, Nieuwe Gracht (Servaasbrug), Oude Gracht, Oude Gracht (Bijlhouwerbrug), Oude Gracht 36, Oude Kamp 5, Predikherenkerkhof 9, Strosteege (parkeergarage), Strosteege (put), Strosteege 45, Twijnstraat aan de Werf, Vredenburg, Westersstraat. In: T.J. Hoekstra en W.J. van Tent eds., 'Archeologische Kroniek van de Provincie Utrecht', *MBOU* 1977-12, 135, 135-136, 138, 138-139, 139, 139-140, 140-141, 141, 141, 141-142, 142, 142, 142-143, 143, 143, 143-144, 144, 144, 144-146, 146-147, 147, 147-149, 149-150, 150
C. Isings and H.F. Wijnman, 'Medieval Glass from Utrecht', *Journal of Glass Studies*. Vol. IX, 1977, 77-83
A.F.E. Kipp, 'Oudegracht 133. Een huis in de bocht', *MBOU* 1977-4, 37-41

1978

- T.J. Hoekstra**, 'Vredenburgse Varia 6-8', *MBOU* 1978-2, 21; 1978-4, 45-46; 1978-5, 52-53
T.J. Hoekstra, 'Vredenburg', *Timmerwerf* 1978-4, 12-15

1979

- A. Bruijn**, *Pottersvuren langs de Vecht. Aardewerk rond 1400 uit Utrecht*. (met bijdragen van H.J.E. van Beuningen en T.J. Hoekstra), Rotterdam 1979. Rotterdam Papers III
T.J. Hoekstra, Achter Clarenburg 11-13-15, Agnietenstraat, Van Asch van Wijkskade, Breedstraat 50, Domplein e.o., Dorstige Hartsteeg 21, Geertestraat 23, Hamburgerstraat 28 (Paulusabdij), Jacobikerkhof (Jacobikerkerk), Jeruzalemstraat, Koppeldijk, Lange Nieuwstraat (riolering), Lange Nieuwstraat (Catharijne Convent), Lange Smeestraat, Mariaplaats, Nicolaasstraat, Oude Kamp 7, Predikherenkerkhof, Prinses Marijkelaan, Springweg-Strosteeg-Putsteeg, Tolsteegsingel, Waterstraat e.o., Wijde Begijnestraat. In: 'AKGU 1974 en 1975', *MBOU* 1979-1, 3-8, 7-8, 8-10, 10-11, 11-13, 13, 13-15, 14-15, 15-16, 16, 16-17, 17-20, 18-19, 19-24, 24, 23-25, 25, 25, 25-30, 30-31, 31-35, 35-36
T.J. Hoekstra, 'Een stolp en enige vijzels', *Westerheem* 1979-4, 167-172
T.J. Hoekstra, 'Archeologische vondsten van klooster en kasteel aan het Vredenburg', *Polytechnisch Tijdschrift* (editie bouwkunde, wegen- en waterbouw) 1979, 36-42
T.J. Hoekstra, 'Continuo, klooster en kasteel'. In: A. Graafhuis ed., *Utrecht als muziekcentrum*. Tentoonstellingscatalogus Muziekcentrum Utrecht, Utrecht 1979, 67-73
A.F.E. Kipp en W. Kastelein, 'Leeuwenbergh', *MBOU* 1979-2, 41-47

1980

- H.L. de Groot**, 'Niets nieuws onder de zon?', *Timmerwerf* 1980-5, 7
T.J. Hoekstra, Van Asch van Wijksstraat e.o., Bakkerstraat 25, Breedstraat 50 e.o., Janskerkhof (Janskerkerk), Kromme Nieuwe Gracht 36, Lange Jansstraat en Janskerkhof, Minrebroederstraat 2, Neude, Nieuwe Gracht 88, Oudkerkhof, Steenweg/Hema, Voorstraat, Vredenburg, Wed 5-7. In:

- 'AKGU 1976 en 1977', *MBOU* 1980-1, 5-7, 8, 8, 8-11, 11, 11, 11-13, 12-13, 13, 13-16, 16-24, 24, 24-31, 31-32
T.J. Hoekstra, 'Opgraving Jan Meyenstraat; tussenbalans van het archeologisch onderzoek', *Timmerwerf* 1980-2, 17-24
T.J. Hoekstra, 'Beelden van een opgraving', *MBOU* 1980-11, 133
Rob van den Hout en Bart Klück, 'De restauratie van Springweg 59 en Zilverstraat 2 en 4', *MBOU* 1980-12, 141-146
Marlou Scholman - van Dinten, *De opgraving op het Vredenburg te Utrecht, mei - oktober 1976*. De Keramiekvondsten uit het vertrek C-I, Utrecht 1980. Doctoraalscriptie Archeologie RU Utrecht.
R. de Zwarte, 'Reactie op Archeologische Kroniek 1976-1977', *MBOU* 1980-4, 68

1981

- H.L. de Groot**, Jan Meijenstraat e.o. In: 'AKGU 1978, 1979 en 1980', *MBOU* 1981-3, 44-50
H.L. de Groot en T.J. Hoekstra, Nieuwe Daalstraat (St. Jobsgasthuis). In: 'AKGU 1978, 1979 en 1980', *MBOU* 1981-3, 60-62
T.J. Hoekstra ed., 'Archeologische Kroniek van de Gemeente Utrecht over 1978, 1979 en 1980', *MBOU* 1981-3, 27-81
T.J. Hoekstra, Achter St. Pieter 8, Dirck van Zuylenstraat, Domplein (Domkerk), Domstraat, Hekelsteeg 7-9-11, Hoenderstraat, Janskerkhof (riolering), Janskerkhof (Janskerk), Kaatstraat, Kapelweg (Fort Blauwkapel), Korte Jansstraat, Korte Nieuwstraat, Kromme Nieuwe Gracht 7, Nicolaaskerkhof, Nobelstraat, Oude Gracht 41, Servetstraat 7, Vredenburg, Zwaansteeg. In: 'AKGU 1978, 1979 en 1980', *MBOU* 1981-3, 31, 31-34, 33-36, 36-37, 38-44, 50, 51-53, 53-57, 58, 58-59, 59, 59-60, 62, 62-63, 63-64, 74-80, 81
T.J. Hoekstra, 'Marcelis Keldermans, Mr. van den verken van de starckte Vredenburg t'Utrecht en boumeester der vestiechden van de stercken in Gelderland (ca 1500?-1557?)'. In: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen en I.W.L. Moerman eds., *Liber Castellorum. Veertig Variaties op het thema kasteel*. Zutphen 1981, 170-186
C. Isings, 'Glass from pit N of Vredenburg Castle Utrecht'. In: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen en I.W.L. Moerman eds., *Liber Castellorum. Veertig Variaties op het thema kasteel*, Zutphen 1981, 390-395
C. Isings, Achter St. Pieter (riolering). In: 'AKGU 1978, 1979 en 1980', *MBOU* 1981-3, 30-31
B.J.M. Klück, Springweg 110-130 (Myropskameren) en Springweg 100. In: 'AKGU 1978, 1979 en 1980', *MBOU* 1981-3, 65-74
E.M. Kylstra, Gruttersdijk, Keizerstraat. In: 'AKGU 1978, 1979 en 1980', *MBOU* 1981-3, 37-38; 57-58
A.G. Rauws, *Uit scherven opgebouwd - restauratie van opgegraven keramiek uit Utrecht*. Vouwblad Centraal Museum Utrecht, Utrecht 1981
R. de Zwarte, Waterstraat. In: 'AKGU 1978, 1979 en 1980', *MBOU* 1981-3, 80-81
R. de Zwarte en T.J. Hoekstra, Springweg (riolering). In: 'AKGU 1978, 1979 en 1980', *MBOU* 1981-3, 64-65

1982

- H.L. de Groot**, Waterstraat. In: 'ABKGU 1981', *MBOU* 1982-2, 83-84
H.L. de Groot, T.J. Hoekstra, M. Montforts en R. de Zwarte, 'Utrecht: Pieterskerkhof', *Archeologisch Nieuws*, BKNOB 1982-2/3, 173-176
H.L. de Groot en E.M. Kylstra, Jan Meijenstraat e.o. In: 'ABKGU 1981', *MBOU* 1982-2, 31-40
T.J. Hoekstra, 'Vredenburg Castle at Utrecht (1529-1577)', *Château Gaillard. Etudes de castellologie médiévale* IX-X, Caen 1982, 145-174
T.J. Hoekstra, 'Tweemaal Driekonigen', *Nieuwe Timmerwerf* 1982-10, 9
T.J. Hoekstra, 'Een nieuw kasteel (Hagestein)',

In het Land van Brederode 1982-2/3, 29-31

T.J. Hoekstra, Janskerhof (Janskerk), Lauwerecht 48-50. In: 'ABKGU 1981', MBOU 1982-2, 40-41, 52-53

T.J. Hoekstra en A.F.E. Kipp eds., 'Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht over 1981', MBOU 1982-2, 15-86

A.F.E. Kipp, Achter Clarenburg 27, Achter St Pieter 8-10-12, Annastraat 7, Brigittenstraat 1-9, Donkerstraat 15-19 (Zoudenbalch), Haverstraat, Herenstraat 25, Janskerkhof 2, Janskerkhof 3, Janskerkhof 10, Janskerkhof 29, Korte Nieuwstraat 2, Korte Nieuwstraat 6, Kromme Nieuwe Gracht 56, Lange Lauwerstraat 32, Lange Smeestraat 40 (Bart-holmeigasthuis), Loeff Berchmakerstraat 21, Lijnmarkt 47, Mariaplaats 50, Mariastraat 10, Nieuwe Gracht 67, Nieuwe Kamp 14-20, Oude Mereveldseweg (Het Blaauwe Huis), Oude Gracht 48, Oude Gracht 310, Oude Gracht 312, Predikerherenstraat 26, Schalkwijkstraat 11, Springweg 102, Twijnstraat 79, Zilverstraat 40. In: 'ABKGU 1981', MBOU 1982-2, 19-20, 20-23, 23, 24-27, 27-30, 31, 31, 41, 41-45, 45-46, 46, 46, 47, 47-49, 49, 50, 53-54, 54-55, 62-63, 63-64, 64-65, 65, 65-66, 66, 66-67, 67, 67-68, 68-69, 74-75, 84-85

A.F.E. Kipp e.a., *Domtoren 600 jaar*, Utrecht 1982

B.J.M. Klück, Mariaplaats 9, Springweg 130-130bis. In: 'ABKGU 1981', MBOU 1982-2, 55-62, 69-74

A.M. Koldewey, 'Een Utrechts herdenkingsbord uit 1496', MBOU 1982-5, 113-115

M. Montforts, H.L. de Groot en E.M. Kylstra, Vissersplein e.o. In: 'ABKGU 1981', MBOU 1982-2, 75-83

Lydia C. van der Vlerk, *De schutmeester en de verdedigingswerken van de stad Utrecht in de middeleeuwen tot en met 1528. Een onderzoek naar de situatie in de tweede helft van de vijftiende eeuw en het begin van de zestiende eeuw aan de hand van de schutmeestersrekeningen en bouwhistorische en archeologische gegevens*. Rotterdam 1982. Doctoraalscriptie Middelste eeuwse Geschiedenis/Materiële Cultuur der Middeleeuwen RU Utrecht

G.W.C. van Wezel, 'De bouwgeschiedenis van de St. Janskerk te Utrecht tot 1700'. In: *Restauratie Vijf Hervormde Kerken in de Binnenstad van Utrecht*, Jaarverslag nr 6, 1979-1980-1981. Utrecht z.j. (1982), 105-158

R. de Zwarte, Achterom. In: 'ABKGU 1981', MBOU 1982-2, 20

R. de Zwarte en T.J. Hoekstra, Lauwerecht (voormalig Hogelanden O.Z.). In: 'ABKGU 1981', MBOU 1982-2, 50-52

1983

A.A. van Berkel en L.C. van der Vlerk, Nieuwe Kade. In: 'ABKGU 1982', MBOU 1983-3, 95-101

M.W.J. de Bruijn, 'Mariaplaats 13 en het zegelstempel van de clericus Jan van Slewijk', MBOU 1983-10, 221

H.L. de Groot, Herenstraat. In: 'ABKGU 1982', MBOU 1983-3, 57-58

H.L. de Groot en M. Montforts, Korte Nieuwstraat. In: 'ABKGU 1982', MBOU 1983-3, 64-72

H.L. de Groot, M. Montforts en Tj. Pot, Pieterskerkhof 10-11. In: 'ABKGU 1982', MBOU 1983-3, 119-124

T.J. Hoekstra, 'Laat Willibrord maar staan waar hij staat', *Nieuwe Timmerwerf* 1983-1, 9

T.J. Hoekstra, 'Op zoek naar de Rijn, 1946'. In: M. Addink - Samplonius ed., *Urenen Delven. Het opgravingbedrijf artistiek bekeken*, Dieren 1983, 113-115

T.J. Hoekstra, 'Sterrenburg te Utrecht'. In: M. Addink - Samplonius ed., *Urenen Delven. Het opgravingbedrijf artistiek bekeken*, Dieren 1983, 121-123

T.J. Hoekstra, 'Zwolle in de middeleeuwen' (recensie), *Westerheem* 1983-1, 44-46

T.J. Hoekstra en A.F.E. Kipp eds., 'Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht over 1982', MBOU 1983-3, 27-148

A.F.E. Kipp, Abraham Dolesteeg, Ambachtstraat 5, Andreastraat 33-41, Boterstraat 20, Breedstraat 19-21, Breedstraat 22-24-24a, Breedstraat 26, Choorstraat 7-9, J.P. Coenstraat 5-5a, Molens 'De Ster' en 'De Bijgeval', Domplein, Domtoren, Domstraat 8, Drift 19, Geertkerkhof 16, Hamburgerstraat 25, Herenstraat 24, Jacobijnenstraat 3-15, Janskerkhof 16, Keukenstraat 1.3.5 en 4.6.8, Korte Smeestraat 5, 7, 9-11, 13 en 12, 14, Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5, Lauwerecht 10-12, Lauwerecht 92-94, Lauwerecht 147-149, 151, 153-155, 157, Mariastraat 12, Mariastraat 41, Muntstraat 4, 6 en 7, Nicolaasdwarsstraat 2-12, Gronsveltkameren, Nieuwe Gracht 22a, Oude Gracht 136, Oude Gracht 187, Oude Gracht 199, Oude Gracht 242, 244, 260-262-264, 284, Oude Gracht 245 e.o., Oude Gracht 365, Oude Kerkweg, Springweg 8, Steenweg 5, Steenweg 41, Trans 19, Vissersteeg 11-13-15, Voorstraat 28 e.o., Voorstraat 59-61, Zuilenstraat 7-15. In: 'ABKGU 1982', MBOU 1983-3, 32-33, 34-35, 35, 36-39, 39, 39-42, 42-43, 43-46, 46-48, 48-50, 51-52, 52, 53, 55-57, 58, 58-61, 61-62, 62-63, 72-74, 74-78, 79-80, 80, 80-82, 88, 88-89, 89-93, 93-94, 94-95, 101-103, 103-104, 105-108, 111-112, 112-116, 117-118, 118, 124-125, 134, 134, 135, 136-137, 137-139, 139-140, 147-148

A.F.E. Kipp en T.J. Hoekstra, Hamburgerstraat 15. In: 'ABKGU 1982', MBOU 1983-3, 53-55

Bart Klück, Mariaplaats 9, Oude Gracht 270, Pauwstraat 30, Springweg 100, Springweg 102, Zilverstraat 6, 8 en 10, Zilverstraat 14, Zilverstraat 36 en 38, Zilverstraat 40, Zilverstraat 42, Zilverstraat 44 en 46. In: 'ABKGU 1982', MBOU 1983-3, 82-85, 116-117, 118-119, 132-133, 133-134, 140-142, 143, 143-145, 145-146, 146, 146-147

F. Kneefel, Bleekstraat, Kromme Rijn. In: 'ABKGU 1982', MBOU 1983-3, 35-36, 78-79

E.M. Kylstra, Domplein 4, Jan Meijnenstraat 8, Oude Gracht 219. In: 'ABKGU 1982', MBOU 1983-3, 50-51, 61, 108-110

Jean Penders, Tuinstraat 6. In: 'ABKGU 1982', MBOU 1983-3, 135-136

W.R.K. Perizonius, Buurkerk. In: 'ABKGU 1982', MBOU 1983-3, 43

J.A. Schuur, Springweg 21: Het Duitse Huis. In: 'ABKGU 1982', MBOU 1983-3, 125-131

L.C. van der Vlerk, *Utrecht Ommuurd. De stedelijke verdedigingswerken van Utrecht*. (met bijdragen van T.J. Hoekstra, J.E.A.L. Struick en S.K. Wilmer - Hazemeijer), Vianen 1983

R. de Zwarte, Tuinstraat. In: 'ABKGU 1982', MBOU 1983-3, 63-64

R. de Zwarte, F. Kneefel en A.F.E. Kipp, Mariaplaats 13. In: 'ABKGU 1982', MBOU 1983-3, 85-88

1984

L.M. van den Brink en H.L. de Groot, Dorstige Harthof e.o. In: 'ABKGU 1983', MBOU 1984-8/9, 108-113

H.L. de Groot, Domplein, Griftpark, Jansdam, Keizerstraat, Museumlaan, Neude, Oude Gracht 51-53, Rhijnauwen (gem. Bunnik). In: 'ABKGU 1983', MBOU 1984-8/9, 105, 118, 118, 125-127, 132, 132-133, 133-134, 140

H.L. de Groot en C.J.M. Rampart, Korte Smeestraat 2-4-6. In: 'ABKGU 1983', MBOU 1984-8/9, 128-129

T.J. Hoekstra ed., 'Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht over 1983', MBOU 1984-8/9, 83-154

T.J. Hoekstra, Domplein: Domkerk. In: 'ABKGU 1983', MBOU 1984-8/9, 105-108

T.J. Hoekstra, 'Utrecht'. In: M.-M. Gauthier ed., *De la couleur dans l'édifice médiéval: carreaux et carrelages gothiques*, *Revue de l'Art* 1984, 76-77

T.J. Hoekstra, H.L. Janssen ed., 'Van Bos tot Stad' (recensie), *Westerheem* 1984-1, 35-37

(T.J. Hoekstra), 'Archeologisch Onderzoek'. In: (T.J. Hoekstra ed.), *Monumenten, een overzicht van het onderzoek naar en de conservering en restauratie van historisch erfgoed in de gemeente Utrecht vanaf 1975*, Utrecht z.j. (1984), 22-29

A.F.E. Kipp en C.J.M. Rampart, Achter St Pieter 4, Kantonaleweg 76. In: 'ABKGU 1983', MBOU 1984-8/9, 97-100, 124-125

B.J.M. Klück, Abraham Dolesteeg 11-17, Bemuurde Weerd O.Z. 23, Biltstraat 57-59, Jansveld 4-20 (Margarethenhof), Jeruzalemsstraat 12, Lange Rozendael 27-29, Oude Gracht 319-321, Oude Gracht 347, Springweg 102-102A, Voorstraat 18. In: 'ABKGU 1983', MBOU 1984-8/9, 91-97, 100-103, 103-105, 119-122, 122-124, 129-130, 134-135, 135-136, 140-146, 153-154

F. Kneefel en Tj. Pot, 'Een eenvoudige manier om reliëfs op aardewerk vlak af te drukken', *Westerheem* 1984-1, 20-23

E.M. Kylstra, Oudkerkhof 19-21, Trans 6-16-16a, Pausdam 4-Achter de Dom 13. In: 'ABKGU 1983', MBOU 1984-8/9, 139, 146-153

C.J.M. Rampart, Ganzenmarkt 2-4-6-8, Lijnmarkt 8. In: 'ABKGU 1983', MBOU 1984-8/9, 113-117, 131-132

D. Valentijn, Oudenoord 7. In: 'ABKGU 1983', MBOU 1984-8/9, 136-138

R. de Zwarte, Isotopenweg. In: 'ABKGU 1983', MBOU 1984-8/9, 118

1985

L.M. van den Brink, 'Pollens and seeds from medieval Utrecht', *Stuifmail. Orgaan van het Paleobotanisch-Palynologisch Genootschap*

H.L.M. Defoer en P. Dirkse, 'Het grafmonument van Jan van Scorel', *Oud Holland* 1985-3/4, 171-196

H.L. de Groot, Bakkerstraat 14, Keizersgracht, Mariaplaats 9, Wijde Doelen. In: 'ABKGU 1984', MBOU 1985-4, 59-60, 102, 124, 186

H.L. de Groot en T.J. Hoekstra, 'Baksels en Misbaksels. Resten van een middeleeuws industriegebied', *Natuur en Techniek* 1985-5, 362-377

H.L. de Groot en T.J. Hoekstra, 'The Moving River, the 12th-century riverfront in the north of the city of Utrecht'. In: Asbjørn E. Herteig ed., *Conference on Waterfront Archaeology in North European Towns No 2*, Bergen 1985, 106-111

H.L. de Groot en Tj. Pot, Oudenoord. In: 'ABKGU 1984', MBOU 1985-4, 154-162

T.J. Hoekstra, *De loop der Dingen. Archeologie in Utrecht*. Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de Stad Utrecht, Utrecht 1985

T.J. Hoekstra, 'De stad onder uw voeten, de middeleeuwen achter het behang', *Hart van Utrecht* 1985-2, 33

T.J. Hoekstra, Domplein: Domkerk, Neude. In: 'ABKGU 1984', MBOU 1985-4, 67; 129-130

T.J. Hoekstra en A.F.E. Kipp eds., 'Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht over 1984', MBOU 1985-4, 41-191

T.J. Hoekstra en M. Krauwer, 'Archäologische Stadtforschung, innerstädtische Erneuerung und Denkmalschutz. Zur Bestandaufnahme verlorener und bedrohter archäologischer Untersuchungsflächen in Altstadtbereichen', *Siedlungsforschung. Archäologie - Geschichte - Geographie* Band 3, 1985, 117-124

A.F.E. Kipp, 1e Achterstraat 1, Ambachtstraat 6, Van Asch van Wijckskade 6 en 8, Domplein: Domtoren, Drift 4 en 6, Hamburgerstraat 9, Haverstraat 6, Haverstraat 47-49 en Springweg 56, Janskerkhof 13-16, Keizerstraat 47-49, Keizerstraat 57-59, Kraanstraat 23-31, Kromme Nieuwe Gracht 45, Minrebroederstraat 18, Minrebroederstraat 25, Nieuwe Gracht 22A, Nieuwe Gracht 48, Nieuwe Gracht 51, Nobeldwarsstraat 18, Oude Gracht 10-12, Oude Gracht 129, Oude Gracht

140 en 142, Springweg 156, Springweg 152-154/154bis en achter 154, Springweg 162, Steenweg 11, Twijnstraat 30, Voorstraat 90, Wittevrouwenstraat 44, Zadelstraat 9. In: 'ABKGU 1984', MBOU 1985-4, 55-57, 57, 57-59, 67-72, 73, 79-84, 85-86, 87-88, 88-92, 102-104, 104-106, 108-109, 114-115, 125-127, 127-128, 131, 132-133, 133-137, 137-140, 140-141, 143, 146-149, 149-151, 168-172, 172-173, 173-174, 174-175, 175-176, 179-182, 183-185, 186-189.

B.J.M. Klück, Abraham Dolesteeg 1, Abraham Dolesteeg 7-9, Gasthuisstraat 89, Jeruzalemstraat 8-10, Kromme Nieuwe Gracht 54, Molenstraat 13 en 17, Oude Gracht 124, Oude Gracht 319-321, Visscherssteeg 11-13. In: 'ABKGU 1984', MBOU 1985-4, 47, 47-55, 77-79, 97-102, 115-116, 128-129, 145-146, 153-154, 176.

E.M. Kylstra, Korte Minrebroederstraat, Oudwijk: riolering, Voorstraat 3. In: 'ABKGU 1984', MBOU 1985-4, 107-108, 162-165, 176-178.

C.J.M. Rampart, Ganzenmarkt 10, Jeruzalemstraat 7-9/9A, Koningsweg "Nieuw Amelisseweerd" (gem. Bunnik), Mariaplaats 22, Oude Gracht 34, Oude Gracht 245, Wittevrouwenstraat 42. In: 'ABKGU 1984', MBOU 1985-4, 74-76, 92-96, 106-107, 125-126, 143-145, 151-152, 182-183.

H.J. Slot, Domplein 4, Voorstraat 80. In: 'ABKGU 1984', MBOU 1985-4, 72-73, 178-179.

P.K. Smiesing, 'Tabakspijpen als hulp bij het dateren van oude panden in de Flieruilensteeg', MBOU 1985-2, 13-14.

M. Smit en A.F.E. Kipp, Lange Lauwerstraat 91-95. In: 'ABKGU 1984', MBOU 1985-4, 119-124.

F.M.E. Snieder (mmv J.-E. Dilz), *Aardewerk uit een 15e-eeuwse beerput van het Johanniterklooster op het Vredenburg te Utrecht*. T.J. Hoekstra en H.L. Janssen eds., Corpus van middeleeuws aardewerk uit gesloten vondstcomplexen in Nederland en Vlaanderen (C.M.A.), aflevering 3, Amersfoort/Laarne 1985.

P.C. van Traa, Ganzenmarkt 16. In: 'ABKGU 1984', MBOU 1985-4, 76-77.

D. Valentijn, Biltstraat 168-172 e.o., Boothstraat 6, Kromme Nieuwe Gracht 43, Lange Lauwerstraat 22, Nicolaasdwarsstraat 14-16 (Cavaleriestallen), Oude Gracht 315, Oudwijk 19. In: 'ABKGU 1984', MBOU 1985-4, 60-64, 64-67, 109-114, 117-119, 130-131, 152-153, 165-168.

A.W. Voskuilen, *Vrome Vondsten*, Catalogus Centraal Museum Utrecht, Utrecht 1985.

R. de Zwarte, Oude Gracht: riolering. In: 'ABKGU 1984', MBOU 1985-4, 141-143.

1986

H.L. de Groot, 'Botertje tot de Boom', *Nieuwe Timmerwerf* 1986-5/6, 4-5.

H.L. de Groot, Jeruzalemstraat 4-6, Twijnstraat. In: 'ABKGU 1985', MBOU 1986-11, 154-157, 225-227.

H.L. de Groot en T.J. Hoekstra, 'Bakfels en Misbakfels. Resten van een middeleeuws industriegebied'. In: W.A. Casparie, R. van Eck en J.A.B. Verduijn eds., *Vondsten uit het Verleden. Oudheidkundig Bodemonderzoek. Archeologisch Jaarboek 1986*, Maastricht/Brussel 1986, 46-61.

H.L. de Groot en M.A.G. Sengers, Pauwstraat. In: 'ABKGU 1985', MBOU 1986-11, 211-216.

T.J. Hoekstra, Van Asch van Wijckskade: riolering, Oude Gracht 99. In: 'ABKGU 1985', MBOU 1986-11, 119-120, 187-197.

T.J. Hoekstra, 'Archeologie in Utrecht, waarom en hoe?', *Heemschut* 1986-8/9, 147-152.

T.J. Hoekstra, 'Enige kanttekeningen bij de opgravingen in de Dom', *Het vijf kerken restauratieplan* 1986-4, 5-24.

Tarquinus J. Hoekstra, 'An enameled goblet from Utrecht, The Netherlands', *Journal of Glass Studies* Vol 28, 1986, 66-69.

Tarquinus J. Hoekstra and Hubert L. de Groot, 'Rectilinear mosaic tiled floors and tile

production in Utrecht in the 14th century'. In: Didier Deroeux ed., *Terres cuites architecturales au Moyen Age. Memoires de la Commission departementale d'Histoire et d'Archeologie du Pas-de-Calais tome XXII/2*, Arras 1986, 241-255.

T.J. Hoekstra en A.F.E. Kipp eds., 'Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht over 1985', MBOU 1986-11, 109-229.

T.J. Hoekstra en J.C.M. van Niekerk, 'Monumenten zorg in Utrecht', *Heemschut* 1986-8/9, 139-142.

Jacqueline Hoevenberg, Huib L. de Groot en Tjeerd Pot, *Analyse van een 14de-eeuws kogelpotten-complex uit Utrecht. Methodologie en enkele kwantitatieve en kwalitatieve resultaten*, Utrecht 1986.

P.C. van Hout en A.W. Voskuilen, Nieuwe-gracht 137. In: 'ABKGU 1985', MBOU 1986-11, 183-185.

A.F.E. Kipp, 'De Achterstraat 7, Breedstraat 22-24-24a, Buurkerkhof 4-5, 6, 7, Choorstraat 10-12, J.P. Coenstraat 5: Molenerij De Ster, Hamburgerstraat 9: Lutherse Kerk, Haverstraat 10, 12 en 14, Janskerkhof 17, Kromme Nieuwe Gracht 2, Kromme Nieuwe Gracht 43, Mariaplaats 22, Prins Hendriklaan 50, Springweg 149, Vechtdijk 134. In: 'ABKGU 1985', MBOU 1986-11, 118-119, 120-123, 123-126, 126-129, 129-131, 133-136, 145-151, 152-154, 165-166, 171-172, 181-183, 217-218, 224-225, 227-228.

A.F.E. Kipp, 'Oudaen, een Utrechts Stadskaastel', *Heemschut* 1986-8/9, 143-146.

A.F.E. Kipp, 'Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in Utrecht vergeleken', *Heemschut* 1986-8/9, 153-155.

A.F.E. Kipp en T.J. Hoekstra, Hamburgerstraat 38. In: 'ABKGU 1985', MBOU 1986-11, 136-145.

B.J.M. Klück, Haverstraat 43 en 45, Kromme Nieuwe Gracht 25-31, Kromme Nieuwe Gracht 46, Oude Gracht 113 (Fresenburg), Oude Gracht 223, Oude Gracht 240, Pauwstraat 30, Springweg 54 en 56, Springweg 69-71. In: 'ABKGU 1985', MBOU 1986-11, 151-152, 166-171, 172-176, 196-204, 204-206, 206-211, 216-217, 218-221, 221-224.

Botine Koopmans, *Een kijk op deuren*, Utrecht 1986. Utrecht in detail I.

Chris Kolman, 'Ten voordele en cieraat van dese stad'. Versterking van middeleeuwse houten gevels in Utrecht, 1600-1750. Doctoraal bijvakschriftje Kunsthistorisch Instituut RU Utrecht. Utrecht 1986.

A. Kraaiamaat - van Beuzekom, *Kogelpotten in een vroeg 14de-eeuwse Utrechtse huishouding*. Bijvakschriftje Archeologie van de middeleeuwen RU Utrecht. Utrecht 1986.

M. Montforts, *Utrecht in de Romeinse Tijd. Op zoek naar de militaire vicus*. Doctoraalschriftje Archeologisch Instituut RU Utrecht. Utrecht 1986.

E.J. Nusselder, 'De Bouwgeschiedenis van Janskerkhof 13/13a en drift 2'. In: *Kantongerecht Utrecht. Rijksgebouwendienst*, 's-Gravenhage 1986.

H.J. Slot, Geertebolwerk 1A: Het Duitse Huis. In: 'ABKGU 1985', MBOU 1986-11, 131-132.

M. Smit, R. de Zwarte en M.A.G. Sengers, Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1a-1b. In: 'ABKGU 1985', MBOU 1986-11, 157-165.

J.R. Treling en M.A.G. Sengers, Lange Lauwerstraat 3-13. In: 'ABKGU 1985', MBOU 1986-11, 176-181.

D. Valentijn, 'Veeartsenijcomplex krijgt mogelijk nieuwe bestemmingen', *Heemschut* 1986-8/9, 159-162.

R. de Zwarte, Oude Gracht: riolering, Zwarte Water. In: 'ABKGU 1985', MBOU 1986-11, 185-187, 228.

1987

M.W.J. de Bruijn, 'Wanneer werd het huis Jeruzalemstraat 8-10 in Utrecht gebouwd?', MBOU 1987-2, 13-16.

J.M. van Es, *De kappen van de Domkerk*. Stagerap-

port Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1987.

H.L. de Groot, Gansstraat 29, Geertebolwerk, Jacobsstraat, Kruisstraat. In: 'ABKGU 1986', MBOU 1987-11, 146-147, 148, 153, 172.

Chuck van Hesteren, Erik Hulsebos en Paul Maks, *Ir van Heukelom en zijn stations (in het bijzonder het Centraal Station te Utrecht)*. Scriptie TU Delft, Delft 1987.

Tarquinus, 'Ondergronds Drinkglas'; 'Made in Germany'; 'Een houten Klaas'; 'Barbecue'; 'Is dit een deksel?'; 'Het zout in de pap'; 'Donkere winteravonden'; 'Sint Nicolaas', *Stadsblad* 14-1-1987, 5; 11-2-1987, 5; 25-3-1987, 5; -4-1987, 5; 16-9-1987, 14-10-1987; 11-11-1987; -12-1987.

T.J. Hoekstra, *Hoe zit Utrecht in elkaar?* Tekst en engelse vertaling van dia-presentatie.

T.J. Hoekstra en A.F.E. Kipp eds., 'Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht over 1986', MBOU 1987-11, 109-252.

P.C. van Hout, Lauwerrecht 22bis. In: 'ABKGU 1986', MBOU 1987-11, 191-193.

P.C. van Hout, 'De conservering van ijzeren voorwerpen uit de PUG collectie', *Mededelingen van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, zom. 1987, 12-15.

A.F.E. Kipp, Achter St Pieter 140, Achter St Pieter 180, Buurkerkhof/Zadelstraat 11 en 18, Domplein: Dommertoren, Donkere Gaard 9, Drift 27, Korte Nieuwstraat 2 en 4/Trans 2 en 4, Lange Nieuwstraat 63, Lange Nieuwstraat 74 en 76, Lange Nieuwstraat 75-77-79-81-83-85, Lange Smeestraat 40: Bartholomei Gasthuis, Lichte Gaard 7, Mariastraat 47-49, Nicolaaskerkhof: Nicolaastoren, Nieuwe Gracht 29, Nieuwe Kamp 2-12/ Achterom 2-4, Oude Gracht 99: het huis Oudaen, Oude Gracht 145, Oude Gracht 152, 154, 156, Oude Gracht 218: het huis Rodenburg, Oude Gracht 299: de Olyphant, Oude Gracht 307: het huis Leeuwenberch, Pieterstraat 12, Schalkwijkstraat 23, Steenweg 1, Twijnstraat 75. In: 'ABKGU 1986', MBOU 1987-11, 119-123, 124-126, 138, 138-140, 140-142, 144-146, 154-160, 176-178, 178-181, 181-185, 185-191, 193-194, 200-202, 202-207, 207-209, 209-210, 210-215, 215-217, 217-219, 225-229, 229-231, 231-241, 241-242, 242-244, 246-247, 247-249.

A.F.E. Kipp, 'Wervens en werfmuren - historische beschrijving van de verschillende onderdelen'. In: H. Dam ed., *Utrecht aan de Werf. De geschiedenis van de Utrechtse werven en werfmuren*, Utrecht 1987.

B.J.M. Klück, Achter Clarenburg 5, Gansstraat 128-130, Geertebolwerk 2, Hogenoord 6-7 en 8-9, Keizerstraat 35, Kromme Nieuwe Gracht 33, Lange Elisabethstraat 11-13, Lange Lauwerstraat 32, Loeff Berchmakerstraat 23-25, Loeff Berchmakerstraat 42-44, Oude Gracht 177-179, Walsteeg 1. In: 'ABKGU 1986', MBOU 1987-11, 119, 147-148, 150-151, 151-152, 153-154, 160-172, 172-173, 173-176, 194-195, 195-200, 219-225, 249-250.

R.F.C. van der Lof, Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. In: 'ABKGU 1986', MBOU 1987-11, 116.

M.J.G. Th. Montforts en J.R. Treling, Boterstraat. In: 'ABKGU 1986', MBOU 1987-11, 126-137.

Jean Penders, Donkerstraat 13, Springweg 4 en 6. In: 'ABKGU 1986', MBOU 1987-11, 142-143, 244-246.

H.J. Slot, Geertebolwerk 1A (Duitse Huis). In: 'ABKGU 1986', MBOU 1987-11, 149-150.

M. Smit (mmv J.-E. Dilz), *Ceramik uit een laat 13e-eeuwse vulling van een immuniteitsloot van de Sint Paulusabdij te Utrecht*. T.J. Hoekstra & H.L. Janssen eds., Corpus van gedateerd middeleeuws aardewerk uit gesloten vondstcomplexen in Nederland en Vlaanderen, aflevering 4. Amersfoort/Laarne 1987.

Peter Tekelenburg, *Winkelpuizen in de binnenstad van Utrecht*. Doctoraalschriftje Kunsthistorisch

Instituut RU Utrecht, Utrecht 1987

Robert Viek, *De mediaeval Utrecht Boat. The history and evaluation of one of the first nautical archaeological excavations and reconstructions in the Low Countries*, Oxford 1987. National Maritime Museum Greenwich, Archaeological Series no. 11 = British Archaeological Reports, International Series 382)

Marieke van Vlieden, *De Rode Poort. Beschrijving en geschiedenis van een 14e-eeuwse piscina in een vooraanstaand woonhuis te Utrecht*. Doctoraalscriptie Kunsthistorisch Instituut RU Utrecht, Utrecht 1987

D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd', *BKNOB* 1987-2, 85-89

R. de Zwarte, 'Oude Gracht: riolering', In: 'ABKGU 1986', *MBOU* 1987-11, 116-117

1988

Elma Drayer, 'Archeologie in Utrecht: vier weken peuten in zeven lagen Nederland', *Vrij Nederland* nr 44, Bijvoegsel 5 november 1988, 26-33

T.J. Hoekstra, 'Vredenburg Castle, medieval castle or modern fortress?', In: Fr. Verhaeghe & M. Otte, eds., *Archéologie des temps modernes. Actes du Colloque international de Liège*, 23-26 avril 1985. (Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège), Liège 1988, 53-93

Tarquinus J. Hoekstra, 'De Dom van Adelbold II, bisschop van Utrecht (1010-1026)', In: A.J.J. Mekking ed., *Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk*, Zutphen 1988, 95-108. *Clavis Kunsthistorische Monografieën VII*

T.J. Hoekstra, H.Janse, R. Meischke, J.H. van Mosselveld (eindred.) & F. van Tyghem red., 'Keldermans, een architectonisch netwerk in de Nederlanden' (recensie), *BKNOB* 1988-4, 163-167

Tarquinus, 'Driekoningen'; 'Zegel'; 'Brij'; 'Spaarpot'; 'Hoofd'; 'Kop'; 'Kerstmis', *Stadsblad* 13-1-1988; 10-2-1988; 9-3-1988; 11-5-1988; 12-10-1988; 9-11-1988; 14-12-1988

T.J. Hoekstra, 'The early topography of Utrecht and its cross of churches', *Journal of the British Archaeological Association* 1988, 1-34

T.J. Hoekstra, 'Stadswandeling Utrecht'. In: Marga van den Brink ed., *Wandelen door twaalf steden* (Teleac cursus Steden en hun verleden). 's-Gravenhage 1988, 98-104

T.J. Hoekstra en **A.F.E. Kipp** eds., 'Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht over 1987', *MBOU* 1988-12, 135-255

J. van der Hoeve en **A.F.E. Kipp**, 'Oude Gracht 151, het huis Groenewoude', In: 'ABKGU 1987', *MBOU* 1988-12, 209-217

A.F.E. Kipp, 'Groot Blankenburg. De evolutie van een Utrechts stadskasteel. In: Herma M. van den Berg et al. eds., *De Stenen Droom. Opstellen over bouwkunst en monumentenzorg opgedragen aan Coenraad Liebrecht Temminck Groll*, Zutphen 1988, 196-211

A.F.E. Kipp, Achter St Pieter 180, Kromme Nieuwe Gracht 43, Nieuwe Gracht 29, Nieuwe Gracht 51; schuilkerk van St Catharina, Mariastraat 47/49, 1e Achterstraat 2 en 3, Boothstraat 17, Breedstraat 4, Donkere Gaard 1, Geertestraat 14-16, Korte Nieuwstraat 6, Lepelburg 1, (Lange) Minderbroederstraat en Korte Minderbroederstraat 23, Neude 1 en 2, Nieuwe Gracht: werven, Nieuwe Gracht 59, Nieuwe Gracht 68, Oude Gracht 187, Pieterskerkhof 20, Schoutenstraat 4, Springweg 93, Voorstraat 5, Voorstraat 7, Voorstraat 44. In: 'ABKGU 1987', *MBOU* 1988-12, 144, 144, 144, 144, 144-145, 147-148, 149-154, 154-156, 156, 159-160, 176-180, 180-182, 182-183, 183-189, 189-191, 192-194, 194-200, 217-220, 220-222, 230-232, 238-241, 246-247, 247-248, 248-250

A.F.E. Kipp en **B.J.M. Klück**, Twijnstraat 50. In: 'ABKGU 1987', *MBOU* 1988-12, 243-246

B.J.M. Klück, Andreasstraat 9-15, Brigittenstraat 2, Eligenstraat 39-45 (Kleine Eligenstraat), Geertestraat 26 en 28, Jeruzalemstraat 8-10, Nieuwe Gracht 53 en 55, Oude Gracht 17, Oude Gracht 147, Predikherenkerkhof 1, Predikherenkerkhof 22 en 24, Springweg 67, Springweg 73, 75 en 77, Springweg 83, Springweg 84, Twijnstraat 47, Zwaansteeg 2 en 4. In: 'ABKGU 1987', *MBOU* 1988-12, 149, 156, 156-159, 161-166, 167-176, 191-192, 200-205, 205-209, 222-229, 229-230, 232-233, 233-236, 236, 237-238, 241-242, 251

Tjeerd Pot, Huib L. de Groot & Cees A.M. van Rooijen, Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse van de inhoud van twee 14e-eeuwse pottenbakkers-afvalkuilen en een vergelijkende kogelpot-studie. *Opgraving Oudenoord 1984*, Utrecht 1988. Archeologisch spoorwerk in Utrecht II

P.K. Smiesing en **P.J. Brinkerink**, *Onder de rook van Utrecht. Twee eeuwen tabakspijpmakerij in Lauwerrecht*, Zutphen 1988. Stichtse Historische Reeks 14

C.L. Temminck Groll, *De romanse kerken van Utrecht*. Utrecht 1988

S.L. Wynia, Domplein: Domkerk. In: 'ABKGU 1987', *MBOU* 1988-12, 143-144

1989

M.W.J. de Bruijn et al., 'De Huiserven'. In: M.J. Dolfin, E.M. Kylstra en J.M.H. Penders, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde Beschrijving. Deel II: De provincie Utrecht. Eerste stuk: De gemeente Utrecht. Derde aflevering: Utrecht, de huizen binnen de singels*, A: Beschrijving, 's-Gravenhage 1989, 37-56

M.W.J. de Bruijn, 'De voorgeschiedenis van Donkere Gaard 1'. In: *ABKGU* 1988, 39-40

M.W.J. de Bruijn, 'De hardheid van steen, hout en papier: nogmaals de datering en situering van Jeruzalemstraat 8-10'. In: *ABKGU* 1988, 40-43

Marceline J. Dolfin, E.M. Kylstra en Jean Penders, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde Beschrijving. Deel II: De provincie Utrecht. Eerste stuk: De gemeente Utrecht. Derde aflevering: Utrecht, de huizen binnen de singels*, A: Beschrijving, B: Overzicht, 's-Gravenhage 1989

H.L. de Groot, 'Abstederdijk, Gruttersdijk, Lauwerrecht, Tuinstraat, Zakendragerssteeg'. In: *ABKGU* 1988, 46, 80-82, 110-112, 170-171, 171-172

H.L. de Groot en **Tj. Pot**, 'Nieuwe Kade'. In: *ABKGU* 1988, 132-134

Huib L. de Groot en **Cees A.M. van Rooijen**, *Utrecht, de archeologie en de automatisering*, Utrecht 1989. Archeologisch Spoorwerk in Utrecht IV

H.L. de Groot, C.A.M. van Rooijen, Tj. Pot en **T.J. Hoekstra**, 'Rozenstraat'. In: *ABKGU* 1988, 152-157

T.J. Hoekstra, 'De vroege topografie van Utrecht'. In: M.J. Dolfin, E.M. Kylstra en J.M.H. Penders, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde Beschrijving. Deel II: De provincie Utrecht. Eerste stuk: De gemeente Utrecht. Derde aflevering: Utrecht, de huizen binnen de singels*, A: Beschrijving, 's-Gravenhage 1989, 1-20

T.J. Hoekstra, 'Kruisstraat, Renstraat 16'. In: *ABKGU* 1988, 110, 151-152

(T.J. Hoekstra), *Kalender Monumentaal Utrecht 1990*, Utrecht 1989

T.J. Hoekstra en **A.F.E. Kipp** eds., *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht 1988*, Utrecht z.j. (1989)

Jan van der Hoeve, 'Boterstraat 22'. In: *ABKGU* 1988, 70

Jan van der Hoeve en **Bettina van Santen**, 'Het Monumenten-inventarisatieproject (MIP)'. In: *ABKGU* 1988, 13-18

A.F.E. Kipp, 'Ambachtstraat 11, Boterstraat 20, Hieronymusplein 2, Lange Lauwerstraat 24, Lijnmarkt 6, Nieuwe Gracht: Magdalenabrug, Nieuwe

Gracht 41, Nobelstraat 141 (voorheen 11), Plomporengracht 18, Potterstraat 22'. In: *ABKGU* 1988, 46-47, 49-69, 82-85, 112-114, 114-126, 127-129, 130-132, 135, 145-148, 148-151

Bart Klück, 'Andreasstraat 8 en 10, Breedstraat 1, Hoogt 1, Jacobijnstraat 2, Jeruzalemstraat 17, Oude Gracht 17, Oude Gracht 67, Oude Gracht 194, Oude Gracht 334, Schalkwijkstraat 6-22 en Nieuwe Kamp 17, Teelingsstraat 13'. In: *ABKGU* 1988, 47-49, 70-72, 85-86, 86-109, 109-110, 135-136, 136-140, 140-143, 143-144, 157-166, 166-170

E.M. Kylstra, 'Archeologische Aandachtsgebieden'. In: *ABKGU* 1988, 12-13

E.M. Kylstra, 'Oude Gracht 219'. In: *ABKGU* 1988, 143

L.R.P. Ozinga, 'Domplein'. In: *ABKGU* 1988, 72

L.R.P. Ozinga en **A.F.E. Kipp**, 'Domplein 4'. In: *ABKGU* 1988, 72-79

L.R.P. Ozinga e.a. eds., *Het Romeinse Castellum te Utrecht. De opgravingen in 1936, 1938, 1943/44 en 1949 uitgevoerd onder leiding van A.E. van Giffen met medewerking van H. Brunsting, aangevuld met latere waarnemingen. Samengesteld door L.R.P. Ozinga, T.J. Hoekstra, M.D. de Weerd en S.L. Wynia*. Met bijdragen van J.H.F. Bloemers, H. Brunsting, J. Gerritsen, W. Glasbergen, T.J. Hoekstra, C. Isings, C.A. Kalee, M.J.G. Th. Montforts, L.R.P. Ozinga, M. Polak, W.J. van Tent, J.R.A.M. Thijssen, M.D. de Weerd en S.L. Wynia. Utrecht 1989. Studies in Prae- en Protohistorie 3

Tj. Pot, H.L. de Groot, 'Knutselen met scherven: Utrechtse kogelpotten uit de 14e eeuw'. In: *ABKGU* 1988, 31-39

Tj. Pot en **H.L. de Groot**, 'An Analysis of Rim Fragments of 14th-century Globular Pots Excavated in Utrecht', *Medieval Ceramics* 13 (1989), 31-41

Tjeerd Pot en **Huib L. de Groot**, *Graven en begraven in Utrecht van circa 1200 tot 1800. Opgravingen Vredenburg 1976, Rozenstraat 1988 (Nieuwe Daelstraat 1980/81)*, Utrecht 1989. Archeologisch Spoorwerk in Utrecht V

Tj. Pot, H.L. de Groot en **C.A.M. van Rooijen**, 'Graven en begraven in Utrechtse grond: de kapel van het St. Jobsgasthuis (1504-1818)'. In: *ABKGU* 1988, 20-31

Tjeerd Pot, Huib L. de Groot en **Cees A.M. van Rooijen**, *Het Sint Jobs Gasthuis (1504 - 1818) te Utrecht. Een deelonderzoek aan het opgegraven skeletmateriaal van het kerkhof. Opgraving Nieuwe Daelstraat 1980-81*, Utrecht 1989. Archeologisch Spoorwerk in Utrecht III

C.A.M. van Rooijen, 'Gasthuisstraat'. In: *ABKGU* 1988, 47-49; 78-80

1990

Martin W.J. de Bruijn, 'Rundum Sankt Marien. Die verfassungstopografische Entwicklung eines Stadtteils'. In: *Hausbau in den Niederlanden/Bouwstenen voor oude woonhuizen in Nederland. Jahrbuch für Hausforschung* Band 39, Marburg 1990, 223-232

M.W.J. de Bruijn, 'De "verstening" van de Magdalenabrug'. In: *ABKGU* 1989, 10-11

H.L. de Groot ed., *Het Vuur Beschooud*, Utrecht 1990

H.L. de Groot, Tj. Pot, C.A.M. van Rooijen en **J.H. Witte**, 'Mariaplaats 27'. In: *ABKGU* 1989, 54-59

T.J. Hoekstra, 'Middeleeuwse sporen in, op en boven de grond'. In: Renée Harp, Erwin Mantingh en Marian Rappoldt eds., *De Middeleeuwen in de twintigste eeuw. Middeleeuwse sporen in de hedendaagse cultuur*, Hilversum 1990, 39-63

Tarquinus J. Hoekstra, 'Utrecht. Entstehung und räumliche Entwicklung bis etwa 1700, ein Überblick'. In: *Hausbau in den Niederlanden/Bouwstenen voor oude woonhuizen in Nederland. Jahrbuch für Hausforschung* Band 39, Marburg 1990, 205-222

T.J. Hoekstra, 'Predikherenkerkhof 1'. In: *ABKGU* 1989, 11

T.J. Hoekstra, J.W. Boersma et al. eds., 'Gronin-

gen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen (recensie). Westerheem XXXIX 1990-5, 221-225

T.J. Hoekstra en A.F.E. Kipp, *Kleur van Utrechtse Monumenten. Kalender Monumentaal Utrecht 1991*, Utrecht 1990

T.J. Hoekstra en B.J.M. Klück, 'Utrecht, archeologie en bouwhistorie van een bisschopsstad'. In: H. Sarfati ed., *Verborgene Steden. Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam 1990, 112-122

T.J. Hoekstra en E.M. Kylstra eds., *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht 1989*, Utrecht z.j. (1990)

A.F.E. Kipp, 'Große mittelalterliche Wohnhäuser in Utrecht'. In: *Hausbau in den Niederlanden/Bouwstenen voor oude woonhuizen in Nederland. Jahrbuch für Hausforschung* Band 39, Marburg 1990, 257-282

A.F.E. Kipp, 'Boterstraat 20'. In: *ABKGU 1989*, 9-10

A.F.E. Kipp, 'Achter de Dom 5, Buurkerkhof 7 en 8, Catharijnekade 1-5, Choorstraat: riolerings, Donkerstraat 24, Janskerkhof 6, Korte Nieuwstraat 10, Lange Lauwerstraat 89, Manenbrug 1,2 en Sterrenburg 1, Mariastraat 28-34, Nieuwe Gracht 98, Oude Gracht: Maartensbrug en Vismarkt, Oude Gracht 28, Oude Gracht 33-35, Oude Gracht 55: Groot en Klein Cranestein, Oude Gracht 166-168-170, Springweg 159, Stadhuisbrug 1, Voorstraat 19, Zuilenstraat 14-16'. In: *ABKGU 1989*, 17-18, 20-25, 25-27, 27-28, 36-39, 40-41, 41-45, 47-49, 49-54, 62-63, 63-65, 71-72, 75-79, 79-82, 83-96, 96-103, 135-138, 138-143, 143-144, 146-150

A.F.E. Kipp en D.J. de Vries, 'Domplein: Dom en Kloostergang'. In: *ABKGU 1989*, 28-37

Bart J.M. Klück, 'Städtische Kleinhäuser in Utrecht. Forschungsmethoden und Parzelleneinteilung'. In: *Hausbau in den Niederlanden/Bouwstenen voor oude woonhuizen in Nederland. Jahrbuch für Hausforschung* Band 39, Marburg 1990, 249-256

Bart Klück, 'Achter Clarenburg 6, Andreasstraat 14, Annastraat 1, Gansstraat 61-63, Kromme Nieuwe Gracht 37, Mariastraat: Wijde Poort, Oude Gracht 16 en 18, Oude Gracht 222, Oude Gracht 227, Oude Gracht 229 (nu Zwaansteeg 11), Oude Gracht 235, Oude Gracht 245: het 17e-eeuwse rioolstelsel onder het N.V.-Huis, Oude Gracht 366, Oude Gracht 368, Oude Gracht 370, Oude Gracht 376, Oude Gracht 383, Schoutenstraat 4, Vrouwjutenstraat 16 en 18'. In: *ABKGU 1989*, 15-17, 18-19, 19-20, 39-40, 46-47, 59-62, 72-74, 103-104, 105-114, 114-121, 121-122, 122-124, 124-127, 127-128, 128, 128-133, 133-134, 134-135, 144-146

Marieke Knuijt, 'Oud-Amelisweerd (Koningslaan 9, Bunnik)'. In: *ABKGU 1989*, 65-71

Marieke J.F. Knuijt en Bert C.M. Maes, 'Die Stilgeschichte der Papiertapete in den Niederlanden (insbesondere in Utrecht und 's-Hertogenbosch)'. In: *Hausbau in den Niederlanden/Bouwstenen voor oude woonhuizen in Nederland. Jahrbuch für Hausforschung* Band 39, Marburg 1990, 293-302

Chris J. Kolman, 'Spätmittelalterliche Holzfassaden in Utrecht'. In: *Hausbau in den Niederlanden/Bouwstenen voor oude woonhuizen in Nederland. Jahrbuch für Hausforschung* Band 39, Marburg 1990, 283-292

Edsard M. Kylstra, 'Typologie der Wohnbauten in Utrecht'. In: *Hausbau in den Niederlanden/Bouwstenen voor oude woonhuizen in Nederland. Jahrbuch für Hausforschung* Band 39, Marburg 1990, 223-248

B.M. Laan, *Rietveld Route Utrecht. Fietstochten in de gemeenten Utrecht, Zeist en De Bilt langs bouwwerken van G.Th. Rietveld*, Utrecht 1990 (met vertaling in het Engels)

Bettina van Santen en Marieke Knuijt, *Utrecht in ontwikkeling 1850-1940. Beknopte geschiedenis van de vooroorlogse wijken in Utrecht*, Utrecht z.j. (1990)

Bettina van Santen en Jan A. van Oudheusden (eindred.), *Architectuur en Stedebouw in de gemeente Utrecht 1850-1940*, Zwolle 1990

M. van Vlieden, 'Inventarisatieproject muurschilderingen'. In: *ABKGU 1989*, 11-12

D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (3)', *BKNOB 1990-5*, 19-26 1991

Martin de Bruijn, 'Mariastraat 28-34'. In: *ABKGU 1990*, 14

H.L. de Groot, *Een levensteken uit de vijfde eeuw. Het grafveld aan het Pieterskerkhof*, Utrecht 1991

H.L. de Groot, 'ABC: Archeologie, Bouwhistorie en Computers'. In: *ABKGU 1990*, 14-19

H.L. de Groot en C.A.M. van Rooijen, 'Papendorpse polder: veldverkenningen, Predikherenkerkhof, Vrouwjutenhof, Waterstraat'. In: *ABKGU 1990*, 134-136, 136-140, 160-164, 164-169

M.N. van Haeringen - 't Hart & A.C. Voogt, *De Utrechtse Domkerk*, Utrecht 1991. Utrechtse Monumenten I (red. T.J. Hoekstra). Met vertalingen in het Frans, Duits, Engels, Spaans en Italiaans, uitgekomen in 1992.

T.J. Hoekstra, *Monumenten en Water. Kalender Monumentaal Utrecht 1992*, Utrecht 1991

T.J. Hoekstra, 'Uilen in het Convent', *Catharijnebrief* 33, 1991, 9-10

Tarq. Hoekstra, 'Knuston Hall to Knuston Hall - Sixteen Years of Pottery Studies in the Low Countries. The Ninth Gerald Dunning Memorial Lecture', *Medieval & Ceramic* 15, 1991, 3-12

T.J. Hoekstra en E.M. Kylstra eds., *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht 1990*, Utrecht z.j. (1991)

A.F.E. Kipp, '1e Achterstraat 3a, Choorstraat 9, Korte Smeestraat 8, Lange Elisabethstraat 34, Lange Koestraat 37, Lange Koestraat 41, Lange Nieuwstraat 24, 26, 28, 30 en 32, Lijnmarkt 8, Mariaplaats 27, Nieuwe Gracht 34, Nieuwe Gracht 41, Oud-Amelisweerd (Koningslaan 9, Bunnik): schuur in de moestuin, Oude Gracht 186 en 188, Oude Gracht 237, het Zakkendragersbeeldje, Oude Gracht 245, Springweg 102c, Steenweg 38, Donkerstraat 1-3'. In: *ABKGU 1990*, 23-24, 27-29, 56-58, 60-61, 62-63, 63-64, 67-76, 81-88, 88-100, 100-102, 102-103, 113-114, 117-119, 119, 120-124, 144-146

A.F.E. Kipp en Marieke van Vlieden, 'Nieuwe Gracht 45'. In: *ABKGU 1990*, 103-112

Bart Klück, 'Bemuurde Weerd O.Z. 18, Breedstraat 9-achter, Ganzenmarkt 22, Ganzenmarkt 24, Ganzenmarkt 26, Lange Nieuwstraat 13 en 15, Lange Nieuwstraat 33, Lange Nieuwstraat 99, Oude Gracht 153, Oude Gracht 260, 262 en 264, Oude Gracht 384, Oude Kamp 16, Predikherenkerkhof 6, Twijnstraat 11-13, Twijnstraat 15, Twijnstraat 45'. In: *ABKGU 1990*, 24-26, 26-27, 29-34, 34-52, 53-56, 64-66, 76-77, 78-80, 114-117, 124-128, 128-131, 131-134, 140-143, 149-150, 150-154, 154-160

Edsard Kylstra en Huib de Groot, 'Een kerk als muziekzaal'. In: Cees de Graaff ed., *K&W herbouwd voor de kunsten*, Utrecht 1991, 7-13

M.J.G. Th. Montforts, 'De topografie van Utrecht in de Romeinse tijd', *JBOU 1991*, 7-38

Jean Penders, 'Lange Elisabethstraat 29'. In: *ABKGU 1990*, 58-60

C.A.M. van Rooijen, 'Trans 19'. In: *ABKGU 1990*, 146-149

Bettina van Santen, *Kijk op de Wijk. Fietstochten langs de jongere bouwkunst van Utrecht*, Utrecht 1991

1992

C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, 'Welke kerk van Willibrord: Sint-Maarten of Sint-Salvator?', *MBOU 1992-12*, 142-146

H.L. de Groot, *Traces at Trajectum. An Archaeological Survey*, Utrecht 1992

T.J. Hoekstra, *Monumenten en Licht. Kalender*

Monumentaal Utrecht 1993, Utrecht 1992

Marieke Knuijt, 'Utrecht in fragmenten. De Utrechtse Behang Collectie en een geschiedenis van het papierbehang in Utrecht tussen 1765 en 1900', *JBOU 1992*, 45-74

E.M. Kylstra, 'Monumenten-inventarisatie Provincie Utrecht', *JBOU 1992*, 175-179

E.M. Kylstra en T.J. Hoekstra, 'Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek', *Compendium Monumentenzorg II C 11*, Alphen aan den Rijn 1992

D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (4)', *BKNOB 1992-1*, 27-35

1993

H.L. de Groot, *Terugblik op Trajectum. Een Archeologische Schets*, Utrecht z.j. (1993)

T.J. Hoekstra, 'Vijftig jaar archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in de gemeente Utrecht'. In: W. Thoomes ed., *Nooit uitgewoond. Vijftig jaar woonhuisrestauraties door Het Utrechts Monumenten Fonds*, Utrecht 1993, 58-67

T.J. Hoekstra, *De Utrechtse Pieterskerk*, Utrecht 1993. Utrechtse Monumenten II (ed. T.J. Hoekstra). Met vertalingen in het Frans, Duits, Engels, Spaans en Italiaans.

T.J. Hoekstra, *Monumenten en Vervoer. Kalender Monumentaal Utrecht 1994*, Utrecht 1993

T.J. Hoekstra, Hans Louis Janssen, 'Het kasteel centraal. een integrale benadering van een materieel object' (recensie), *BKNOB 1993* 1-2, 41-42

Tjeerd Pot, 'Oud Zeer', *MBOU 1993-11*, 124-125

M.H. Stafleu ed., *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht 1926-1972*, Utrecht z.j. (1993)

D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (5)', *BKNOB 1993-3*, 64-71

1994

Annemieke Bonnema, 'Bergstraat'. In: *ABKGU 1991-1992*, 64-68

Charlotte J.C. Broer en Martin W.J. de Bruijn, 'De Heilig-kruiskapel te Utrecht: Sint-Maarten of Sint-Salvator?', *BKNOB 1994-4/5*, 162-168

Martin W.J. de Bruijn, 'Choorstraat 3-5: Het Huis Scharlaken'. In: *ABKGU 1991-1992*, 47-49

Martin W.J. de Bruijn, 'Lijnmarkt 2-10. De datering van 'Het Grote Huis aan de Gracht': 1165-1170?', In: *ABKGU 1991-1992*, 50-52

Martin W.J. de Bruijn, 'Monumentale huizen in de Boterstraat en aan de Mariaplaats. In: *ABKGU 1991-1992*, 52-58

M.W.J. de Bruijn en D.J. de Vries,

'D'huysinghe van Loenerslooth. Nieuwe gegevens over de bouw, bouwers en naamgeving van Nieuwe Gracht 20'. In: *ABKGU 1991-1992*, 11-23

Marceline Dolfin, 'Tjeerd Pot, Tja, wat ben ik eigenlijk?', *TSOU 1994-4*, 92

H.L. de Groot, 'De Heilige Kruiskapel te Utrecht. Die Tatsachen bleiben, die Interpretation schwänkt', *BKNOB 1994-4/5*, 135-149

H.L. de Groot, 'Gietershof'. In: *ABKGU 1991-1992*, 78-80

Mark van Hattem, 'Ina Isings. Soms denk je: wat is dit nu weer?', *TSOU 1994-5*, 116

T.J. Hoekstra, 'Rombout II Keldermans (1460?-1531), bouwmeester'. In: J. Aalbers et al. eds., *Utrechtse Biografieën I*, Meppel/Utrecht z.j. (1994), 92-96

T.J. Hoekstra, *Monumenten en Wonen. Kalender Monumentaal Utrecht 1995*, Utrecht 1994

T.J. Hoekstra en E.M. Kylstra eds., *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht 1991-1992*, Utrecht 1994

A.F.E. Kipp, 'De grafsteen van Jan Tolhuijs'. In: *ABKGU 1991-1992*, 49-50

A.F.E. Kipp, 'Ambachtstraat 7, Drift 4, Hamburgerstraat 1, Janskerkhof 3, Korte Nieuwstraat 6, Lange Nieuwstraat 85, Lijnmarkt 45, Neude 35 - Ganzenmarkt 14-16, Nieuwe Gracht 3, 5, Nieuwe

- Gracht 4, 6, 8, Nieuwe Gracht 44, Nieuwe Gracht 57, Nieuwe Gracht 69, Nieuwe Gracht 81, Nieuwe Gracht 161, Nieuwe Gracht 191, Nobelstraat 227 (voorheen 27) en Nobeldwarsstraat 1, Witte-vrouwenstraat 2, Witte-vrouwenstraat 28, 30-32-34, Zadelstraat 15, Zakendragerssteeg 22, Zuilenstraat 25'. In: *ABKGU 1991-1992*, 61-63, 74-77, 80-81, 96-102, 102-103, 114-116, 116-117, 131-142, 142-144, 144-148, 148-151, 151-153, 153-154, 154-155, 155-156, 156-160, 160-162, 233, 234, 235, 236-237, 238-239
- A.F.E. Kipp**, 'De historie van de Utrechtse werven en werfkelders'. In: Geeske Bakker, ed., *Traject, hedendaagse kunst in middeleeuwse werfkelders*, Utrecht 1994
- A.F.E. Kipp en Martin de Bruijn**, 'Wijde Begijnstraat 112-114'. In: *ABKGU 1991-1992*, 230-233
- Bart Klück**, 'Eligenstraat 58, Hogenoord 8-9, Jacobijnenstraat 14, Jacobijnenstraat 16, Jacobijnenstraat 18 en 20, Jacobijnenstraat 22, Lange Nieuwstraat 5, Lange Nieuwstraat 9, Oude Gracht 113, Oude Gracht 328, Oude Gracht 330 en 332, Oude Gracht 334, Oude Gracht 333, Oude Gracht 340, Oude Gracht 382, Oude Kamp 3, Ridderschapstraat 10, Springweg 2, Springweg 12, Springweg 46, Twijnstraat 38'. In: *ABKGU 1991-1992*, 61-63, 77-78, 81-82, 83-85, 85-94, 94-95, 104-106, 106-114, 172-173, 176-179, 180-185, 185-197, 197-201, 201-203, 204-205, 205-207, 207-210, 210-213, 214, 214-215, 227-229
- Bart Klück en Martin W.J. de Bruijn**, 'Mariaplaats 22'. In: *ABKGU 1991-1992*, 117-130
- Robert van Lit en T.J. Hoekstra**, Botine Koopmans et al. red., 'Het huis Palenstein in Zegwaart. Historisch en archeologisch onderzoek naar een kasteel in het veen' (recensie), *Westerheem XLIII* 1994-1, 38-43
- (Tjeerd Pot)**, 'Vondsten: Drie vingerhoedjes, Twee stukken papier, gevonden bij restauratiewerkzaamheden aan de Muziekschool (toegeschreven aan Bettina van Santen), Het zoveelste Christuskindje, De 'groene man' op een steengoedscherf, Van een verzamelaar?, Getuigenissen van devotie, *TSOU* 1994-1, 9, 1994-2, 39, 1994-3, 67, 1994-4, 91, 1994-5, 115, 1994-6, 129
- C.A.M. van Rooijen**, 'Buurkerk'. In: *ABKGU 1991-1992*, 7-11
- C.A.M. van Rooijen**, 'Domplein 4, Minrebroederstraat 17, Twijnstraat'. In: *ABKGU 1991-1992*, 68-74, 130, 216-227
- C.A.M. van Rooijen en Bart Klück**, 'Oude Gracht 137-167'. In: *ABKGU 1991-1992*, 173-177
- Raphaël Rijntjes**, 'De ecclesiola in het Utrechtse castellum. Bouwhistorische interpretatie van de resten van de Heilig-Kruiskapel', *BKNOB* 1994-4/5, 150-161
- Bettina van Santen**, 'Verdwenen jongere bouwkunst'. In: *ABKGU 1991-1992*, 39-47
- Bettina van Santen**, 'Vredenburg ... een stadsplein?', *TSOU* 1994-1, 10-15
- Bettina van Santen**, 'Het voormalig slachthuis aan de Amsterdamsestraatweg', *TSOU* 1994-2, 40-42
- R.J. Stöver**, 'De afmetingen van de Salvator- of Oudmunsterkerk in de afbeeldingen van de Monumenta van Van Buchel en in de collectie Booth: Toetsing en interpretatie aan de hand van opgravingsresultaten', *BKNOB* 1994-4/5, 169-185
- Marieke van Vliederen en Bart Klück**, 'Oude Gracht 75-81'. In: *ABKGU 1991-1992*, 163-172
- D.J. de Vries en M.W.J. de Bruijn**, 'Donkerstraat 15-19: Het Huis Zoudenbalch'. In: *ABKGU 1991-1992*, 23-39
- 1995**
- C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn**, *De eerste kerken in Utrecht: Sint-Thomas, Sint-Salvator, Sint-Maarten*, Utrecht 1995
- T.J. Hoekstra**, *Hoe zit Utrecht in elkaar? Ontdekkingstochten door historisch Utrecht*, Utrecht 1995
- Tarq. Hoekstra**, 'Vredenburg'. In: B. Oldemeijerink et al. eds, *Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, 451-454
- T.J. Hoekstra**, *Monumenten en Universiteit. Kalender Monumentaal Utrecht 1996*, Utrecht 1995
- Bart Klück**, *De Landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht*, Amsterdam 1995. Clavis Kleine Kunsthistorische Monografieën 13.
- M.J.G.Th. Montforts**, *Romeins Utrecht*, Utrecht 1995. Historische Reeks Utrecht 20
- (Tjeerd Pot)**, 'Vondsten: Voer voor een paleo-zoöloog. In een oude stort, Sint Maarten te paard'. *TSOU* 1995-1, 21, 1995-2, 34, 1995-6, 135
- Bettina van Santen**, *De Utrechtse Dommertoren*, Utrecht 1995. Utrechtse Monumenten III (red. T.J. Hoekstra). Met vertalingen in het Frans, Duits, Engels en Italiaans.
- B. van Santen**, 'Vechtpartij op de Piazza Navona'. *TSOU* 1995-2, 40-41
- Ingrid van Weert en Tjeerd Pot**, *Met voeten getreden. Restauratie en reconstructie van een tableau van vroeg veertiende-eeuwse slijversierde plavuizen*, Utrecht z.j. (1995)
- 1996**
- Huib L. de Groot**, 'Utrecht and Dorestad: Twenty kilometres apart, a world of difference'. In: Elisabeth de Bièvre (ed.), *Utrecht: Britain and the Continent. Archaeology, Art and Architecture*. Transactions of the British Archaeological Association XVIII. London 1996
- Huib de Groot**, 'Het succes van de gemeentelijke archeologie', *Archeobrief* 1, 19
- Huib de Groot**, 'Draagvlak', *Archeobrief* 1, 31
- H.L. de Groot**, 'Archeologie van de stad', interview in Theo Holleman, *Archeologisch Nederland, Jaarboek 1996*, Leiden 1996, 100-108. CRM-Reeks 7
- Huib de Groot**, Interview in *Archeologische Monumentenzorg* 1996/2, 4-6
- Tarquinus J. Hoekstra**, 'Medieval and Early Modern Houses in Utrecht'. In: Elisabeth de Bièvre (ed.), *Utrecht: Britain and the Continent. Archaeology, Art and Architecture*, London 1996, 188-197. Transactions of the British Archaeological Association XVIII
- T.J. Hoekstra**, *Monumenten en Maatschappij. Kalender Monumentaal Utrecht 1997*, Utrecht 1996
- T.J. Hoekstra**, 'Marcelis Keldermans (ca 1500-1557), bouwmeester'. In: J. Aalbers et al. (red.), *Utrechtse Biografieën 3*, Amsterdam/Utrecht 1996, 86-90
- T.J. Hoekstra**, 'Keldermans (Van Mansdale), Netherlandish family of stone masons, sculptors, glaziers and architects'. In: *The Dictionary of Art*, London 1996
- T.J. Hoekstra**, 'Utrecht. History and urban development'. In: *The Dictionary of Art*, London 1996
- T.J. Hoekstra**, 'Enkele kanttekeningen bij De eerste kerken in Utrecht', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 10, april 1996, 36-43
- T.J. Hoekstra**, *Utrecht Agenda: Vijftiende eeuw. Archeologie en Bouwhistorie in Utrecht*, Utrecht 1996
- T.J. Hoekstra, A. Pietersma en R.E. de Bruin**, *Aan het hoofd der Gemeente staat een Raad. Achthonderd jaar gemeenteraad in Utrecht 1196-1996*, Utrecht 1996
- Tarq. Hoekstra en Simon Wynia**, 'Niets is deze platte figuur te dol'. In: Hans Eenens (red.), *De plaats van de boekhandelaar. Een vriendenboek voor Paul Hogervorst ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum*. Z.p. Utrecht, z.j. (1996), 56-57
- A.F.E. Kipp**, 'Geveugelde inwoning'. *Jaarboek Rijksdienst voor de Monumentenzorg* 1996
- E.M. Kylstra**, *De CHER*. In: *Compendium Monumentenzorg*
- Marjo Montforts**, 'The beginnings of Utrecht: Roman Fort and Vicus'. In: Elisabeth de Bièvre (ed.), *Utrecht: Britain and the Continent. Archaeology, Art and Architecture*, London 1996, 1-11. Transactions of the British Archaeological Association XVIII
- Tjeerd Pot Jz.**, *Mijmeren over Majolica*, Utrecht 1996
- Cees A.M. van Rooijen en Tarquinus J. Hoekstra**, 'Utrecht between Pleshey Castle (Essex) and the Haskerconvent (Friesland): The Origin and Distribution of Late Thirteenth- and Early Fourteenth-Century Decorated Floor Tiles in the Netherlands'. In: Elisabeth de Bièvre (ed.), *Utrecht: Britain and the Continent. Archaeology, Art and Architecture*, London 1996, 198-204. Transactions of the British Archaeological Association XVIII
- Ruut van Rossen en Saskia Buitink**, *De Utrechtse Aula en Pandhof*, Utrecht 1996. Utrechtse Monumenten IV (red. T.J. Hoekstra). Met vertalingen in het Frans, Duits, Engels, Spaans en Italiaans.
- L.A. van der Tuuk**, 'De theorieën over de rivierlopen in de stad Utrecht', *TSOU* 1996-2, 36-44
- L.A. van der Tuuk**, 'De natuurlijke ondergrond van de stad Utrecht', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 1996-1, 11-23
- 1997**
- Herman F. Boon en Catherine A. Langedijk**, 'Vingerhoeden van Mariken Pieters en Antonis van Gesteren', *TSOU* 1997-2, 38-41
- T.J. Hoekstra**, *Kerken en Monumenten. Kalender Monumentaal Utrecht 1998*, Utrecht 1997
- Tarq. Hoekstra**, 'Een stathe aan de Vecht. Ofwel: Natuurlijk had N. van der Monde gelijk.', *TSOU* 1997-5, ter perse
- Tjeerd Pot Jz.**, *Wetentensw'aardigheids uit het Pandhuis*, Utrecht 1997
- Cees van Rooijen**, 'Stathe aan de Vecht. Ofwel het gelijk van N. van der Monde', *TSOU* 1997-4, 80-85
- L.A. van der Tuuk**, 'De vroege topografie van het Buurkerkwartier in Utrecht', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 1997-1, 60-7

COLOFON

auteurs

Huib de Groot
Tarq. Hoekstra
Hein Hundertmark
Frans Kipp
Bart Klück
Cees van Rooijen
Bettina van Santen

redactie

Geeske Bakker
Tarq. Hoekstra

druk

Spinhex, Amsterdam

ontwerp

Studio Gonnissen en Widdershoven,
Debbie Saul

uitgave

Agnietenreeks, oktober 1997

uitgever

Centraal Museum Utrecht
postbus 2106
3500 GC Utrecht
tel: 030-2362362
fax: 030-2332006

ISBN 90-73285-47-X

met dank aan

Anjerfonds Utrecht
STABU
Stichting VSB fonds

copyright © 1997 Centraal Museum en de auteurs

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm, of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved.

Nothing in this publication can be copied, stored in an automated database, or published in any manner or form, be it electronic, mechanical, by photocopying, recordings or in any other way, without prior written permission from the publisher.

De Agnieten Reeks wordt uitgegeven door het Centraal Museum.

titel 1: Van Aalmoes tot AOW, zes eeuwen ouderzorg in een Nederlandse stad, Renger de Bruin, Mieke Heurneman, Frank van der Veeke, 1996
titel 2: Madonna met wilde rozen en een selectie van zestiende- en zeventiende-eeuwse meesterwerken uit Utrecht, Liesbeth M. Helmus, 1997
titel 3: Het Beste van Wim T. Schippers, Harry Ruhé, 1997
titel 4: N.T.Z.T., Narcisse Tordoir, 1997

Alle eerste honderd exemplaren zijn genummerd
The first one hundred copies are numbered.
Dit exemplaar is nr SR-NT
This copy is no. SR-DT

VERANTWOORDING ILLUSTRATIES

Alleen de foto's zijn hieronder verantwoord.
De herkomst van de andersoortige afbeeldingen is in de bijschriften vermeld.

Inleiding:

1,2 GAU TA.

De haven die verdween:

3,6,10,11,13,15,17,18,19,21,22 FDGU;
2,5,6,7,8,9,12,16 ABC; 17 CMU.

De werfkelders aan de Oudegracht:

4,14 GAU TA; 5,6,7a,7b,8,9 ABC.

De Utrechtse vloer; een historisch mozaïek:

1,14a GAU TA; 13,14b,15 FDGU;
2,3,4,5,6,7,8,9,11,14de,16,20,21 ABC; 14c
H. de Jong; 20 RDMZ.

Visscherssteeg 11/13; de geschiedenis van de bouw, bloei, neergang en regeneratie van een gewoon Utrechts huis: 2,3,5,6,7,8,9,11 FDGU.

Vredenburg; de bouw van en het leven op een zestiende eeuwse citadel:

2 J.W. Stegeman; 3 RAU TA; 4,6,8,15,20 GAU TA;
7 C.J. Temminck Groll; 10,11,12,13,17,18 FDGU;
9bd,14ab,19,21,22 ABC.

Winkels en warenhuizen aan de Oudegracht:

1,2,3,7,8,9,10,13,15,17,21,22,24,25,26 GAU TA;
4,5,29 FDGU; 6,14,16,19,23,28 ABC; 11,12,18,20
GAU.

Op de kinderfoto's:

1 en 40 Debbie Saul; 56 en 92 Hester Wynia;
72 Peter Saul; 112 Iris de Rode; 144 Rob Frank,
Ingrid Frank en Jantje.

C C
C C
C C
centraal
museum

